

ARCHIWUM NARODOWE W KRAKOWIE

Krakowski Rocznik Archiwalny

XIX

ISSN 1233-2135
KRAKÓW 2013

KRAKOWSKI ROCZNIK ARCHIWALNY

Tom 19, 2013

Krakowski Rocznik

Archiwalny

XIX

THE NATIONAL ARCHIVES IN KRAKOW

**Krakow Archives
Annual**

XIX

KRAKOW 2013

ARCHIWUM NARODOWE W KRAKOWIE

**Krakowski Rocznik
Archiwalny**

XIX

KRAKÓW 2013

Komitet Redakcyjny

Iwona Drag-Korga, Marek Ďurčanský, Krystyna Jelonek-Litewka,
Maria Kocójowa, Bożena Lesiak-Przybył, Grażyna Lichończak-Nurek,
Rita Majkowska, Krzysztof Ożóg, Zenon Piech, Janina Stoksik

Redaktor Naczelny

Kamila Follprecht

Sekretarz Naukowy

Bożena Lesiak-Przybył

Recenzenci

Barbara Berska

Kazimierz Karolczak

Zdzisław Noga

Artur Patek

Jacek Purchla

Janina Stoksik

Copyright by Archiwum Narodowe w Krakowie

Wydawnictwo zostało dofinansowane
przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych

Wydanie I, Kraków 2013

(druk 2014)

Wersją pierwotną czasopisma jest wersja papierowa

Adres redakcji

Archiwum Narodowe w Krakowie

30-960 Kraków, ul. Sienna 16

tel. +48 12 422-40-94 wewn. 21

e-mail: redakcja@ank.gov.pl

www.kra.ank.gov.pl

SPIS TREŚCI

ARTYKUŁY

Kamila Follprecht, Z dziejów kamienicy przy ul. Siennej 16 w Krakowie	13
Małgorzata Niechaj, Od ambon do ołtarzy – twórczość rzeźbiarza Wita Wisza	39
Larisa Bondar, Litigation over Jan Baudouin de Courtenay in St. Petersburg in Documents of the Petersburg Branch of the Archive of the Russian Academy of Sciences	63
Mateusz Drożdż, Lotnictwo i lotnicy w nazewnictwie ulic Krakowa	81

MATERIAŁY ŹRÓDŁOWE

Stan budynków szkolnych powiatu żywieckiego na podstawie sprawozdania Rady Szkolnej Okręgowej za rok 1892 (oprac. Katarzyna Śleziak)	109
--	-----

Z ZAGADNIENÍ ARCHIWISTYKI

Przemysław Jędrzejewski, Akta Komisji Porządkowych Cywilno-Wojskowych (1790–1794)	129
---	-----

KRONIKA

Prezentacja aktu lokacyjnego miasta Krakowa z 1257 roku (Barbara Berska)	161
Zabezpieczenie aktu lokacyjnego miasta Krakowa, jednego z najcenniejszych dokumentów z zasobu Archiwum Narodowego w Krakowie (Barbara Berska)	163
Konferencja prasowa poświęcona budowie nowej siedziby dla Archiwum Narodowego w Krakowie (Barbara Berska)	164
Co jeszcze kryją oprawy rękopisów w Archiwum Narodowym w Krakowie? Nieznane fragmenty dzieł Mariusza Wiktoryna i Owidiusza z X wieku. Komunikat (Marcin Starzyński)	167
Serwis internetowy Archiwum Narodowego w Krakowie (www.ank.gov.pl) (Monika Andrasz-Mrozek)	170
Archiwum Narodowe w Krakowie na portalu społecznościowym (Aleksander Korolewicz)	172
<i>Dawne pismo</i> – strona internetowa wspierająca naukę paleografii i neografii (Anna Sokół, Aldona Warzecha)	174

Wystawa „Reakcja na modernizm – architektura Adolfa Szyszko-Bohusza” w Muzeum Narodowym w Krakowie (Barbara Zbroja)	177
Wystawy Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie prezentowane w Pałacu Kultury i Nauki w Warszawie w latach 2012–2013 (Bernadeta Wilk)	179
Sprawozdanie z prac w Bibliotece Polskiej w Paryżu (Zbigniew Dyrdoń).....	185
Sprawozdanie z wyjazdu do Archiwum Instytutu im. gen. Sikorskiego w Londynie (Mariusz Kluczewski)	186
Sprawozdanie z prac w Archiwum Instytutu Literackiego w Maisons-Laffitte (Grażyna Spyрка)	188
Sprawozdanie z wyjazdu naukowego do Rzymu (Mariola Szaleniec)	189
WYKAZ SKRÓTÓW	191
SPIS ILUSTRACJI	193
INDEKS NAZWISK	195
INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH	203

CONTENTS

PAPERS

Kamila Follprecht, The events of the townhouse at Sienna 16 in Krakow	13
Małgorzata Niechaj, From the pulpit to the altar – the works of the sculptor Wit Wisz. ..	39
Larisa Bondar, Litigation over Jan Baudouin de Courtenay in St. Petersburg in Documents of the Petersburg Branch of the Archive of the Russian Academy of Sciences	63
Mateusz Drożdż, Aviation and aviators in the names of streets in Krakow.....	81

SOURCE MATERIALS

Condition of school buildings in Zywiec county based on a report of the Regional School Board for the year 1892, ed. Katarzyna Śleziak	109
---	-----

ARCHIVAL SCIENCE ISSUES

Przemysław Jędrzejewski, Records of the Civil-Military Order Commission (1790– 1794)	129
---	-----

CHRONICLE

Presentation of the foundation charter for the Town of Krakow from 1257 (Barbara Berska)	161
Safeguarding of the foundation charter for the Town of Krakow, one of the most valuable documents from the collection of the National Archives in Krakow (Barbara Berska)	163
Press conference dedicated to the building of a new headquarters for the National Archives in Krakow (Barbara Berska)	164
What else is hidden in the manuscripts in the National Archives in Krakow? Unknown fragments of the works of Gaius Marius Victorinus and Ovid from the X century. Communique (Marcin Starzyński)	167
Internet service of the National Archives in Krakow (www.ank.gov.pl) (Monika Andrasz-Mrożek)	170
The National Archives in Krakow on social websites (Aleksander Korolewicz).....	172
<i>Former writing</i> – Internet site supporting paleography and neography (Anna Sokół and Aldona Warzecha)	174

The “Reaction to modernism – architecture of Adolf Szyszko-Bohusz” exhibition in the National Museum in Krakow (Barbara Zbroja)	177
Exhibitions of the Scientific Archives of PAN and PAU in Krakow presented in the Palace of Culture and Science in Warsaw in the years 2012–2013 (Bernadeta Wilk)	179
Report from work in Biblioteka Polska (Polish Library) in Paris (Zbigniew Dyrdoń).....	185
Report from a trip to the Archives of the Polish Institute and Sikorski Museum in London (Mariusz Kluczewski)	186
Report from work in the Archives of the Instytut Literacki (Institute of Literature) in Maisons-Laffitte (Grażyna Spyrka)	188
Report from a scientific trip to Rome (Mariola Szaleniec)	189
ABBREVIATIONS USED	191
ILLUSTRATIONS	193
INDEX OF NAMES	195
INDEX OF PLACE NAMES.....	203

Anna Palarczykova
(1918–2013)

18 maja 2013 r. zmarła w Krakowie Pani Anna Palarczykova –
wieloletni pracownik Archiwum Państwowego w Krakowie,
znawczyni metod opracowywania archiwów podworskich
i staropolskich ksiąg sądowych.

Jej Osobie dedykowany był tom XV naszego Rocznika.

Artykuły

KAMIŁA FOLLPRECHT

Archiwum Narodowe w Krakowie

Z dziejów kamienicy przy ul. Siennej 16 w Krakowie

Wiodącą z krakowskiego Rynku ku Nowej Bramie ulicę wytyczono już podczas lokacji miasta, jednak jej prosty przebieg do bramy miejskiej zakłócała do czasu wyburzenia w 1812 r. szkoła parafialna kościoła Mariackiego, mieszcząca się na rogu ulic Stolarskiej i Siennej (rejon obecnej posesji ul. Sienna 7). Odcinek ulicy od Rynku do Małego Rynku (zwanego do XIX w. Wendetą) określano jako ulicę Szkolną (platea Scolarum), Zagubioną (platea Perdita) oraz Sienną (platea Foenili). Pozostałą część za Małym Rynkiem opisywano jako teren przy Nowej Bramie, który w XIX w. nazwano ulicą Pod Nową Bramą. Miano ulicy Siennej na całej jej długości nadano dopiero w 1881 r.¹

W kwietniu 1557 r. Magdalena Wunzamowa, wdowa po zmarłym w 1555 r. Erazmie, wykonując testament męża, wpisała do ksiąg ławniczych zobowiązanie, iż po jej śmierci znajdującą się przy Nowej Bramie słodownię wraz z gruntem ma przejąć szpital św. Ducha².

Erazm Wunzam (Wonson, Wanzam) urodził się w Krakowie, był synem Jana, ławnika krakowskiego (1507–1541) i Agnieszki. Uzyskał tytuł doktora praw, pełnił też funkcję rajcy krakowskiego (1542–1555) i lonera (1545, 1549–1550, 1555). Jego bracia to: Jan (ławnik krakowski i ławnik Sądu Wyższego Prawa na zamku krakowskim, właściciel kamienicy rynkowej nr 10), Sebastian (magister artium), Jakub, Marcin i Stanisław. Jan Wunzam senior został wraz z synami nobilitowany w 1543 r.³

¹ Stanisław Tomkowicz, *Ulice i place Krakowa w ciągu dziejów. Ich nazwy i zmiany postaci*, Biblioteka Krakowska nr 63–64, Kraków 1926, s. 45–57; Elżbieta Supranowicz, *Nazwy ulic Krakowa*, Kraków 1995, s. 147–148; Iwona Kęder, Waldemar Komorowski, Anna Zeńczak, *Ikonoografia kościoła Mariackiego i placu Mariackiego, Małego Rynku, ulic Mikołajskiej, Siennej i św. Krzyża w Krakowie*, Kraków 1999, s. 27.

² ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 15, s. 879–880.

³ Waldemar Komorowski, Kamila Follprecht, *Właściciele kamienic Rynku krakowskiego w czasach nowożytnych (do pierwszej okupacji szwedzkiej), (część 4)*, „Kra-

W 1498 r., kiedy Jan Wunzam senior przyjechał do Krakowa z Ratzboyny, przy przyjęciu krakowskiego prawa miejskiego poręczył za niego Antoni Brendler⁴, kupiec przybyły do Krakowa w 1488 r. z Sankt Gallen w Szwajcarii, w latach 1499–1507 rajca krakowski⁵. Do Brendlera należała rynkowa kamienica nr 46, która w latach 1541 i 1544 jest wymieniana w księgach podatku zwanego szos jako własność wdowy, a mieszkał w niej wówczas Erazm Wunzam⁶. W 1552 r. Wunzam figuruje już jako właściciel kamienicy, zaś Brendlerowa w niej mieszkała⁷. Prawdopodobnie Wunzam przejął kamienicę rynkową oraz słodownię przy Nowej Bramie jako posag żony Magdaleny, córki Brendlerów⁸. W 1564 r. kamienica w Rynku była własnością wdowy⁹.

Erazm Wunzam w 1552 r. spisał testament, oblatowany w księdze radzieckiej w 1555 r.¹⁰, w którym zapisał dwie swoje słodownie (przy Nowej Bramie i przy ul. św. Jana) krakowskiemu szpitalowi św. Ducha¹¹, zastrzegając wdowie dożywotnie posiadanie słodowni przy Nowej Bramie¹². Magdalena Wunza-

kowski Rocznik Archiwalny” 1999, t. 5, s. 17–18; *Album armorum nobilium Regni Poloniae XV–XVIII saec. Herby nobilitacji i indygenatów XV–XVIII w.*, oprac. Barbara Trelińska, Lublin 2001, nr 188; Zdzisław Noga, *Krakowska rada miejska w XVI wieku. Studium o elicie władzy*, Kraków 2003, s. 350; Zdzisław Noga, *Urzednicy miejscy Krakowa, cz. 2. 1500–1794*, Kraków 2008, s. 299; *Poczet sołtysów, wójtów, burmistrzów i prezydentów miasta Krakowa (1228–2010)*, pod red. Bogdana Kasprzyka, Kraków 2010, nr 356.

⁴ *Księgi przyjęć do prawa miejskiego w Krakowie 1392–1506. Libri iuris civilis Cracoviensis 1392–1506*, wyd. Kazimierz Kaczmarczyk, Kraków 1913, nr 8936.

⁵ Z. Noga, *Krakowska rada miejska...*, s. 299; Z. Noga, *Urzednicy miejscy Krakowa...*, s. 284; Marcin Starzyński, *Krakowska rada miejska w sredniowieczu*, Kraków 2010, s. 301; *Poczet sołtysów, wójtów, burmistrzów...*, nr 304.

⁶ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 2501, s. 19; rkps 2505, s. 3; Waldemar Komorowski, Aldona Sudacka, *Rynek Główny w Krakowie*, Wrocław 2008, s. 343–344.

⁷ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 2509, s. 3.

⁸ W 1564 r. nieruchomość przy Nowej Bramie określono jako własność Pani Brendlerowej (ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 2518, s. 83–84). Poza słodownią, dzierżawioną przez słodownika Jakuba Szadka, znajdował się wówczas na tej posesji niewielki dom, w którym mieszkał Józef, strzelec.

⁹ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 2517, s. 3; rkps 2518, s. 3.

¹⁰ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 772, s. 416–418.

¹¹ Szpital był częścią kompleksu budynków należących do Duchaków na obecnym placu św. Ducha (Stanisław Tomkowicz, *Szpital Ś. Ducha*, Kraków 1892; Leon Wachholz, *Szpitala krakowskie 1220–1920*, t. 1, Biblioteka Krakowska nr 59, Kraków 1921, s. 54–104.

¹² Wiosną 1556 r. Wunzamowa zapisała szpitalowi św. Ducha kamienicę ze słodownią na ul. św. Jana – zabudowania te znajdowały się na terenie obecnej nieruchomości nr 17/19

mowa zmarła przed 1576 r.¹³ – po raz pierwszy w rejestrach podatkowych jako własność szpitala św. Ducha słodownia jest wymieniona w 1578 r.¹⁴ Określenie tej nieruchomości jako „Wonzanowska, Wanzanowska, Wandzanowska” było konsekwentnie używane w aktach szpitalnych do XVIII w.¹⁵, dzięki temu mamy pewność, że jest to obecna posesja przy ul. Siennej 16.

Jako własność szpitalna słodownia i sąsiedni budynek oddane zostały w dzierżawę. W latach 1578–1580 słodownia należała do Jarosza, słodownika, w domu mieszkał Franciszek, kichlarz¹⁶. W 1593 r. słodownię dzierżawił Jan, słodownik, zięć zmarłego Jarosza, domek zajmował Kasper, kichlarz¹⁷. Informacje te wpisano do miejskich rejestrów podatkowych – księga czynszów założona w szpitalu św. Ducha w 1595 r. zawiera więc nieaktualne dane, iż ze słodowni Jarosz, słodownik płacił ratalnie dwa razy w roku (na Wielkanoc i na Świętego Michała czyli 29 września) czynsz roczny w wysokości 76,24 florenów¹⁸. W latach 1607–1609 w domu mieszkał Piotr Krupka, który „gorzałkę pali”¹⁹. Późniejsze rejestry podatkowe nie wymieniają domu, słodownię w latach 1607–1616 dzierżawił słodownik Stanisław Wójcik²⁰. W 1635 r. przy słodowni wymieniony został Jan Wypychowicz²¹. W 1654 r. dom i słodownia były puste²². W latach 1655–1658 wykazy podatkowe nie rejestrują szpitalnej słodowni, w domu w 1655 r. mieszkał Wawrzyniec Ogorzałkowicz, piekarz, w 1656 r. Marcin, stolarz i Bartosz Droszko-

(ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 15, s. 664–665; Adam Chmiel, *Domy krakowskie. Ulica św. Jana*, cz. I–II, Biblioteka Krakowska nr 61–62, Kraków 1924, s. 92–93).

¹³ *Księga wiertelnicza krakowska, część I (1568–1577). Quartaliensium recognitiones et divisiones, pars I (1568–1577)*, wyd. Krystyna Jelonek-Litewka, Aleksander Litewka, Łukasz Walczy, „Fontes Cracovienses” 5, Kraków 1997, nr 186, s. 257.

¹⁴ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 2538, s. 40.

¹⁵ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 1406, s. 557–562.

¹⁶ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 2538, s. 40–41 (1578); rkps 2545, s. 19–20 (1580).

¹⁷ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 2559, s. 61.

¹⁸ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 3399, s. 8–9.

¹⁹ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 2573, s. 54 (1607); rkps 2574, s. 80 (1607); rkps 2577, s. 60 (1609).

²⁰ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 2573, s. 54 (1607); rkps 2574, s. 80 (1607); rkps 2577, s. 60 (1609); rkps 2580, s. 37 (1612); rkps 2584, s. 62 (1613); rkps 2585, s. 49 (1613); rkps 2590, s. 35 (1614); rkps 2593, s. 31 (1616).

²¹ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 2607, s. 229.

²² ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 2624, s. 44.

wicz, cieśla²³. W latach 1657–1658 dom pozostawał niezamieszkały²⁴, zaś w 1658 r. zanotowano, że w miejscu słodowni i domu funkcjonował koński młyn²⁵. W latach 1660–1669 zarówno dom, jak i słodownia stały puste²⁶.

W 1671 r. dom i słodownię wydzierżawił na trzydzieści lat karczmarz Stanisław Wójcik, z czynszem rocznym 40 florenów płaconym na Wielkanoć – rejestry szpitalne notują opłacenie czynszu za lata 1671–1676²⁷. Miejskie księgi podatkowe wymieniają dom i słodownię, nie podając arendarza, czyli Stanisława Wójcika, jego nazwisko pojawia się dopiero w 1676 r.²⁸ W tymże roku mieszkał tu Kasper Mardoszowicz, gorzelnik, który w latach 1677–1688 dzierżawił słodownię i dom²⁹. Mardoszowicz kontynuował dawną umowę dzierżawy z czynszem 40 florenów rocznie zawartą przed laty przez Wójcika³⁰. W latach 1688–1709 nieruchomość arendował inny gorzelnik – Jakub Bogucki³¹. W latach 1698–1699 słodownia była określana jako zniszczona³². W 1709 r. słodownię przez krótki okres zajmowała Anna Dąbrowska, zaś w domu mieszkali piekarz Gieltens i wdowa Druszkiewi-

²³ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 2626, s. 228; rkps 2627, s. 166; rkps 2628, s. 184; rkps 2629, s. 188.

²⁴ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 2630, s. 176; rkps 2632, s. 188.

²⁵ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 2633, s. 172; rkps 2634, s. 102; rkps 2635, s. 162.

²⁶ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 2637, s. 90 (1660); rkps 2642, s. 220 (1662); rkps 2645, s. 102 (1666); rkps 2650, s. 112 (1668); rkps 2651, s. 110 (1668); rkps 2653, s. 106 (1669).

²⁷ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 3421, s. 162–163.

²⁸ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 2656, s. 114 (1671); rkps 2666, s. 106 (1673); rkps 2669, s. 112 (1674); rkps 2671, s. 106 (1674); rkps 2674, s. 110 (1675); rkps 2677, s. 206 (1676); rkps 2679, s. 210 (1676).

²⁹ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 2680, s. 196 (1677); rkps 2681, s. 158 (1678); rkps 2682, s. 172 (1679); rkps 2684, s. 166 (1681); rkps 2686, s. 166 (1683); rkps 2687, s. 168 (1683); rkps 2689, s. 188 (1683); rkps 2691, s. 186 (1684); rkps 2692, s. 104 (1685); rkps 2695, s. 186 (1687); rkps 2696, s. 166 (1688).

³⁰ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 3426, s. 10.

³¹ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 2698, s. 218 (1688); rkps 2699, s. 204 (1689); rkps 2700, s. 230 (1689); rkps 2703, s. 164 (1689); rkps 2704, s. 170 (1689); rkps 2713, s. 204 (1691); rkps 2715, s. 188 (1692); rkps 2716, s. 168 (1692); rkps 2717, s. 210 (1692); rkps 2720, s. 78 (1692); rkps 2721, s. 168 (1693); rkps 2723, s. 164 (1695); rkps 2726, s. 184 (1696); rkps 2727, s. 174 (1697); rkps 2732, s. 106 (1702); rkps 2733, s. 198 (1702); rkps 2736, s. 196 (1704); rkps 2738, s. 116 (1706); rkps 2740, s. 196 (1706); rkps 2741, s. 200 (1706); rkps 2744, s. 133 (1706); rkps 2746, s. 208 (1707); rkps 2747, s. 166 (1707); rkps 2748, s. 168 (1708); rkps 2749, s. 240 (1708); rkps 2750, s. 204 (1709).

³² ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 2729, s. 128; rkps 2730, s. 112.

czowa³³. W latach 1709–1710 słodownię dzierżawił Franciszek Mrowicki³⁴. W latach 1711–1712 w domku mieszkał Wojciech Sikorski, gorzelnik³⁵.

W 1713 r. „to domostwo dla zamieszania publicznego i wielkich podatków bardzo było zrujnowane i najemnika nie mogło się dostać”, w związku z tym prowizorzy szpitala św. Ducha, czyli rajcy zarządzający majątkiem szpitalnym z ramienia rady miejskiej, wydzierżawili nieruchomość (dom, plac i słodownię) na dwadzieścia lat Bractwu (Kongregacji) św. Łazarza przy kościele Mariackim „to jest dziadkom od N.M. Panny”, z czynszem rocznym 40 florenów³⁶. Bractwo (zwane także szpitalem) założone w 1526 r. przy parafii Mariackiej przez krakowskich rajców, zajmowało się opieką nad ubogimi³⁷. W miejskich rejestrach podatkowych dopiero od 1720 r. wpisywano jako właściciela posesji szpital św. Łazarza – podnajemcą w latach 1720–1723 był rzeźnik Pieszczkowicz³⁸. W 1733 r. nie wymieniono mieszkańca, podając ogólnie szpital św. Łazarza³⁹, w 1741 r. w domu szynkował Dudkiewicz, mieszkał także Guzikowicz, piekarz⁴⁰. Umowy dzierżawy posesji przez szpital św. Łazarza były systematycznie przedłużane, księgi szpitala św. Ducha notują regularne opłacanie czynszu rocznego do 1752 r.⁴¹ Miejski rejestr podatkowy w 1744 r. wymienia po raz pierwszy przy tej nieruchomości Wojciecha Dorskoczwicza, rzeźnika⁴². W aktach szpitala św. Ducha odnotowano, że w tylnej części tej posesji Dorskoczwicz wybudował dom, z którego płacił roczny czynsz ziemny w wysokości 10 florenów⁴³.

³³ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 2751, s. 180–182; rkps 2752, s. 62; rkps 2753, s. 114; rkps 2754, s. 132.

³⁴ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 2756, s. 91–92; rkps 2758, s. 162; rkps 2759, s. 126; rkps 2762, s. 131–132.

³⁵ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 2765, s. 86; rkps 2766, s. 124.

³⁶ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 3438, s. 12.

³⁷ Andrzej Bruździński, *Bractwa religijne w siedemnastowiecznym Krakowie. Zarys problematyki*, [w:] *Historia świadectwem czasów. Księdzu profesorowi Markowi Tomaszowi Zahajkiewiczowi*, pod red. Włodzimierza Bielaka, Stanisława Tylusa SAC, Lublin 2006, s. 114–115.

³⁸ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 2782, s. 62; rkps 2783, s. 102; rkps 2846, s. 242.

³⁹ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 2786, s. 150.

⁴⁰ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 2799, s. 132.

⁴¹ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 3440, s. 14–15; rkps 3442, s. 16.

⁴² ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 2802, s. 69.

⁴³ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 3442, s. 16.

Ksiądz Jacek Łopacki (1690–1761), archiprezbiter kościoła Mariackiego, kanonik katedralny, lekarz, doktor teologii⁴⁴ „tak nie mógł dłużej wytrzymać, aby patrzył na dziadków i babki przy tymże kościele usługujących, a w chatach tylko w ziemi wykopanych poniewierających się od kilkuset lat, nie mających osobnego dla siebie skłonicenia”⁴⁵. Postanowił więc wybudować dom dla ubogich parafii Mariackiej na posesji zwanej Wanzamowska, którą bractwo dzierżawiło już od 1713 r. Na sprzedaż tej nieruchomości zgodę wyraziła rada miejska 12 marca 1755 r. oraz władze kościelne 5 grudnia 1755 r., a na tej podstawie 15 grudnia 1755 r. podpisano dokument sprzedaży księdzu Łopackiemu nieruchomości przez szpital św. Ducha za 1200 złp⁴⁶.

Budowa trwała 3 lata i zakończyła się już po śmierci księdza Łopackiego w 1763 r.⁴⁷ Autorem projektu był znany architekt Franciszek Placidi, z którym Łopacki współpracował przy odnawianiu krakowskiej katedry oraz kościoła Mariackiego⁴⁸. Powstał „dom obszerny na dole i na piętrze prócz umieszczenia ubogich miał izby do najęcia, a co mogło się zebrać z czynszów najemnych, było dysponowane na coroczną konserwacją i reparacją”⁴⁹.

Szpital ubogich funkcjonował w budynku zwanym szpitalem Mariackim niedługo, jednak w miejskich rejestrach podatkowych jest on określany jako własność szpitala do 1789 r.⁵⁰ Po zajęciu Krakowa przez wojska rosyj-

⁴⁴ Zdzisław Gajda, Józef Lepiarczyk, *Łopacki Jacek Augustyn*, [w:] PSB, t. 18, 1973, s. 405–407; Grażyna Lichończak-Nurek, *Fundacja księdza Jacka Augustyna Łopackiego (1690–1761) dla Krakowskiej Szkoły Strzeleckiej na tle jego życia i dokonań*, „Krzysztofory” 2014, t. 32 (w przygotowaniu).

⁴⁵ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 3464, s. 48.

⁴⁶ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 1406, s. 557–562; rkps 3447, s. 21; rkps 3462, s. 20–21; L. Wachholz, *Szpitala krakowskie...*, s. 120; Krystyna Jelonek-Litewka, *Niespełnione dzieło Stanisława Wyspiańskiego (Sprawa polichromii sali parterowej w Archiwum Aktów Dawnych miasta Krakowa)*, „Krakowski Rocznik Archiwalny” 1997, t. 3, s. 131.

⁴⁷ L. Wachholz, *Szpitala krakowskie...*, s. 120; K. Jelonek-Litewka, *Niespełnione dzieło...*, s. 131–132.

⁴⁸ Józef Lepiarczyk, *Architekt Franciszek Placidi około 1710–1782*, „Rocznik Krakowski” 1965, t. 37, s. 69, 111, 113, 119; K. Jelonek-Litewka, *Niespełnione dzieło Stanisława Wyspiańskiego...*, s. 132; I. Kęder, W. Komorowski, A. Zeńczak, *Ikonaografia kościoła Mariackiego...*, s. 453.

⁴⁹ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 3486, s. 3.

⁵⁰ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 2822, s. 56 (1764); rkps 2829, s. 45 (1769); rkps 2832, s. 84 (1771); rkps 2836, s. 540 (1788–1789). W 1768 r. mieszkanie wynajmował w nim złotnik Badurski (Tomasz Krzyżanowski, *Wspomnienia mieszkańca krakowskiego z lat 1768–1807*, wyd. Władysław Prokesch, Biblioteka Krakowska nr 12, Kraków 1900, s. 8).

skie w sierpniu 1768 r. zorganizowano tu lazaret dla żołnierzy rosyjskich, który funkcjonował przez całą okupację⁵¹. Potem umieszczono w nim lazaret krakowskiego Regimentu Garnizonowego⁵². W lutym 1790 r. na prośbę krakowskiego Magistratu władze kościelne zgodziły się, aby należący do szpitala ubogich budynek przy ul. Siennej został przekazany na potrzeby lazaretu miejskiego. W zamian miasto przekazało bractwu ubogich budynek przy ul. Szpitalnej (nr 21), należący do szpitala św. Rocha, który z braku funduszy od dawna nie działał⁵³. W dniu 7 października 1790 r. został podpisany oficjalny akt zamiany nieruchomości⁵⁴. O związkach budynku przy ul. Siennej z dawnym szpitalem scholarów świadczyć może figura św. Rocha umieszczona w narożniku kamienicy ponoć pod koniec XVIII w.⁵⁵

Miejski lazaret dla żołnierzy istniał do lat 90. XVIII w.⁵⁶, ówczesny stan budynku znamy ze szczegółowego opisu z 1792 r.⁵⁷ Potem działały tutaj szpi-

⁵¹ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 3486, s. 3; L. Wachholz, *Szpitaly krakowskie...*, s. 121; K. Jelonek-Litewka, *Niespełnione dzieło Stanisława Wyspiańskiego...*, s. 132.

⁵² ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 3486, s. 3; L. Wachholz, *Szpitaly krakowskie...*, s. 121; K. Jelonek-Litewka, *Niespełnione dzieło Stanisława Wyspiańskiego...*, s. 132; Stanisław Tomkowicz, *Kolltątajowski plan Krakowa z roku 1785*, „Rocznik Krakowski” 1907, t. 9, s. 171. Por. reprodukcja planu dołączona do „Rocznika Krakowskiego” 1977, t. 48.

⁵³ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 3486, s. 3; L. Wachholz, *Szpitaly krakowskie...*, s. 121; Celina Bąk, Halina Sitko, Jerzy Waszkiewicz, *Dawny szpital scholarów w Krakowie. Studium architektoniczne*, Kraków 1959, s. 27–28; K. Jelonek-Litewka, *Niespełnione dzieło Stanisława Wyspiańskiego...*, s. 132; Bolesław Przybyszewski, *Katalog kanoników Krakowskiej Kapituły Katedralnej w XVIII wieku*, Kraków 2009, s. 73.

⁵⁴ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps 3486, s. 41–50; Archiwum Wolnego Miasta Krakowa – Komitet Hipoteczny, sygn. Hip. 9, s. 917–918; sygn. WM 388b, s. 1835–1883.

⁵⁵ Adolf Sternschuss, *Godła domów krakowskich*, „Rocznik Krakowski” 1899, t. 2, s. 194; I. Kęder, W. Komorowski, A. Zeńczak, *Ikonaografia kościoła Mariackiego...*, s. 453.

⁵⁶ ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/40 (dawnie IT 180), s. 187 (1790); s. 169 (1791). W budynku mieszkali wówczas m.in. stróż Sebastian Sarna i Marcin Pajęcki z rodziną. Por. *Materiały do słownika historyczno-geograficznego województwa krakowskiego w dobie Sejmu Czteroletniego (1788–1792)*, oprac. Karol Buczek, Tadeusz Czort, Jan Szczudło, Adam Szumański, Warszawa–Wrocław–Kraków 1960, s. 117, przyp. 11; Eugeniusz Barwiński, *Kraków na początku XIX wieku*, „Rocznik Krakowski” 1918, t. 18, s. 34.

⁵⁷ *Nieruchomości miasta Krakowa w czasach Sejmu Czteroletniego. Opis z 1792 roku*, wyd. Kamila Follprecht, Kraków 2007, s. 57–59.

tal weneryczny oraz Urząd Pobierczy⁵⁸. Kiedy Kraków w latach 1810–1815 znalazł się w granicach Księstwa Warszawskiego, ponownie umieszczono tu lazaret wojskowy, funkcjonujący pod nadzorem Komisji Lazaretowej⁵⁹.

Po remoncie przeprowadzonym w 1817 r. w budynku miały siedzibę urzędy: Inspektorat Przychodu, Urząd Konsumpcyjny i Kasa Konsumpcyjna⁶⁰. Wówczas zapewne powstała używana później nazwa Gmach Konsumpcji lub Konsumpcja⁶¹. W latach 1820–1821 mieścił się tutaj Urząd Czopowego⁶². W 1829 r. Senat Rządzący Wolnego Miasta Krakowa przekazał budynek Biuru Rachuby do zagospodarowania⁶³ – w latach 1831–1844 urzędował tutaj Inspektor Przychodów Niestających Senatowi Rządzącego oraz Komisariat Targowy⁶⁴. W listopadzie 1841 r. powstał szczegółowy inwentarz kamienicy, zatwierdzony w 1844 r. (zob. Aneks).

Przed 1858 r. kamienica nosiła numer spisowy 671a w Gminie V; od 1858 r. (także po zmianach w 1911 r.) numer spisowy 468 w Dzielnicy I. Liczba katastralna parceli 277 (dawna 60), liczba wykazu hipotecznego 234 (przed 1911 r. – 453).

Od lat 50. XIX w. w budynku mieściła się C.K. Administracja Skarbowa Okręgowa oraz Obwodowa Dyrekcja Finansów⁶⁵. Według spisu ludności miasta Krakowa z 1850 r. w kamienicy mieszkali także: Stanisław Waynaga

⁵⁸ BJ, rkps 5354, s. 142v; Aleksander Nowolecki, *Wykaz ulic, placów, kościołów i domów miasta Krakowa, jego przedmieść i miasta Podgórze wraz z nazwiskami właścicieli*, Kraków 1878, s. 143; *Plan miasta Krakowa Ignacego Enderle z lat (1802–1805) 1807–1808 tak zwany Senacki wraz z wykazem realności miasta z początku XIX wieku*, wyd. Henryk Münch, Kraków 1959, s. 22; K. Jelonek-Litewka, *Niespełnione dzieło Stanisława Wyspiańskiego...*, s. 132; I. Kęder, W. Komorowski, A. Zeńczak, *Ikonoografia kościoła Mariackiego...*, s. 452–454.

⁵⁹ L. Wachholz, *Szpitala krakowskie...*, s. 123.

⁶⁰ ANK, Archiwum Wolnego Miasta Krakowa, sygn. WMK V 146, s. 505–555.

⁶¹ BJ, rkps 5354, s. 142v; I. Kęder, W. Komorowski, A. Zeńczak, *Ikonoografia kościoła Mariackiego...*, s. 453.

⁶² ANK, Archiwum Wolnego Miasta Krakowa, sygn. WMK V 146, s. 497–503; K. Jelonek-Litewka, *Niespełnione dzieło Stanisława Wyspiańskiego...*, s. 132.

⁶³ K. Jelonek-Litewka, *Niespełnione dzieło Stanisława Wyspiańskiego...*, s. 132.

⁶⁴ *Ibidem...*, s. 132.

⁶⁵ *Ibidem...*, s. 132; I. Kęder, W. Komorowski, A. Zeńczak, *Ikonoografia kościoła Mariackiego...*, s. 453.

(z rodziną) oraz Paweł Daczko (z rodziną)⁶⁶; w 1857 r. Stanisław Waynaga (z rodziną), Bazyl Gorszulak (z rodziną) oraz Piotr Bill (z rodziną)⁶⁷.

W 1869 r. w księdze hipotecznej wpisano na wniosek Ekspozytury Prokuratorii Skarbowej własność „realności Nr 671 Gm. V w ks. hyp. jako własność narodowa uwidocznionej »Lazaretem miejskim« zwanej»⁶⁸. W 1870 r. w spisie ludności odnotowano, że kamienica została wynajęta przez C.K. Inżynierię⁶⁹. Od lat 70. XIX w. miała tu siedzibę Kasa Oszczędności Miasta Krakowa (założona w 1866 r. przez Towarzystwo wzajemnych ubezpieczeń od ognia), która w 1873 r. przeszła pod zarząd gminy miasta Krakowa⁷⁰. W kwietniu 1873 r. na hipotece kamienicy została zabezpieczona kwota 1,5 mln złr (czyli 3 mln koron) zastawu dla pożyczki premiowej na rzecz posiadaczy listów loterii tej pożyczki⁷¹. Od 1878 r. jako adres Kasy podawano „Pod Nową Bramą”⁷², a w 1882 r. – „róg ul. Siennej i św. Krzyża nr 468”⁷³. Według zapisów książki meldunkowej od listopada 1873 r. w kamienicy mieszkali: dr Ferdynand Weigel, delegat do Rady Państwa (z rodziną, do 1880 r.), Karol Siedlarski, woźny Oddziału Zastawniczego (z rodziną) oraz Jan Marek, woźny Kasy Oszczędności (z rodziną)⁷⁴. Według spisu ludności z 1881 r. w kamienicy mieszkali: Marcei Gozdawa Jawornicki, dyrektor Kasy Oszczędności miasta Krakowa; Jan Marek, woźny Kasy Oszczędności (z rodziną); Karol Siedlarski, woźny Oddziału Zastawnego Kasy Oszczędności (z rodziną); Antoni Słowik, strażnik Kasy Oszczędności⁷⁵.

⁶⁶ ANK, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1850, t. 6, nr 671A.

⁶⁷ ANK, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1857, t. 5, nr 671A i B.

⁶⁸ ANK, Księgi gruntowe miasta Krakowa i dóbr tabularnych z obszaru Sądu Okręgowego w Krakowie, sygn. 29/465/511, s. 4661–4666; Sąd Rejonowy dla Krakowa-Podgórze w Krakowie – Wydział Ksiąg Wieczystych, lwh 234 Śródmieście, s. 3.

⁶⁹ ANK, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1870, t. 5, nr 468.

⁷⁰ *Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomerii z wielkiem księstwem krakowskiem na rok 1875*, Lwów 1875, s. 531.

⁷¹ Sąd Rejonowy dla Krakowa-Podgórze w Krakowie – Wydział Ksiąg Wieczystych, lwh 234 Śródmieście, s. 7.

⁷² Aleksander Nowolecki, *Wykaz ulic, placów, kościołów i domów miasta Krakowa, jego przedmieść i miasta Podgórze wraz z nazwiskami właścicieli*, Kraków 1878, s. 143; *Józefa Czecha kalendarz krakowski na rok 1879*, s. 52; na rok 1880, s. 92.

⁷³ *Józefa Czecha kalendarz krakowski na rok 1882*, s. 75.

⁷⁴ ANK, Archiwum Państwowe w Krakowie, sygn. APKr 200.

⁷⁵ ANK, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1880, t. 8, nr 468.

Kiedy w 1883 r. siedzibę Kasy Oszczędności przeniesiono do wybudowanego budynku przy ul. Szpitalnej (nr 15)⁷⁶, Magistrat przekazał w 1884 r. budynek Szkole handlowej i przemysłu artystycznego (założonej w 1882 r.). Brak środków uniemożliwił adaptację budynku na ten cel⁷⁷, jednak szkoła funkcjonowała na piętrze do 1906 r. (od 1895 r. jako szkoła handlowa)⁷⁸.

W 1898 r. miało tu siedzibę Towarzystwo Przyjaciół Muzyki Krakowskiej „Harmonia”⁷⁹, w latach 1898–1906 Towarzystwo Szkoły Ludowej prowadziło tu wypożyczalnię książek⁸⁰.

Od 1 lipca 1887 r. część pomieszczeń parteru na podstawie uchwały Rady Miejskiej z 2 czerwca uzyskało utworzone wówczas Archiwum Aktów Dawnych Miasta Krakowa⁸¹. W 1890 r. mieszkający w budynku Marcin Knap (z rodziną), tercjan Szkoły przemysłu artystycznego, pełnił równocześnie obowiązki woźnego Archiwum⁸².

Od lipca 1883 r. w budynku mieszkał pisarz, krajoznawca, podróżnik, rysownik i litograf Maciej Bogusz Zygmunt Stęczyński z żoną Marią z Fabiańskich. Stęczyński zmarł tu 7 sierpnia 1890 r., a jego żona 6 listopada 1890 r.⁸³ W 1854 r. została opublikowana litografia według wykonanego latem 1851 r. rysunku Stęczyńskiego, ukazująca widok na śródmieście Krakowa

⁷⁶ K. Jelonek-Litewka, *Niespełnione dzieło Stanisława Wyspiańskiego...*, s. 132; I. Kęder, W. Komorowski, A. Zeńczak, *Ikonoografia kościoła Mariackiego...*, s. 453.

⁷⁷ ANK, Archiwum planów Budownictwa Miejskiego w Krakowie, sygn. ABM TAU BUP 108, pl. 6467; ABM ul. św. Krzyża 2, f. 479.

⁷⁸ *Wykaz ulic, placów i właścicieli domów w mieście Krakowie*, Kraków 1892, s. 9; *Józefa Czecha kalendarz krakowski na rok 1892*, s. 142; na rok 1893, s. 211; na rok 1894, s. 269; na rok 1895, s. 177; na rok 1896, s. 211; na rok 1897, s. 211; na rok 1899, s. 219; na rok 1900, s. 205; na rok 1907, s. 202; K. Jelonek-Litewka, *Niespełnione dzieło Stanisława Wyspiańskiego...*, s. 132.

⁷⁹ *Józefa Czecha kalendarz krakowski na rok 1899*, s. 219.

⁸⁰ *Józefa Czecha kalendarz krakowski na rok 1899*, s. 219; na rok 1900, s. 205; na rok 1907, s. 202; „Miesięcznik Towarzystwa Szkoły Ludowej. Organ Zarządu Głównego” R. I, nr 5, Kraków 31 października 1901, s. 83.

⁸¹ Aniela Kiełbicka, *Archiwa krakowskie na tle polskiej nauki historycznej 1878–1951*, Biblioteka Krakowska nr 130, Kraków 1993, s. 141; K. Jelonek-Litewka, *Niespełnione dzieło Stanisława Wyspiańskiego...*, s. 132.

⁸² ANK, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1890, t. 11, nr 468.

⁸³ ANK, Archiwum Państwowe w Krakowie, sygn. APKr 200; Wojciech W. Wiśniewski, *Z życia Macieja Bogusza Zygmunta Stęczyńskiego i dziejów jego poematu Tatrzy. Na marginesie jego nieznanego listu (ze zbiorów Biblioteki Naukowej Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk) w sprawie wydania poematu już w 1853 r.*, „Krakowski Rocznik Archiwalny” 2006, t. 12, s. 133–134.

od południowego wschodu, na której widzimy kamienicę przy ul. Siennej 16⁸⁴. W marcu 1891 r. w piśmie skierowanym do Magistratu czytamy „w razie jeśli ubikacja po ś.p. Stęczyńskich do użytku archiwum oddaną zostanie, należy ją odpowiednio oczyścić, wybielić i komin wspólny z sąsiednim budynkiem znieść, w stanie obecnym bowiem zupełnie nie możliwą”⁸⁵.

W 1891 r. prowadzono prace adaptacyjne w pomieszczeniach należących do Archiwum, które zajmowały cały parter budynku⁸⁶. W 1894 r. zlikwidowano tylne schody i w ich miejscu utworzono nową salkę archiwalną⁸⁷.

W 1896 r. Komisja Archiwalna Magistratu zaakceptowała przygotowany przez architekta miejskiego Stefana Żoldaniewicza plan przebudowy wnętrza budynku⁸⁸, w którym miały się mieścić Archiwum oraz Muzeum Miejskie⁸⁹. Rozważano dobudowanie drugiego piętra⁹⁰. Ustalono, że „na zbiory archiwalne i muzeum miejskiego adaptuje się całe pierwsze piętro, na którym mieścić się będą kancelaria archiwariusza, b) pracownia dla czytelników, c) sala na bibliotekę rzeczy dotyczących się miasta Krakowa, d) dwa pokoje archiwalne, e) sala muzealna, f) gabinet do odlewania pieczęci”⁹¹.

W 1906 r. po opuszczeniu budynku przez szkołę handlową Archiwum przejęło pierwsze piętro oraz otrzymało nieruchomości w wieczyste użytkowanie⁹². Przygotowania do remontu i pierwsze niezbędne prace rozpoczęto już w 1904 r.⁹³ Projekt dekoracji malarskiej sali na parterze wykonał wówczas Stanisław Wyspiański, jednak dyrekcja Archiwum nie wyraziła zgody na jego realizację⁹⁴. Prace remontowe trwały do 1910 r. – odnowiono i pomalowano kolorem szaro-kamiennym fasadę, wprawiono nowe okna osadzone

⁸⁴ W. W. Wiśniewski, *Z życia Macieja Bogusza Zygmunta Stęczyńskiego...*, s. 124, 146, 151 (il. 15).

⁸⁵ ANK, Archiwum Państwowe w Krakowie, sygn. APKr 122, s. 239.

⁸⁶ *Sprawozdanie archiwariusza dra Stanisława Krzyżanowskiego za rok 1891*, s. 4; K. Jelonek-Litewka, *Niespełnione dzieło Stanisława Wyspiańskiego...*, s. 132.

⁸⁷ *Sprawozdanie archiwariusza dra Stanisława Krzyżanowskiego za rok 1894*, s. 5.

⁸⁸ K. Jelonek-Litewka, *Niespełnione dzieło Stanisława Wyspiańskiego...*, s. 133.

⁸⁹ ANK, Archiwum planów Budownictwa Miejskiego w Krakowie, sygn. ABM TAU BUP 108, pl. 6464–6465; ABM ul. św. Krzyża 2, f. 479.

⁹⁰ ANK, Archiwum Państwowe w Krakowie, sygn. APKr 123, s. 877, 1089, 1119–1125.

⁹¹ *Sprawozdanie archiwariusza dra Stanisława Krzyżanowskiego za rok 1896*, s. 8.

⁹² *Sprawozdanie dra Stanisława Krzyżanowskiego dyrektora Archiwum aktów dawnych m. Krakowa za rok 1906*, s. 4; A. Kiełbicka, *Archiwa krakowskie...*, s. 141; K. Jelonek-Litewka, *Niespełnione dzieło Stanisława Wyspiańskiego...*, s. 131.

⁹³ K. Jelonek-Litewka, *Niespełnione dzieło Stanisława Wyspiańskiego...*, s. 133.

⁹⁴ *Ibidem*, s. 133–135.

w dawnych kamiennych obramieniach zachowanych pod tynkiem. Oczyszczono i naprawiono portal bramy wejściowej, wymieniając jego górną część ze względu na zwiertzenie kamienia. Zlikwidowano dwuramienne zewnętrzne schody przy wejściu do budynku. Gruntownie naprawiono dach, w miejsce dachówek dając blachę. W 1907 r. „kancelarie archiwalne, pracownia dla publiczności korzystającej ze zbiorów, wreszcie biblioteka podręczna i archiwalia z XIX w. znalazły na pierwszym piętrze dogodniejsze pomieszczenie”, korytarz na pierwszym piętrze, biegnący od pracowni dla czytelników, połączono z magazynami na parterze kręconymi, żelaznymi schodami z ręczną windą. Odnowiono salę na parterze, w której w 1909 r. umieszczono muzealne zbiory pamiątek miejskich⁹⁵. Ówczesny wygląd budynku i sal archiwalnych z drewnianymi regałami i meblami, częściowo zachowanymi do dnia dzisiejszego, znamy z nielicznych fotografii⁹⁶.

Na posiedzeniu Komisji Archiwalnej w dniu 13 grudnia 1908 r. archiwariusz Adam Chmiel przypomniał Komisji Archiwalnej „potrzebę zrobienia piwnicy pod oficynami archiwalnymi tj. pod jedną wielką salą, gdzie znajduje się archiwum Rzeczypospolitej Krakowskiej. Wskutek bowiem braku tej piwnicy dolna część muru w pewnych miejscach jest zawilgocona, a podłoga sali niszczona przez grzyb”⁹⁷. W tej sprawie już od 1901 r. zabiegał w Magistracie Stanisław Krzyżanowski⁹⁸. W 1908 r. zamiast wspomnianej piwnicy dano jedynie betonowy podkład, na to łamany wapień, przykryty szutrem wapiennym, na którym ułożono podłogę z desek⁹⁹.

⁹⁵ ANK, Archiwum Państwowe w Krakowie, sygn. APKr 130; *Sprawozdanie dra Stanisława Krzyżanowskiego dyrektora Archiwum aktów dawnych m. Krakowa za rok 1907*, s. 4; za rok 1908, s. 3–4; za rok 1909, s. 4; za rok 1910, s. 16.

⁹⁶ I. Kęder, W. Komorowski, A. Zeńczak, *Ikonoografia kościoła Mariackiego...*, s. 452, 454, 468–471.

⁹⁷ ANK, Archiwum Państwowe w Krakowie, sygn. APKr 121 (protokoły posiedzeń Komisji Archiwalnej).

⁹⁸ ANK, Archiwum Państwowe w Krakowie, sygn. APKr 127, s. 205–206 (pismo S. Krzyżanowskiego z 5 marca 1904 r.).

⁹⁹ *Sprawozdanie dra Stanisława Krzyżanowskiego dyrektora Archiwum aktów dawnych m. Krakowa za rok 1908*, s. 4.

Według zapisów domowej książki meldunkowej od 1906 r. w kamienicy mieszkał woźny Archiwum Stanisław Mazurek (z rodziną) oraz woźni Magistratu – Marcin Mądry i Jan Chodecki (z rodzinami)¹⁰⁰.

W 1925 r. planowano dobudowanie skrzydła do gmachu Archiwum¹⁰¹. Jesienią 1936 r. powstały plany przebudowy budynku, na podstawie których wiemy, że w piwnicy znajdował się zapasowy magazyn zbiorów archiwalnych, na parterze sala Muzeum Historycznego Miasta Krakowa, dwie sale rękopisów, sala zbiorów Ambrożego Grabowskiego, sala Archiwum Legionów i Naczelnego Komitetu Narodowego, sala Senatu Rzeczypospolitej Krakowskiej oraz mieszkanie dozorca. Na piętrze był gabinet dyrektora, sala biblioteczna, czytelnia, pokój archiwariusza, druga sala biblioteczna, gabinet klisz oraz sala ksiąg i aktów Magistratu¹⁰². Za gabinetem klisz mieścił się lokal Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa – oficjalny adres Towarzystwa to „Archiwum Miejskie – ul. Sienna 16”¹⁰³.

Na dziedzińcu umieszczono fontannę-pomnik „Krak walczący ze smokiem” autorstwa wybitnego rzeźbiarza i ceramika krakowskiego Franciszka Kalfasa (1898–1968), członka Zrzeszenia Artystów Plastyków „Zwornik”. Modernistyczna rzeźba wykonana z czerwonego piaskowca powstała ok. 1929 r.¹⁰⁴ Dzieła Kalfasa były prezentowane w 1929 r. na Powszechnej Wystawie Krajowej w Poznaniu¹⁰⁵. Na zrealizowanym projekcie skweru na dziedzińcu archiwalnym, zaakceptowanym 2 listopada 1937 r. przez Dyrektora Ogrodów Miejskich, widzimy zachowany do dnia dzisiejszego trawnik otoczony pasem płyt betonowych, ścieżkę skalną wiodącą do basenu z rzeźbą oraz

¹⁰⁰ ANK, Archiwum Państwowe w Krakowie, sygn. APKr 200.

¹⁰¹ ANK, Archiwum planów Budownictwa Miejskiego w Krakowie, sygn. ABM TAU BUP 108, pl. 6470.

¹⁰² ANK, Archiwum planów Budownictwa Miejskiego w Krakowie, sygn. ABM TAU BUP 108, pl. 6477, 6479, 6484; sygn. ABM ul. św. Krzyża 2. f. 479.

¹⁰³ ANK, Archiwum Państwowe w Krakowie, sygn. APKr 175, s. 1085 (Sprawozdanie z działalności Archiwum za rok 1937), s. 1065, 1085; *Józefa Czecha kalendarz krakowski na Rok Pański 1906*, s. 154; Adam Bochnak, Krystyna Pieradzka, *Czterdziestolecie działalności Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa 1897–1937*, Biblioteka Krakowska nr 93, Kraków 1937, s. 81; Wiesław Bieńkowski, *Strażnicy dziejów miasta narodowej pamięci. Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa w latach 1896–1996*, Biblioteka Krakowska nr 137, Kraków 1997, s. 37.

¹⁰⁴ *Encyklopedia Krakowa*, Warszawa–Kraków 2000, s. 354.

¹⁰⁵ Jarosław Mulczyński, *Rzeźby i dekoracje architektoniczne Powszechnej Wystawy Krajowej w Poznaniu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2009, t. 54, z. 4, s. 75–87.

studnię. Zasadzono wówczas pnącza, rododendrony, niskie drzewa płaczące i azalie pontyjskie¹⁰⁶. Szata roślinna uzupełniona po zakończeniu wojny m.in. o obficie owocującą wiśnię (zasadzoną przez magazyniera Władysława Ślósarza) została zniszczona podczas remontu z lat 70. XX w.¹⁰⁷ Później, w ramach przygotowań do jubileuszu stulecia Archiwum, na trawniku zasadzono jarzębinę, morwę białą, jałowce, leszczynę oraz róże¹⁰⁸.

Główne zmiany w nadanym w latach 30. XX w. układzie pomieszczeń w budynku związane były z włączeniem z dniem 1 lutego 1952 r. Archiwum Aktów Dawnych Miasta Krakowa w strukturę Archiwum Państwowego w Krakowie jako oddziału miejskiego¹⁰⁹. W budynku przy ul. Siennej 16 mieściła się odtąd także dyrekcja i administracja Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Krakowie¹¹⁰. W dotychczasowym pokoju bibliotecznym, przylegającym do gabinetu dyrektora, umieszczono sekretariat. W dawnej czytelnicy na pierwszym piętrze przydzielono miejsce księgowemu i części pracowników oddziału miejskiego, a w latach 60. XX w. także intendentowi i przewodniczącemu Komisji Oceny Materiałów Archiwalnych. Kierownik oddziału miejskiego Stanisława Pańków i samodzielny pracownik naukowy prof. Marian Friedberg (do 1952 r. dyrektor Archiwum Aktów Dawnych Miasta Krakowa) zajmowali kolejny pokój wzdłuż ul. św. Krzyża. Za tym pokojem mieścił się nadal magazyn biblieczny, dalej był mały pokój dla magazynierów, kręcone schody żelazne z windą (wiodące z pierwszego piętra do magazynów na parterze), wreszcie magazyn archiwalny, łączący się drzwiami z wielkim magazynem archiwalnym w oficynie budynku, tzw. salą magistracką. W korytarzu, równoległym do wspomnianych pomieszczeń i sięgającym aż do schodów żelaznych, utworzono magazyn biblieczny, w którym złożono książki przeniesione z dawnego pokoju bibliotecznego zamienionego na sekretariat. Korytarz ten oddzielony był od dawnej czytelnicy żelaznymi drzwiami. Na parterze, z prawej strony sieni

¹⁰⁶ ANK, Archiwum planów Budownictwa Miejskiego w Krakowie, sygn. ABM TAU BUP 108, pl. 6492, 6493.

¹⁰⁷ Informacja przekazana przez Panią Krystynę Jelonek-Litewkową.

¹⁰⁸ *Parki i ogrody Krakowa w obrębie Plant z Plantami i Wawelem*, pod red. Janusza Bogdanowskiego, Kraków 1997, nr 139.

¹⁰⁹ A. Kiełbicka, *Archiwa krakowskie...*, s. 115, 249.

¹¹⁰ Wszelkie informacje o zmianach wprowadzonych w budynku Archiwum w okresie międzywojennym oraz w latach 1952–1977 zawdzięczam Pani Krystynie Jelonek-Litewkowej, za co bardzo dziękuję.

wejściowej, w sali dotychczas mieszczącej muzealia (przekazane w latach 1950–1951 do utworzonego samodzielnego Muzeum Historycznego Miasta Krakowa z siedzibą w rynkowym Pałacu Krzysztofora) urządzono w 1952 r. czytelną dla korzystających z zasobów Archiwum. Za czytelną, wzdłuż ul. św. Krzyża, znajdowały się dwa magazyny akt staropolskich miast Krakowa, Kazimierza i Kleparza oraz jurydyk krakowskich (wyposażone w drewniane regały na rękopisy, szafy na dokumenty pergaminowe i stoły na plany, afisze i inne zbiory). Za tymi magazynami były wspomniane już żelazne schody na pierwsze piętro wraz z windą towarową z ręcznym napędem, za nimi mieścił się magazyn akt Naczelnego Komitetu Narodowego i Legionów, drzwiami połączony z wielkim magazynem w oficynie, tzw. salą senacką. Po drugiej stronie sieni wejściowej do Archiwum, naprzeciw nowo utworzonej czytelnicy, nadal znajdowało się mieszkanie dozorczy (pokój z kuchnią)¹¹¹.

W 1958 r. planowano nadbudować w kamienicy dodatkową kondygnację w miejscu strychu, jednak Centralny Zarząd Muzeów i Ochrony Zabytków Ministerstwa Kultury i Sztuki nie wyraził na to zgody, a planowany remont został w 1960 r. znacznie ograniczony decyzją Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych¹¹².

W grudniu 1966 r. do ksiąg wieczystych wpisano ograniczenia wynikające z wpisania kamienicy do rejestru zabytków (pod nr 37) decyzją Miejskiego Konserwatora Zabytków Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Krakowie z 7 października 1966 r.¹¹³ Budynek „został zweryfikowany do grupy I zabytków architektury, tj. mających wartość artystyczną i kulturalną w skali ogólnopolskiej”¹¹⁴.

W 1964 r. dyrektor Archiwum dr Henryk Dobrowolski oraz Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych w Warszawie wyrazili zgodę na urządzenie w piwnicy budynku kotłowni centralnego ogrzewania dla całego

¹¹¹ Mieszkanie to zajmowali Państwo Porębowie, wieloletni pracownicy Archiwum zatrudnieni w charakterze dozorców, a następnie mieszkał tu (do 1971 r.) ich syn Marian Poręba, który pracował w Archiwum jako fotograf.

¹¹² ANK, Archiwum Państwowe w Krakowie, sygn. APKr 357; Archiwum zakładowe, znak teczki 800/1958, s. 1–7.

¹¹³ Sąd Rejonowy dla Krakowa-Podgórze w Krakowie – Wydział Ksiąg Wieczystych, lwh 234 Śródmieście, s. 7; *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce. Kraków*, Warszawa 2007, s. 75, nr 18.

¹¹⁴ ANK, Archiwum zakładowe, znak teczki 210/1966–1967, s. 5–7.

bloku zabudowy, a „Prezydium Rady Narodowej wykupiło sąsiednią parcelę przy ul. św. Krzyża 4 dla składowania paliwa i zabezpieczenia jego dostawy niezależnymi ciągami podziemnymi, a projekt zgodnie z ustalonymi warunkami przewiduje ogniotrwałe oddzielenie kotłowni od pomieszczeń archiwalnych”. Prace rozpoczęto w 1966 r., usunięte wówczas zostało założone w 1908 r. zabezpieczenie pod podłogą dużego magazynu w oficynie. W styczniu 1967 r. stwierdzono, że „na skutek osłabienia fundamentów głębokimi wykopami, znacznym pogłębieniem piwnic i obciążeniem (kuciem) murów w piwnicach oraz wykopem pod komin wystąpiły rysy w stropie magazynu przylegającego do podwórza od ul. św. Krzyża”¹¹⁵.

W następnych latach stropy w kamienicy nadmiernie obciążone aktami i osłabione wykopami zarysowały się, czego efektem było zamknięcie w grudniu 1970 r. przez Inspektora Pracy dostępu do części magazynów i nakaz usunięcia z nich akt. Dopiero w połowie 1971 r. Archiwum uzyskało zastępczą siedzibę przy ul. Kanoniczej 1, gdzie zostało przeniesione na czas remontu. Kapitałny remont kamienicy przy ul. Siennej prowadziło Przedsiębiorstwo Rewaloryzacji Zabytków w Krakowie – prace budowlane zakończono w lutym 1977 r., protokół odbioru robót spisano 25 marca 1977 r.¹¹⁶ Dzięki staraniom i wpływowi dyrektora dr. Jana Garlickiego¹¹⁷ remont, jak na owe czasy, nie trwał długo. W prasie krakowskiej zamieszczono informację, że 9 maja 1977 r. rozpoczęło się przenoszenie zasobu z tymczasowej siedziby przy ul. Kanoniczej do wyremontowanego budynku przy ul. Siennej¹¹⁸. W następnym roku Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Krakowie mogło już świętować 100-lecie działalności w odnowionej siedzibie¹¹⁹, jednak, jak stwierdził dyrektor Archiwum dr Edward Serwa, „budynek jest

¹¹⁵ Wówczas przekazano Archiwum zamek w Spytkowicach. ANK, Archiwum zakładowe, znak teczki 210/1966–1967, s. 11; 210/1967, s. 85, 87; Kamila Follprecht, „*Nie dać ginąć szczątkom dawnych piśmienniczych pamiątek*”. *Dyrektorzy Archiwum Państwowego w Krakowie XIX–XXI w.*, Kraków 2008, s. 71.

¹¹⁶ ANK, Archiwum zakładowe, znak teczki 091/1971, s. 3–9; 210/1971–1972, s. 21; 210/1977, s. 19, 21, 41–47, 151, 153, 319, 327; Aniela Kiełbicka, *Archiwum Państwowe w Krakowie 1951–1980*, Warszawa–Łódź 1989, s. 180–181.

¹¹⁷ K. Follprecht, „*Nie dać ginąć...*”, s. 51.

¹¹⁸ „Dziennik Polski” z 10 maja 1977, nr 104; *Kronika Krakowa 1976–1977*, pod red. Macieja Sikory, Kraków 1981, s. 307.

¹¹⁹ *Kronika Krakowa 1978*, pod red. Macieja Sikory, Kraków–Wrocław 1984, s. 245; A. Kiełbicka, *Archiwum Państwowe...*, s. 120–121; K. Follprecht, „*Nie dać ginąć...*”, s. 87, 90.

istotnie piękny, tylko że tak długo był remontowany, iż uległ zawilgoceniu i będziemy musieli go w skomplikowany i kosztowny sposób osuszać¹²⁰.

Remont przyniósł kolejne zmiany w rozplanowaniu pomieszczeń w budynku. Na strychu wzdłuż ul. św. Krzyża utworzono magazyn biblioteczny. We frontowej części strychu od ul. Siennej, opatrzonej teraz oknami lunetowymi, umieszczono pokój gościnny. Na strychu w oficynie, nad wielkimi magazynami archiwalnymi, powstał nowy magazyn archiwalny. Na pierwszym piętrze, z dawnej czytelnicy wydzielono dwa pokoje dla pracowników (m.in. księgowości). W miejscu wcześniejszego korytarza zajętego przez bibliotekę powstał rzeczywisty korytarz, przedłużony o część sali czytelnicy, biegnący równoległe do ul. św. Krzyża, aż do towarowej windy elektrycznej, przylegającej do końcowej ściany budynku. Dotychczasowe pokoje kierownika oddziału, biblioteki i magazynierów stały się pokojami pracowników. W miejscu żelaznych schodów zbudowano klatkę schodową, prowadzącą z parteru na strych, za nią wydzielono niewielki pokój pracowniczy, naprzeciw którego znajduje się wejście do wielkiego magazynu archiwalnego (nr 16), dawniej zwanego „salą magistracką”.

Na parterze wykonano boczną bramę wjazdową do budynku od strony ul. św. Krzyża. Zaczyna się tam wspomniana klatka schodowa, obok której powstało przejście do oszklonych drzwi na podwórze oraz mały korytarzyk prowadzący do magazynku gospodarczego, małego magazynu za klatką schodową, windy towarowej i wielkiego magazynu (nr 5), dawniej zwanego „salą senacką”. W miejscu mieszkania dozorczy utworzono pracownię konserwatorską, po jej przeniesieniu do budynku przy ul. Lubicz powstała tam portiernia. Na potrzeby wystawienniczo-konferencyjne zagospodarowano część piwnic pod budynkiem (które w czasie okupacji pełniły funkcję schronu).

Dopiero po wielu latach w połowie lat 90. XX w., dzięki staraniom dyrektora dr. Sławomira Radonia, w budynku przy ul. Siennej 16, głównej siedzibie Archiwum Państwowego w Krakowie, odnowiono elewację i dziedziniec¹²¹.

¹²⁰ „Gazeta Południowa” z 28–29 października 1978, nr 247.

¹²¹ K. Follprecht, „*Nie dać ginać...*”, s. 83.

ANEKS

Opis kamienicy przy ul. Siennej 16 sporządzony w 1841 r., zatwierdzony w 1844 r.¹²¹

Inwentarz Gmachu Konsumcyjnego sporządzony w r. 1844. Do nr 786/1844^{122//}
[s. 5] Inwentarz kamienicy N° 671 sporządzony w roku 1834^{ab//}
[s. 5a] Ad A. z 1822. ^cDo nr 211 DW 1842^c

Działo się w Krakowie dnia 29 listopada tysiąc ośmset czterdziestego pierwszego roku. Opis inwentaryczny Domu Rządowego w Gminie V pod Liczbą 671^d sytuowanego Konsumcyja zwanego.

Dom ten murowany o jednym piętrze narożni, dachówką pokryty stoi przy ulicy przecznicy Mikołajskiej bokiem na wschód, frontem na południe, graniczy na zachód z domem prywatnym. Zewnątrz od strony przecznicy po sam front ma okien dolnych dwanaście, z których jedno nad kanałem bez oszklenia, w połowie deskami zabite, kratą żelazną zabezpieczone. Na piętrze zaś okien trzynaście. Obdasznica nad wchodem do gmachu z blachy pokostowana, prętami żelaznymi pod okapem przymocowana. Ganek przed sienią frontową w ował murowany, mający z dwóch stron wschody kamienne o czterech stopniach, z pobocznymi filarkami kamiennymi i jednym pręt żelaznym. Poczem wchodzi się do sieni frontowej drzwiami dębowymi, jednoskrzydłowymi z fortką, o trzech zawiasach, hakach w futrynę kamienną na ołów osadzonych, z szlishakiem, zamkiem i kluczem. Sień sklepiona, częścią brukowana, a środkiem deskami trzema wzdłuż wyłożona. Po lewej stronie sieni jest izba N° 1^e na kurdygardę przeznaczona, drzwi wchodowe drzewiane, jednoskrzydłowe, z futryną o dwóch zawiasach, hakach, z zamkiem i kluczem. Wewnątrz sklepienie, podłoga z tarcic, okno pojedyncze z ramami krzyżowymi, haczykami do mura przymocowanymi, z okuciem kompletnym, o czterdziestu ośmiu tafelkach w ołów osadzonych, kratą żelazną zabezpieczone. Cygan z cegły, z blachą, drzwiczkami, rustem i trąbą do komina wpuszczoną, przy kominku drzwiczki drzewiane, o dwóch zawiasach i hakach, z werblikiem do zamykania.

^a zachowany ślad pieczęci woskowej uwierzytelniającej sznurek spinający karty inwentarza

^b ołówkowy dopisek ma być 1844 r.

^{c-c} dopisane inną ręką

^d napisane ołówkiem 468 neu

^e numery pomieszczeń zostały dopisane w okresie późniejszym inną ręką oraz zaznaczone na marginesie inwentarza

¹²¹ Za podstawę publikacji przyjęto egzemplarz inwentarza znajdujący się w Archiwum planów Budownictwa Miejskiego w Krakowie (ANK, sygn. BM 19), w którym naniesiono w okresie późniejszym urzędowe uzupełnienia. W obu egzemplarzach znajdują się plany parteru i piętra budynku, ale inwentarz zachowany w aktach Archiwum Wolnego Miasta Krakowa nie ma późniejszych adnotacji (ANK, sygn. WMK VI 32).

¹²² Wpisane na tekturowej okładce oklejonej zielono-marmurkowym papierem ze skórzanym grzbietem, na naklejonej winiecie. Znajduje się tu także dopisany niebieskim ołówkiem numer 31584 oraz pieczętka ARCHIWUM PLANÓW BUDOWNICTWA MIEJSKIEGO L.sp. 468 Dz. I oraz pieczętka z numerem 1.

Stąd wyszedłszy napowrót do sieni jest po prawej stronie lokal Kassy Dochodów Niestających N° 2, do którego wchodzi się drzwiami żelaznymi o dwóch skrzydłach, na sześciu zawiasach, tyleż hakach wmurowanych, o dwóch zamkach i kluczach, jedno skrzydło wewnątrz dwoma prętami żelaznymi w mur wbitemi jest przyhaczone. Drugie drzwi wchodowe drzewiane, jednoskrzydłowe, fassowane z futryną o dwóch zawiasach, hakach, z szlishakiem, zamkiem i kluczem. Wewnątrz izba pierwsza sklepiona, podłoga z tarcic, okien cztery dubeltowych, z ramami krzyżowymi do muru przymocowanymi, z okuciem kompletnym, w każdym po taflę szesnaście w szprosach. Okiennice żelazne// [s. 5b] dwuskrzydłowe, o sześciu zawiasach, hakach, z zasuwkami, kratami żelaznymi zabezpieczone. Piec żelazny z trąbą do komina wpuszczoną. Do drugiej izby N° 3 mniejszej na północ, są drzwi wchodowe żelazne, dwuskrzydłowe, o sześciu zawiasach, tyleż hakach wmurowanych, z ryglem, drugie wchodowe drzewiane jednoskrzydłowe, z futryną o dwóch zawiasach, hakach, z szlishakiem, zamkiem i kluczem. Izba ta wewnątrz sklepiona, podłoga z tarcic, okno jedno dubeltowe, ramy krzyżowe haczykami do muru przymocowane, z okuciem kompletnym, taflę w szprosach szesnaście, kratą żelazną zabezpieczone. Piec żelazny na postumencie z cegły.

^aW stacji tejże N° 3 oznaczonej zrobione są balaski drzewiane, z drzwiczkami na zasuwką zamykanymi, na dwóch zawiasach przymocowanymi, dla ogrodzenia stołu kassowego. Z tejże stacji wybite są drzwi do stacji N° 5, z stacji zaś N° 4 przechód do stacji N° 5 jest zamurowany. Drzwi wyjęte z tegoż jednoskrzydłowe z futryną starą oraz ferklajdunkami nowymi, okute dwoma zawiasami, na hakach, szlishakiem, zamkiem z kluczem, przeniesione i wmurowane zostały w przechód pomiędzy stacją N° 3, a stacją N° 5 oznaczone. Roboty powyższe odebrane zostały przez Komisję superrewizyjną w dniu 17 lutego 1845 roku^{abc}.

Stąd wyszedłszy idzie się przez podwórze sionką na wschód do lokali Dzierżawców Dochodów Niestających N° 4, w prawo drzwiami jednoskrzydłowymi, fassowanymi, drzewianymi z futryną, o dwóch zawiasach, hakach, z szlishakiem, zamkiem i kluczem, z wrzeciędzem i skóblami. Izba pierwsza wewnątrz sklepiona, podłoga z tarcic, okien dwa dubeltowych, ramy krzyżowe, haczykami do muru przymocowane, z okuciem kompletnym, w każdym po taflę szesnaście w szprosach, kratami żelaznymi zabezpieczone. Do drugiej izby mniejszej N° 5 są drzwi drzewiane, jednoskrzydłowe z futryną, o dwóch zawiasach, hakach, z szlishakiem, zamkiem i kluczem. Jest również sklepiona, podłoga z tarcic, okno jedno dubeltowe, ramy krzyżowe do muru przymocowane, z okuciem kompletnym, o szesnastu taflach w szprosach, kratą żelazną zabezpieczone. Piec żelazny na postumencie z cegły w środkowej ścianie, obiedwie izby ogrzewający.

Wróciwszy na powrót do sionki są po drugiej stronie drzwi do izby małej N° 6, drzewiane, jednoskrzydłowe, fassowane, z futryną, o dwóch zawiasach, hakach, z szlishakiem, zamkiem i kluczem. Wewnątrz też izba sklepiona, podłoga z tarcic, okno pojedyncze, ramy krzyżowe do muru przymocowane, z okuciem kompletnym, o ośmiu taflach w szprosach, kratą żelazną zabezpieczone. W ścianie bocznej są drzwi drzewiane jednoskrzydłowe z futryną, o dwóch zawiasach, hakach, z skóbelkami na haczyk zamknięte, a z drugiej strony zamurowane.

^{a-a} tekst dopisany inną ręką na s. 12 z oznaczeniem „A”, pokazującym miejsce wstawienia

^b dwa nieczytelne podpisy

^c nieczytelne ołówkowe dopiski

Stąd wyszedłszy do sionki jest po prawej stronie izba na mieszkanie stróża przeznaczona N° 7. Drzwi wchodowe drewniane, fassowane, jednoskrzydłowe, z futryną, o dwóch zawiasach, hakach, z szlishakiem, zamkiem i kluczem. Wewnątrz też izba sklepiona, podłoga z tarcic, częścią napsuta, okno dubeltowe, ramy krzyżowe haczykami do muru przymocowane, z okuciem kompletnem, o szesnastu taflach w szprosach. Cygan z cegły, z blachą, drzwiczkami, rustem i trąbą do kominą wpuszczoną. Kominiek oddzielnie do gotowania urządzony. Sień mała, sklepiona, brukowana, // [s. 7] do której są dwa wchody, pierwszy z podwórza, przy którym drzwi drewniane, ordynaryjne, jednoskrzydłowe, z futryną o dwóch zawiasach, hakach, z klamką do zamykania. Drugie drzwi od ulicy przecznicy Mikołajskiej dębowe, jednoskrzydłowe, o trzech zawiasach, hakach w węgary na ołów osadzonych, z szlishakiem, rygłem, zamkiem i kluczem. Obok tych drzwi wewnątrz sieni jest komórka pod wschodami, do której drzwi drewniane, ordynaryjne, jednoskrzydłowe, z futryną, o dwóch zawiasach, hakach, z skóblem, wrzeciędzem do zamykania. Wewnątrz okno bez oszklenia kratą zabezpieczone, posadzka z cegły. Dalej są drzwi drewniane nowe, jednoskrzydłowe, o dwóch zawiasach, hakach wmurowanych, z szlishakiem, zamkiem i kluczem, wskazujące wschody drewniane o dwudziestu pięciu stopniach, z teje sionki na piętro prowadzące, które oświeca okno jedno pojedyncze, ramy krzyżowe do muru przymocowane, z okuciem kompletnem, o czterdziestu dwóch tafelkach w ołów osadzonych, a poniżej pół drugiego okna deszczkami zabite. W podwórzu obok mieszkania stróża jest izba N° 8, na skład starego żelazniwa przez Ekonomię Miasta zajęta. Drzwi wchodowe drewniane, dwuskrzydłowe, blachą i pasami na krzyż okute, o trzech zawiasach, hakach wmurowanych, dwa drażki drewniane okute, z haczykami jedno skrzydło przyhaczające, z zamkiem i kluczem. Wewnątrz sklepienie, posadzka z cegły zdezolowana, okno bez oszklenia, kratą żelazną zabezpieczone.

Przed tym składem stoi budynek murowany pod dachem gątowym, nad tym komin wyprowadzony, o jednym dymniku czyli okienku, bez oszklenia, strych oświecającym, na pod ręczny skład trunków przeznaczony, mający zewnątrz okien trzy. Drzwi wchodowe do pierwszej izby N° 9 drewniane, jednoskrzydłowe, pasami żelaznymi na skrzyż okute, o dwóch zawiasach, hakach wmurowanych, z szlishakiem, zamkiem i kluczem, skóblem, wrzeciędzem i antabą. Nad temi okienko z kratą żelazną. Wewnątrz pierwsza izba dolna na filarze środkowym sklepiona, bez posadzki, dwa okna bez oszklenia, z okiennicami drzewianymi, dwuskrzydłowymi, każda o czterech zawiasach, hakach, po dwa pręty żelazne do zamykania skrzydeł mającemi, kratami żelaznymi zabezpieczone. Do drugiej izby mniejszej N° 10 są drzwi drewniane, ordynaryjne, jednoskrzydłowe, z futryną, o dwóch zawiasach, hakach, z szlishakiem, zamkiem bez klucza, z skóblem, wrzeciędzem do zamykania. ^{a-a}Która również wewnątrz sklepiona, o jednym oknie bez oszklenia, kratą żelazną zabezpieczonem, okiennica drzewiana dwuskrzydłowa, o czterech zawiasach, hakach, z zasuwką do zamykania^a. Piwnice pod gmachem, do których wchód jeden z podwórza, są drzwi pierwsze drewniane, jednoskrzydłowe, z futryną o dwóch zawiasach, hakach, z szlishakiem, zamkiem i kluczem, z skóblami i wrzeciędzem, prowadzące do szyi piwnicznej po wschodach kamiennych o dwunastu stopniach, dwóch zaś z cegły, a poniżej czterech stopniach drzewianych, o jednym okienku też szyję oświecającym.//

^{a-a} tego fragmentu brakuje w egzemplarzu przyjętym za podstawę wydania, znajduje się w drugim egzemplarzu inwentarza

[s. 8] Podzielone zaś są na trzy oddziały. Do pierwszej na południe są drzwi drzewiane z futryną, dwuskrzydłowe, o czterech zawiasach, hakach, z skóblami i wrzeciędzem, okienko oświetlające jedno. Do drugiej piwnicy na północ są drzwi jednoskrzydłowe z futryną, o dwóch zawiasach, hakach, z skóblami i wrzeciędzem, okienek oświetlających cztery. Z tej zaś do trzeciej są drzwi dwuskrzydłowe z futryną, o czterech zawiasach, hakach, z skóblami i wrzeciędzem, okienko oświetlające jedno. Wszystkie cegłą sklepione.

W podwórzu po prawej stronie na wschód jest ganek pierwszego piętra, na czterech filarach w cyrkiel murowanych wsparty, z barierą drzewianą i sztachetkami z deszczek. Pod tym gankiem przed czeluściami pieca są drzwiczki drzewiane nowem z futrynką, o dwóch zawiasach i hakach, z zamkiem i kluczem, drugie przy czeluściach żelazne i rust w piecu. Obok komórka o ścianach murowanych, drzwi wchodowe drzewiane jednoskrzydłowe, z futryną, o dwóch zawiasach, hakach, z zamkiem i kluczem, z skóblami, wrzeciędzem i antabą. Powąła z tarcic, wewnątrz czeluści do pieców Kassy dwoje, przy których drzwiczek żelaznych dwoje z rustami. Dzwonek przy mieszkaniu stróża drutem przeciągnięty przed sień frontową. Drabina i ośeka na czterech hakach zawieszona. Tranzet drzewiany na rynsztoku brukowanym wystawiony, pod dachem gątowym, o trzech komórkach dolnych z skóblami, tyleż drzwiami jednoskrzydłowymi, każde o dwóch zawiasach, hakach, przy dwóch drzwiach zamki z kluczami ^ai haczykami^a, przy trzecich wrzeciędz z skóblami i haczykiem. Nad temiż drzwiami są okienka z ramami, szprosami, każde o czterech tafelkach, z których trzy sfłuczone. Do komórek dwóch tegoż tranzetu pierwszego piętra jest urządzony ganek z barierą i sztachetkami w poprzecz, przy których drzwi dwoje jednoskrzydłowych, każde o dwóch zawiasach, hakach, z zamkiem i kluczem, skóblami i haczykami, stolcami, obok zewnątrz rynienka. W środku podwórza studnia nowo cembrowana z pompą i wszelkimi do tejsze należącymi rekwizytami wewnątrz urządzonemi, drażkiem żelaznym, trąbą drzewianą toczoną, szalowaną i pokostowaną. Podwórze czyli dziedziniec brukowany, z rynsztokami z dwóch stron, pod tranzet wodę do kanału odprowadzającymi.

Z sieni frontowej są drzwi kraciane z deszczek rzniętych, o dwóch zawiasach, hakach, z zamkiem i kluczem, prowadzące na piętro wschodami kamiennymi o dwudziestu pięciu stopniach, z poręczą drzewianą, dwoma hakami do muru przymocowaną. W środku tych wschodów na lewo są drzwi drzewiane jednoskrzydłowe, proste, z futryną o dwóch zawiasach, hakach, z werblikiem drzewianym do zamykania, prowadzące do tranzetu pierwszego piętra wyżej opisanego.

Sień pierwsza na piętrze mała z sufitem, podłoga z tarcic, okno pojedyncze, ramy krzyżowe do muru przymocowane, z okuciem kompletnem, o czterdziestu dwóch tafelkach// [s. 9] w ołów osadzonych. Do Kancelarii Inspektora Przychodów Niestających N° 1 są do pierwszej izby drzwi wchodowe naprzeciw wschodów, dwuskrzydłowe, fassowane, z futryną i ferklejdunkiem czyli listwą, o sześciu zawiasach, hakach, z szufryglami, zamkiem i kluczem. Wewnątrz sufit, podłoga z tarcic, okien dwa dubeltowych, ramy krzyżowe hakami do muru przymocowane, z okuciem kompletnem, każde o szesnastu taflach w szprosach, przy jednym oknie ramy spróchniałe. Piec żelazny na postumencie z cegły, z trąbą do komina wpuszczoną.

^{a-a} tego wyrazu brakuje w egzemplarzu przyjętym za podstawę wydania, znajduje się w drugim egzemplarzu inwentarza

Do drugiej izby N° 2 w ścianie na stronie południowej są drzwi stare, pokostowane, dwuskrzydłowe, fassowane, z futryną i listwą, o sześciu zawiasach, hakach, z zamkiem bez klucza. Wewnątrz sufit, podłoga z tarcic, okien dwa dubeltowych, ramy krzyżowe do muru przymocowane, z okuciem kompletnym, w obydwóch tafli trzydzieści cztery w szprosach. Szafa z półkami w ścianie, drzwi dwuskrzydłowe o czterech zawiasach, hakach, z zamkiem, kluczem i haczykiem. Wewnątrz ściany koloru zielonego w kratę malowane, piec żelazny z trąbą do komina wpuszczoną. Do trzeciej izby N° 3 są drzwi klejowo przeciągnięte, dwuskrzydłowe, z futryną i listwą, o sześciu zawiasach, hakach, z zasuwkami, z zamkiem i kluczem. Wewnątrz sufit, podłoga z tarcic, okno dubeltowe jedno, ramy krzyżowe do muru przymocowane, z okuciem kompletnym, o szesnastu taflach w szprosach. Piec mały żelazny z trąbą do komina wpuszczoną.

Z tej izby są drzwi wychodowe do sieni w ścianie pruskiej jednoskrzydłowe, fassowane, z futryną i listwami, o sześciu zawiasach, hakach, z zamkiem i kluczem. Po lewej stronie sieni tej są drzwi do izby pustej jednoskrzydłowe, proste, z futryną, o dwóch zawiasach, hakach, z skóblem i wrzeczadłem. Wewnątrz sufit w złym stanie, okno małe pojedyncze, ramy do muru hakami przymocowane, o dwudziestu czterech tafelkach w ołów osadzonych. W ścianie przed czeluściami są drzwiczki drzewiane jednoskrzydłowe, z futrynką o dwóch zawiasach, hakach, z zamkiem i kluczem. Przy czeluściach drzwiczek żelaznych dwoje, z rustami w piecach osadzonemi.

Z tej zaś sieni wchodzi się na ganek powyżej już opisany, przy którym są drzwi jednoskrzydłowe, proste, z futryną o dwóch zawiasach, hakach z klamką. Postępując dalej są w drugim końcu tegoż ganku drzwi drugie do sieni tylnej N° 4 jednoskrzydłowe, proste, z futryną, o dwóch zawiasach, hakach, z zasuwką do zamykania, jedną tafelką oszklone. Wewnątrz też sień sklepiona, posadzka z cegły.

Po prawej stronie do Kancelarii Rendanta Stempla są drzwi wchodowe do pierwszej izby N° 5 jednoskrzydłowe, fassowane, z futryną, o dwóch zawiasach, hakach, dwóch zamkach z kluczami. Wewnątrz sufit, podłoga z tarcic, okien dwa dubeltowych, ramy krzyżowe stare do muru przymocowane, z okuciem kompletnym, każde o szesnastu taflach w szprosach.// [s. 10] Piec żelazny na podmurowaniu z cegły, z trąbą do komina wpuszczoną. Do izby drugiej N° 6 mniejszej po lewej stronie są drzwi jednoskrzydłowe, fassowane, z futryną i listwą, o dwóch zawiasach, hakach, z zamkiem i kluczem. Wewnątrz sufit, podłoga z tarcic, okno dubeltowe jedno, ramy krzyżowe do muru przymocowane, z okuciem kompletnym, o szesnastu taflach w szprosach. Piec żelazny mały z trąbą do komina wpuszczoną. Do trzeciej izby N° 7 po prawej stronie są drzwi dwuskrzydłowe fassowane, z futryną i listwą, o sześciu zawiasach, hakach, z zamkiem i kluczem oraz z zasuwką i kluczem i szufryglami. Wewnątrz sufit, podłoga z tarcic, okien dubeltowych dwa, ramy krzyżowe do muru przymocowane, z okuciem kompletnym, każde o szesnastu taflach w szprosach. Piec żelazny mały z trąbą do komina wpuszczoną, przy kominku drzwiczki drzewiane o dwóch zawiasach, hakach, z klamką do zamykania. Drzwi w ścianie na południowej stronie dwuskrzydłowe, fassowane, z futryną i listwą, o sześciu zawiasach, hakach, z zasuwkami, zamkiem i kluczem, zupełnie zamknięte, a komunikujące się z izbą pierwszą Kancelarii Inspektora. Po drugiej stronie tej sieni tylnej są drzwi podwójne do sklepu czyli Kassy Rendanta Stempla N° 8. Pierwsze żelazne, jednoskrzydłowe z futryną drzewianą, o trzech zawiasach, hakach, z dwoma wrzeczadłami i skóblami bez zamku. Drugie drzwi drzewiane jednoskrzydłowe, fassowane, o trzech zawiasach, hakach,

z szlishakiem, zamkiem i kluczem. Wewnątrz sklepienie mocno zrysowane, podłoga z tarcic, okno podwójne jedno, ramy krzyżowe do muru przymocowane, z okuciem kompletnym, o szesnastu taflach w szprosach, kratą żelazną zabezpieczone, okiennica żelazna dwuskrzydłowa, o sześciu zawiasach, hakach, z zasuwką do zamykania.

Obok tego sklepu z sieni do Kancelarii Komisarza Targowego N° 9 są drzwi wchodowe do pierwszej izby jednoskrzydłowe, fassowane, z futryną i listwą, o dwóch zawiasach, hakach, z szlishakiem, zamkiem i kluczem. Wewnątrz sufit, podłoga z tarcic, okno jedno dubeltowe, ramy krzyżowe do muru przymocowane, z okuciem kompletnym, o trzydziestu szybach w szprosach. Przy kominie drzwiczki drzewiane z ramą do muru przymocowaną, o dwóch zawiasach, hakach, z zasuwką do zamykania. Do drugiej izby N° 10 są drzwi w ścianie pruskiej jednoskrzydłowe, fassowane, z futryną i listwami, o trzech zawiasach, hakach, z szlishakiem, zamkiem i kluczem. Wewnątrz sufit, podłoga z tarcic, okno jedno dubeltowe, ramy krzyżowe do muru przymocowane, z okuciem kompletnym, o szesnastu taflach w szprosach. Piec w ścianie z cegły, dwie izby ogrzewający, z blachą, drzwiczkami, rustem i trąbą do komina wpuszczoną. Do trzeciej izby N° 11 są drzwi// [s. 11] dwuskrzydłowe z futryną i listwą, o czterech zawiasach, hakach, z zasuwkami, zamkiem i kluczem. Wewnątrz sufit, podłoga z tarcic, okno jedno dubeltowe, ramy krzyżowe do muru przymocowane, z okuciem kompletnym, o szesnastu taflach w szprosach. Piec z cegły, z blachą, drzwiczkami, szufladą z blachy i rustem w piecu, z trąbą do komina wpuszczoną. Przy kominie drzwiczki drzewiane z ramą do muru przymocowaną, o dwóch zawiasach, hakach, z zasuwką do zamykania. Wewnątrz sieni z dwóch stron ścian są drzwiczki drzewiane przed czeluściami, każde o dwóch zawiasach, hakach, z zasuwką do zamykania, jedno z futrynką, drugie z ramą do muru przymocowaną i rustem w piecu. Wschody na stronie wschodniej drzewiane, o dwudziestu jeden stopniach, prowadzące z tej sieni na strych, przy których są drzwi jednoskrzydłowe, o dwóch zawiasach, hakach, z szlishakiem, zamkiem bez klucza. Wracając napowrót gankiem są drzwi drzewiane w ścianie przed czeluściami z futrynką, o dwóch zawiasach, hakach, z zamkiem i kluczem, przy czeluściach drzwiczki żelazne i rust w piecu.

Z sieni frontowej są drzwi na zachód jednoskrzydłowe, z futryną, o dwóch zawiasach, hakach, z wrzeczadłem i skóblem, któremi wchodzi się na strych po wschodach drzewianych o dwudziestu jeden stopniach. Powąła częścią wyłożona cegłą, częścią stragarze bez powały. Sufit nad pustą izbą N° 12 widocznie zgniły i dziurawy. Okienek w dachu ośm, rynien drzewianych dwie, jedna blachą pokostowaną pokryta. Kominów nad dach wprowadzonych jest siedem.

Dnia jako wyżej^a.

^bSprawdzono dnia 11 marca 1844 r.^{-bc}

^a nieczytelny podpis

^{b-b} dopisane inną ręką

^c trzy nieczytelne podpisy

^aN^o 3290. Wydział Spraw Wewnętrznych i Policji w Senacie Rządzącym Wolnego M. Krakowa i Jego Okręgu niniejszy inwentarz gmachu Konsumpcyjnego zatwierdza. Kraków, dnia 30 kwietnia 1844 roku^{ab}. Senator Prezydujący^c. Referendarz^d.

[s. 17]^e W gmachu Konsumcyjnym rekwizyta ogniowe

1 drabina około 5 sążni długa

1 osęka

3 wiaderka na wodę

1 siekiera o długim toporzysku

1 kosztor

1 łopata żelazna

^fSprawdzono dnia 11 marca 1844 r.^{fg}

^hN^o 3290. Wydział Spraw Wewnętrznych i Policji w Senacie Rządzącym Wolnego M. Krakowa i Jego Okręgu niniejszy inwentarz gmachu Konsumpcyjnego zatwierdza. Kraków, dnia 30 kwietnia 1844 roku^{hi}. Senator Prezydujący^j. Referendarz^{kl}.

SUMMARY

The events of the townhouse at Sienna 16 in Krakow

The Krakow townhouse at Sienna 16 became the headquarters of the Archives of Former Records of the Town of Krakow in 1887 after a decision of the local town council. In 1952, the Archives were combined with the State Archive in Krakow, and the building became the headquarters of the Regional State Archives in Krakow, which, after a few name changes, is currently the National Archives in Krakow. The building was constructed in the years 1760–1763 by the priest Jacek Łopacki, the archpriest of St. Mary's Church, and the designer was the well-known architect Franciszek Placidi. In the middle of the XVI century, the grounds, which included a malt house and a small house, were left in the testament of the Krakow citizen Erazm Wunzam to the Holy Spirit Hospital. The hospital let the property to craftsmen, from 1713 Bractwo św. Łazarza (the Brotherhood of Saint Lazarus) by St. Mary's Church, who took care of the poor. In 1755, father Łopacki bought the property from the Duchaks and constructed a paupers' hospital for the St. Mary's Church parish.

^{a-a} *dopisane inną ręką*

^b *pieczęć tuszowa WYDZIAŁ SPRAW WEWNĘTRZNYCH I POLICJI W SENACIE RZĄDZĄCYM W. M. KRAKOWA I JEGO OKRĘGU*

^c *podpis nieczytelny*

^d *podpis nieczytelny*

^e *na s. 13, 15 nieczytelne ołówkowe dopiski*

^{f-f} *dopisane inną ręką*

^g *trzy nieczytelne podpisy*

^{h-h} *dopisane inną ręką*

ⁱ *pieczęć tuszowa WYDZIAŁ SPRAW WEWNĘTRZNYCH I POLICJI W SENACIE RZĄDZĄCYM W. M. KRAKOWA I JEGO OKRĘGU*

^j *podpis nieczytelny*

^k *podpis nieczytelny*

^l *na s. 30–32 nieczytelne ołówkowe dopiski*

In 1790, the building was taken over by the town to be used as a lazaret, and later it became the headquarters of various government offices. In the 1870s, it was the location of the Town of Krakow Savings Fund, in 1884 the town hall handed the building over to the school of trade and artistic industry, which operated on the ground floor until 1906. In 1887, the Archives occupied part of the ground floor, and the whole building in 1906. Modernization of the building was carried out during 1906–1910, with the next one in the 1930s. In 1966, the townhouse was entered into the register of monuments. In the years 1971–1977 a major renovation was carried out which significantly changed the layout of the rooms.

SŁOWA KLUCZOWE: archiwa, nieruchomość miejska, szpital dla ubogich, Kraków, Jacek Łopacki

KEY WORDS: Archives, townhouse, paupers' hospital, Krakow, Jacek Łopacki

MAŁGORZATA NIECHAJ

Muzeum Historyczne Miasta Krakowa

Od ambon do ołtarzy – twórczość rzeźbiarza Wita Wisza

Artysta rzeźbiarz Wit Wisz, a właściwie Walenty Wisz, pochodził z małej miejscowości Krasne pod Rzeszowem w galicyjskiej prowincji monarchii austriackiej. Później los rzucił go w dalekie strony Królestwa Polskiego do Żytna w Guberni Piotrkowskiej, skąd wrócił do Galicji. Często zmieniał miejsce zamieszkania (Radziszów, Myślenice, Kraków, Podgórze, znów Radziszów) z powodu otrzymywanych zleceń. Zdecydowanie najdłużej mieszkał w Radziszowie, gdzie założył rodzinę. W tej podkrakowskiej wsi również zmarł i został pochowany na cmentarzu parafialnym. Dzięki zachowanym dokumentom i wpisom w księgach metrykalnych w Archiwum Parafii Rzymsko-Katolickiej pw. św. Wawrzyńca w Radziszowie oraz w księgach metrykalnych z Parafii Rzymsko-Katolickiej z Krasnego możemy poznać niektóre najważniejsze daty z życia artysty. Niestety próby ustalenia szczegółów jego biografii, w tym zdobytego wykształcenia i doświadczenia rzemieślniczego, ze względu na brak dokumentów, nie przyniosły zadowalających rezultatów¹.

Najwięcej faktów z życia rzeźbiarza potwierdzają dokumenty związane z zawarciem przez niego małżeństwa. Walenty Wisz, syn Wojciecha i Zofii (z domu Mazur) Wiszów, zamieszkałych w Krasnem w domu pod numerem 28, urodził się 7 października 1847 r. i tego samego dnia został ochrzczony, co zapisano w księdze metrykalnej w parafii w Krasnem (w dekanacie rzeszowskim). Poświadcza to świadectwo chrztu z dnia 8 maja 1883 r. wydane przez proboszcza Jana Brodę z parafii w Krasnem w związku z planowanym ślubem Wisza z mieszkanką Radziszowa Małgorzatą Góra-

¹ Udało się nawiązać kontakt z prawnikiem z linii syna Stanisława oraz prawniczką z linii syna Bolesława. Niestety żadna z tych osób nie posiada ani dokumentów, ani fotografii pradziadka rzeźbiarza. Niewiele informacji dotyczących pracy zawodowej zawierają nieliczne dokumenty, np. umowy i rachunki cytowane w tekście przy prezentacji konkretnych dzieł rzeźbiarza.

lik². Wiadomo, że z Krasnego W. Wisz wyjechał w poszukiwaniu pracy do Królestwa Polskiego i zatrzymał się w miejscowości Żytno (w powiecie Noworadomskim, w Guberni Piotrkowskiej)³, a w początkach lat 80. XIX w. zamieszkał w Radziszowie. Wybranka Walentego była w świetle ówczesnego prawa małoletnia, musiała więc mieć prawne pozwolenie na zawarcie małżeństwa, które otrzymała od swojego opiekuna Jakuba Marszałka⁴. Zachowała się także ankieta przedślubna wypełniona i podpisana przez narzeczonych, świadków: Michała Jaskułę i Wojciecha Pająka oraz księdza proboszcza Marcelego Zaussa⁵. Ślub odbył się w święta Bożego Narodzenia 25 grudnia 1883 r. w Radziszowie, a poświadczył go tamtejszy proboszcz wpisem do parafialnej księgi małżeństw⁶.

W. Wisz pracował i mieszkał w różnych miejscowościach ziemi krakowskiej, głównie w Krakowie i okolicy. Rozpoczął pracę w kościołach Radziszowa i Myślenic, później działał w Krakowie i Podgórzu, a potem znów w Radziszowie i Mogilanach. Po latach wrócił jednak do Radziszowa, gdzie został już do końca życia. Tam też zmarł 27 grudnia 1930 r. w sędziwym wieku 83 lat. Fakt ten odnotował ks. proboszcz Władysław Prorok w parafialnej księdze zmarłych⁷. Pogrzeb artysty odbył się trzy dni później 30 grudnia w kościele w Radziszowie. Został pochowany na cmentarzu parafialnym.

Walenty i Małgorzata Wiszowie mieli trzech synów: Stanisława (urodzonego w Krasnem) oraz Mariana i Bolesława, którzy urodzili się w Myślenicach. Po śmierci rzeźbiarza żona sprzedała rodzinny dom i wyprowadziła się z Radziszowa, synowie też rozjechali się w różne strony. Najstarszy Stani-

² APR, Akta luźne 1880–1890, Świadcstwo chrztu (Testimonium Baptismi). Proboszcz z Krasnego przesłał także informację o ogłoszeniu trzech przepisowych zapowiedzi przedślubnych oraz potwierdzenie wpisu do księgi metrykalnej aktu zawarcia małżeństwa (APR, Akta luźne 1880–1890, List z 3 czerwca 1883 r., Świadcstwo ogłoszenia małżeństwa (Testimonium Bannorum), Krasne, 3 czerwca 1883 r.).

³ Z tego także względu ksiądz Tomasz Olkowicz, proboszcz z parafii Żytno, przesłał poświadczenie o ogłoszeniu trzech zapowiedzi przedślubnych Walentego Wisza i Małgorzaty Góralik (APR, Akta luźne 1880–1890, List z 17 czerwca 1883 r.).

⁴ APR, Akta luźne 1880–1890, Pismo z Sądu Powiatowego w Myślenicach z 7 czerwca 1883 r.

⁵ APR, Akta luźne 1880–1890, Protokół pytań zadanych zabierającym się do stanu małżeńskiego, 1883 r.

⁶ APR, Liber Copulatorum (Księga Małżeństw), KS/II/2 lata 1853–1904, 25 grudnia 1883 r., s. 76–77.

⁷ APR, Liber Defunctorum (Księga Zmarłych), KZ/III/3 lata 1897–1998, 27 grudnia 1930 r.

sław wyjechał do Lwowa (ożenił się i miał troje dzieci: Danutę oraz bliźniaki – Zbigniewa i Andrzeja), średni syn Marian miał dwoje dzieci (Adama i Marylę), najmłodszy Bolesław zamieszkał w Skawinie (tu się ożenił i miał trzy córki: Marię, Halinę i Zofię), gdzie pracował i został pochowany na cmentarzu parafialnym. Jego córka opiekowała się grobem dziadka na cmentarzu radziszowskim, a po jej śmierci mąż mieszkający w Skawinie. Obecnie o grób artysty dba Stowarzyszenie „Nasz Radziszów” – został on odnowiony, ponadto ufundowało rzeźbiarzowi tablicę upamiętniającą jego postać i dzieła.

W twórczości Wisza znalazł odzwierciedlenie charakterystyczny dla 2. połowy XIX w. historyzm i eklektyzm. W projektach ołtarzowych rzeźbiarz sięgał głównie do form gotyckich i późnorenansowych, co widoczne jest zarówno w strukturze retabulów, jak i w bogatej, stylizowanej dekoracji ornamentalnej. Stosował silnie rozbudowaną i urozmaiconą ornamentykę, która nie tylko wypełniała strukturę ołtarza, lecz również podkreślała ją, akcentując elementy architektoniczne. Często wprowadzał bogatą kolorystycznie polichromię zestawioną ze złoceniami, choć tworzył też dzieła monochromatyczne, wykorzystujące naturalną kolorystykę i strukturę drewna. Jego prace cechowała duża sprawność warsztatowa oraz poczucie dekoracyjności. W rzeźbie figuratywnej reprezentował tendencje akademizujące. Najczęściej stosował formę figur statycznych, o jasnej konstrukcji, ustawionych w lekkim kontrapoście, których pełen spokojnej gracji ruch i formę podkreśla miękko modelowana płynna draperia szat. Znamienna dla jego twórczości była idealizacja i typizacja, ale też szczegółowość w opracowaniu detali. Jako materiału używał głównie drewna, jednak wykonywał również kamienne rzeźby nagrobne. Kameralne, akademizujące figury świętych, w bogato drapowanych szatach, cechuje dobre wycucie bryły i realizm opracowania detali.

*

Radziszów – kościół pw. św. Wawrzyńca

W podkrakowskim Radziszowie rzeźbiarz Wit Wisz nie tylko mieszkał, lecz także pracował, dekorując parafialny kościół⁸. Ucierpiał on w pożarze w 1844 r., zniszczeniu uległo wnętrze, zawaliło się sklepienie, ocalały jedy-

⁸ Małopolski Wojewódzki Konserwator Zabytków, Karty ewidencyjne zabytków ruchomych w kościele par. w Radziszowie.

nie mury i część wyposażenia. Wkrótce został odbudowany i konsekrowany na nowo w 1857 r., a następnie przystąpiono do wyposażania świątyni.

W latach 1879–1882 rzeźbiarz pracował przy rozbudowanym ołtarzu głównym, wykonując rzeźby i dekoracje⁹. W centralnym miejscu umieszczony jest obraz św. Wawrzyńca, a po bokach między parami korynckich kolumn okazałych rozmiarów figury św. Stanisława i św. Wojciecha. Powyżej w zwieńczeniu pośrodku znajduje się grupa Świętej Trójcy: figury Boga Ojca i Jezusa, a nad nimi Duch Święty pod postacią gołębic i ponad nią Oko Opatrzności, po bokach zaś postaci aniołów. Ołtarz jest polichromowany oraz złocony i srebrzony. W pracach przy ołtarzu Wiszowi pomagali stolarze: Marcin Siewierski i Michał Puchła¹⁰.

Jest to eklektyczny ołtarz o formach późnorenesansowych z elementami neobarokowymi. W trójdzielnym retabulum centralnie umieszczony jest obraz w ramie dekorowanej ornamentem roślinnym flankowanym korynckimi kolumnami i pełnoplastycznymi figurami świętych. Kolumny wspierają łamane belkowanie z figurami aniołów. W zwieńczeniu ołtarza widnieje segmentowy przerywany przyczółek z pełnoplastycznymi figurami Trójcy Świętej.

Myślenice – kościółek pw. św. Jakuba na Stradomiu

Kolejnym miejscem pracy rzeźbiarza był kościółek św. Jakuba Apostoła na Stradomiu na cmentarzu w Myślenicach. W latach 80. i 90. XIX w. Wisz wykonał prawie całe jego wyposażenie z drewna. Ołtarz główny jest bardzo rozbudowany w stylu eklektycznym (z przewagą elementów neomańskich) z nastawą ołtarzową wspartą na cokole, trójosiową, dwukondygnacyjną ze zwieńczeniem. W dolnej kondygnacji w centralnej niszy umieszczono obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem autorstwa Jana Jerzyczka z 1814 r., a na zasuwie płaskorzeźbę św. Jakuba Młodsze. Po bokach między pilastrami, w półkuliście zamkniętych niszach znajdują się figury św. Pawła i św. Piotra. W zwieńczeniu pośrodku można podziwiać medalion z Archaniołem Gabrielem otoczonym słonecznymi promieniami. Całość

⁹ Archiwum Kurii Metropolitalnej Krakowskiej, Akta wizytacji dekanalnych, Dekanat Skawina, 1885.

¹⁰ *Zabytkowe kościoły w Gminie Skawina*, tekst Paweł Kutaś na podstawie opracowania naukowo-historycznego Pawła Dettloffa, Skawina 2008, s. 68. *Katalog zabytków Sztuki w Polsce*, t. I. *Województwo krakowskie*, z. 6. *Powiat krakowski*, red. Jerzy Szablowski, Warszawa 1951, s. 24–25.

ołtarza dopełniają głowice kolumn i pilastrów ozdobione postaciami aniołów oraz bogatą dekoracją detali rzeźbiarskich: główkami aniołków, kwiatami, rozetami itp.

W nawie kościoła W. Wisz wykonał dwa ołtarze boczne. Z lewej strony dwukondygnacyjny ołtarz św. Floriana, z płaskorzeźbą św. Floriana we wnęcie ołtarzowej, z rzeźbami po bokach: z lewej strony św. Barbary, z prawej św. Szymona, a w zwieńczeniu w medalionie z płaskorzeźbą św. Marii Magdaleny. Z prawej strony także dwukondygnacyjny ołtarz Michała Archanioła, z płaskorzeźbą św. Michała Archanioła we wnęcie ołtarzowej, z rzeźbami po bokach: z lewej strony św. Andrzeja Apostoła, z prawej św. Katarzyny Aleksandryjskiej, w zwieńczeniu w medalionie z płaskorzeźbą św. Jana Chrzciciela¹¹.

Wszystkie trzy ołtarze umieszczono w kościółku w 1886 r. Rzeźby i snycerka są pozbawione polichromii. W ołtarzu głównym nisze mają kolor błękitu pruskiego, kolumny marmoryzowane są czernią, w ołtarzach bocznych gzymsy i trzony kolumn również marmoryzowane, w kolorze czerwono-ugrowym. Dla ołtarzy bocznych charakterystyczne są dekoracyjne uszaki – przykład dekoracyjnej snycerki. W 1895 r. artysta wykonał także, z fundacji Henryki Gumińskiej, nietypową ambonę w stylu eklektycznym. Jest ona wyjątkowa ze względu na przedstawienie słupa podtrzymującego kazalnicę w formie pnia drzewa z konarami i z korzeniami wchodzącymi w kamienną trzystopniową podstawę. Między nimi umieścił rzeźbione głowy symboli czterech ewangelistów: anioła – św. Mateusza, wołu – św. Łukasza, lwa – św. Marka oraz całego orła – św. Jana. Na korpusie mównicy znajdują się figury przedstawiające rzeźby ewangelistów: św. Jana, św. Łukasza, św. Marka, św. Mateusza, którzy stoją w polach arkad nad swymi symbolami. Na zaplecku widnieje płaskorzeźba przedstawiająca Chrystusa niosącego krzyż, z sygnaturą „W. Wisz”, ozdobiona po bokach uszakami w stylu ołtarzy bocznych. Szczególny i niespotykany jest również baldachim w formie związanych liści palmowych – palm męczyńskich, z gołębicą w promienistej glorii na podniebiu¹². Wiodące do ambony schody są proste, po bokach z ornamentem roślinnym. Balustradę tworzą

¹¹ Karol Jarosz, *Kościół pw. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny i św. Jakuba na Stradomiu w Myślenicach*, Kraków 2010, s. 50–56.

¹² *Ibidem*, s. 61–62.

półkoliste arkady zdobione ażurową snycerką. Całość została polakierowana i bejcowana, a gzymsy i listwy arkad pomalowane na kolor czarny.

Wisława wspólnie z Wojciechem Samkiem (który prowadził Zakład Rzeźby Artystycznej w Bochni od 1885 r.¹³) wykonał także chór muzyczny, który został udekorowany figurami 12 świętych: Stanisława Biskupa Męczennika, Wojciecha, Jadwigi Śląskiej, Kingi, Floriana, Jana Kantego, Kazimierza, Wincentego Pallotti, Stanisława Kostki, Jolanty, Teresy z Avila, Jacka oraz św. Michała Archanioła pośrodku.

W kościele tym Wisława podpisał swoje dzieła w wielu miejscach: „W. W.” lub „W. Wisława”, stąd możemy być pewni jego autorstwa. Sygnowane są rzeźby w ołtarzach oraz na ambonie, a na ołtarzu głównym znajduje się wyryty napis: „Naśladownictwo zastrzega sobie autor tych ołtarzy W. W.”. Jest to wyjątkowy fakt zadbania o własne prawa autorskie. Rzeźbiarzowi szczególnie na tym zależało, gdyż właśnie tam wykonał ołtarze samodzielnie według własnego projektu i nie musiał ich dostosowywać do wyposażenia według życzenia zleceniodawcy. Są bardzo oryginalne i twórcze. To do nich dostosowano pozostałe wyposażenie kościoła, tj.: ławy, konfesjonały, ołtarz posoborowy, ambonki.

Także na cmentarzu parafialnym artysta wykonał kamienne pomniki nagrobne, a jego podpis zachował się na grobie Eugenii Klakurkowej zm. w 1890 r. i jej córki Maniulki zm. w 1891 r. z płaskorzeźbą anioła tulącego dziecko. Znajduje się tam również kilka oryginalnych nagrobków z motywem powtarzającym element z ambony – pnia drzewa z konarami i korzeniami wchodzącymi w płyty grobowe. Na niektórych zachowały się, co prawda zatarte, elementy inicjałów „WW”, inne też mogły zostać wykonane przez Wisława lub jego naśladowców.

Kraków – kościół pw. św. Trójcy OO. Dominikanów¹⁴

Podczas wielkiego pożaru Krakowa w 1850 r. spalone zostało drewniane wyposażenie kościoła OO. Dominikanów pw. św. Trójcy. Po pożarze przystąpiono do odbudowy świątyni, którą początkowo kierowali Paweł Popiel i Karol Kremer, a od 1856 r. Teofil Żebrawski. Prace trwały prawie 20 lat,

¹³ *Ibidem*, s. 78.

¹⁴ *Katalog zabytków Sztuki w Polsce*, t. IV. *Miasto Kraków*, cz. III. *Kościół i klasztor Śródmieście*, 2, red. Adam Bochnak i Jan Samek, Warszawa 1978, s. 114–201.

a ponowne poświęcenie kościoła odbyło się w 1874 r.¹⁵ Pierwsze projekty ołtarzy wykonał T. Żebrawski, ale dopiero po odbudowie przystąpiono do intensywnych prac nad wyposażeniem wnętrza. Decydujący wpływ na nie miał ojciec Marian Pavoni, od 1881 r. przeor klasztoru, który do krakowskiego klasztoru przybył w 1870 r. i od początku włączył się w prace przy restauracji kościoła. Jest on autorem projektów prawie całego neogotyckiego wyposażenia kościoła wraz z ołtarzami, konfesjonalami i stallami powstałymi w latach 1872–1885¹⁶. Świątynia zyskała całkiem nowy wystrój¹⁷.

Rzeźby do ołtarza głównego wykonali artyści z Monachium i Paryża oraz miejscowy artysta, właśnie W. Wisz¹⁸. Firma monachijska przygotowała w drewnie topolowym rzeźby grupy głównej Świętej Trójcy, czterech ewangelistów, czterech Doktorów Kościoła, św. Piotra, św. Pawła, czterech świętych dominikańskich (św. Dominika, św. Tomasza z Akwinu, św. Jacka i św. Wincentego Ferreriusza) oraz dwie duże i dwie mniejsze figury aniołów¹⁹. Autorstwa Wisza są rzeźby: Archanioła Michała, Matki Boskiej i proroków (Izajasza i Ezechiela)²⁰. Przy dekoracji kościoła pracował brat Angelik Drewaczyński, malarz, który nie tylko wykonał obrazy w predellach i na zasuwach, ale także projektował rzeźby z ołtarza głównego, które następnie

¹⁵ Władysław Łuszczkiewicz, *Korespondencje z Krakowa*, „Kłosy” nr 20, Kraków 1875, s. 56.

¹⁶ Marian Paździor, *Neogotyckie przemiany kościoła Dominikanów w Krakowie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” nr 35, Kraków 1990, s. 73–76.

¹⁷ Zostało ono stworzone jako spójna i przemyślana koncepcja artystyczna nadająca świątyni charakter czystego i jednolitego neogotyckiego stylu. Pośrodku ołtarza głównego znajduje się przedstawienie figuralne Świętej Trójcy, pośrodku: Bóg Ojciec na tronie z Synem Bożym, a nad nimi Duch Święty w postaci gołębicy w glorii, figury Matki Boskiej i św. Józefa po bokach oraz Archanioła Michała w zwieńczeniu z aniołami po bokach. Przy filarach zostały umieszczone mniejsze rzeźby czterech ewangelistów i proroków (Izajasza i Ezechiela), a rzeźby z cokołu przedstawiają Ojców Kościoła i świętych dominikańskich. Ewa Mikołajska, *Neośredniowieczne ołtarze w Krakowie*, [w:] *Sztuka sakralna Krakowa w wieku XIX*, cz. I, t. XII, Kraków 2004, s. 153.

¹⁸ Michał Rożek, Barbara Gondkova, *Kościół Krakowa*, Kraków 2003, s. 173.

¹⁹ Maria Borowiejska-Birkenmajerowa, *Odbudowa Kościoła św. Trójcy i św. Franciszka w Krakowie w drugiej połowie w. XIX – koncepcje i realizacje*, „Krzysztofor”, Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa, nr 12, Kraków 1985, s. 30.

²⁰ Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów, sygn. 16, Listy Pavoniego w sprawach kultury i sztuki (List Wita Wisza do Pavoniego).

wykonał W. Wisz²¹. Rzeźbiarz pracował jeszcze przy innych realizacjach, jak np. mały ołtarz w zakrystii²².

Kraków – kościół Archiprezbiterialny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny zw. Mariackim (fara miejska krakowska)²³

W kościele Mariackim w latach 1889–1891 miała miejsce wielka restauracja świątyni, której głównym ideologiem w duchu jedności stylowej był Władysław Łuszczkiewicz. Inspirowała go szkoła Viollet-le-Duc`a posługująca się rekonstrukcją opartą o zachowane relikty. W 1889 r. została powołana Komisja Wykonawcza do nadzoru prac, do której weszli z racji stanowisk: archiprezbiter kościoła Mariackiego Ludwik Bober i c. k. Konserwator Józef Łepkowski oraz z wyboru: Władysław Łuszczkiewicz, Marian Sokołowski, W. Ziemiński, Henryk Zareba, Stanisława Tomkowicz i ks. Gruszecki (jako skarbnik). Pracami kierował architekt Tadeusz Stryjeński²⁴. Restauracja miała na celu przywrócenie gotyckiego charakteru wnętrza, uzupełnionego neogotyckim wyposażeniem oraz polichromią Jana Matejki²⁵. Prace przeprowadzono w dwóch etapach: I – w prezbiterium w latach 1889–1890, a II – w korpusie nawowym w latach 1890–1891²⁶. W prezbiterium prace ukończono zimą 1890 r., a 31 marca 1891 r. dokonano uroczystego poświęcenia²⁷.

W kościele Mariackim Wisz pracował przez wiele lat. Początkowo przy restauracji świątyni, a następnie przy wyposażaniu jej wnętrza. Najbardziej znaczącym i samodzielnym jego dziełem jest neogotycka ambona²⁸. Polecenie jej wykonania otrzymał od księdza proboszcza:

Życzeniem infulata Józefa Krzemińskiego była budowa nowej ambony i umieszczenie jej w godniejszym miejscu niż dawna pochodząca z XVII w. Decyzję o powie-

²¹ E. Mikołajska, *Neosredniowieczne oltarze...*, s. 154.

²² M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Odbudowa Kościoła św. Trójcy...*, s. 30.

²³ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. IV. *Miasto Kraków*, cz. II. *Kościół i klasztor Śródmieście...*, s. 1–53.

²⁴ „Czas”, nr 25 z 27 stycznia 1889.

²⁵ AKM, Opracowanie konserwatorskie Aldony Sudackiej, „Kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Panny Marii w Krakowie. Historia Działań Restauracyjnych w XIX i XX wieku”, maszyn., Kraków 1994–1995, s. 367.

²⁶ Ibidem, s. 367.

²⁷ „Czas”, nr 75 z 1 kwietnia 1890.

²⁸ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. IV. *Miasto Kraków*, cz. II. *Kościół i klasztor Śródmieście...*, s. 20.

rzeniu budowy ambony rzeźbiarzowi Witowi Wiszowi wg projektu zatwierdzonego przez c. k. Konserwatora Stanisława Tomkowicza podjęto w r. 1893. Ambona miała mieć charakter neogotycki²⁹.

Komitet Parafialny, który czuwał nad postępem prac, składał na piśmie dokładne sprawozdania ze swej działalności. Jedno z nich, z dnia 13 listopada 1894 r., zawiera relację dotyczącą ambony:

Kwestia rozpoczęcia budowy nowej ambony wedle rysunku p. Wisza, zatwierdzonego przez c. k. Konserwatora p. Dr Stanisława Tomkowicza. Tutaj przewodniczący oświadcza, że zgodził ambonę za 750 zł, na którą wziął już p. Wisz à konto 500 zł. Obecnie jednak oświadczył, że za cenę 750 zł ambony według projektu wykonać nie może, zapytuje przeto przewodniczący Komitetu Szanownych Członków co dalej ma czynić. Komitet uchwała podnieść kwotę 750 zł do 1000 zł i upoważnia przewodniczącego do płacenia dalszych zaliczek p. Wiszowi w miarę postępu roboty³⁰.

Praca nad amboną trwała kilka lat, a rzeźbiarz otrzymywał zaliczki na poczet poszczególnych jej etapów „1894 – Wit Wisz otrzymuje dalszą ratę za robiącą się ambonę”, „1895 – Wit Wisz dostaje ratę a konto roboty przy ambonie”³¹. Wykonanie ambony przedłużało się, gdyż rzeźbiarz zajmował się równoległe pracami konserwatorskimi „1894 – odrestaurowano kaplicę Matki Boskiej Częstochowskiej m.in. rzeźbiarz Wit Wisz dostaje należność a konto aniołów do tej kaplicy”³². Przed wypłaceniem artyście całości honorarium Komitet Parafialny ocenił jego pracę na posiedzeniu z dnia 11 stycznia 1898 r.:

Następnie przewodniczący oświadcza, rzeźbiarz p. Wit Wisz postawił już w kościele ambonę, chociaż dotąd zupełnie niewykończoną. Komitet za ambonę tę wyasygnował 1000 zł na posiedzeniu odbytem (sic!) w dniu 13 listopada 1894 r. i kwota ta p. Wiszowi wypłaconą została. Okazała się atoli niewystarczającą i jak dotąd p. Wisz już odebrał 500 zł, a oświadcza że do ukończenia potrzebować jeszcze będzie około 200 zł. Nadto po zakończeniu roboty rzeźbiarskiej potrzeba będzie ambonę malować i złocić, posadzkę koło niej obecnie z cegieł zastąpić marmurową a nadto parę ławek nowych oprawić i obok ambony postawić co znowu może kosztować co najmniej 600 zł. Wobec tego przewodniczący zapytuje Szanownych Członków czy Komitet gotów jest pokryć te wydatki z własnych funduszków. Po dłuższej dyskusji nad tem

²⁹ AKM, A. Sudacka, „Kościół pw. Wniebowzięcia...”, s. 123.

³⁰ AKM, Posiedzenie Komitetu Parafialnego z dnia 13 listopada 1893 roku, Księga 719.

³¹ AKM, A. Sudacka, „Kościół pw. Wniebowzięcia...”, s. 130.

³² Ibidem, s. 124.

przedmiotem Komitet zważywszy że ambona postawiona przez p. Wita Wisza lubo jeszcze niewykończona jest bezsprzecznie bardzo piękną, że z tego tytułu cena jej nie jest wysoką, uchwalił jednogłośnie upoważnić przewodniczącego do wszystkich wydatków potrzebnych na wykończenie tego dzieła³³.

W związku z innymi pracami w kościele Wiszowi udało się zakończyć swe dzieło dopiero po 5 latach „1898 – Ambona neogotycka wykonana przez Wita Wisza wymaga dokończenia i pozłocenia. Dorobienia figurek i złocenia ambony podejmuje się pozłotnik Filip Woźniak”³⁴, „Filip Woźniak ukończył prace przy ambonie w r. 1899”³⁵.

Nowa ambona w stylu neogotyckim, zaprojektowana i wykonana przez Wisza, została umieszczona przy pierwszym filarze w prezbiterium po lewej stronie. Jest wsparta na solidnym słupie. Składa się z baldachimu, zaplecka i korpusu mównicy, wejście prowadzi po ozdobnych, ażurowych, kręconych schodkach. Niezwykle rozbudowana i dekoracyjna ambona została pozłocena i polichromowana. Baldachim wieńczy liczne sterczyny oraz dekorują bogate detale rzeźbiarskie. W podniebiu baldachimu, wykonanego w formie sklepienia żebrowego, artysta umieścił rzeźbę Ducha Świętego pod postacią gołębicy. Na korpusie mównicy znajdują się figury przedstawiające apostołów i Ojców Kościoła, a pod nią głowy symboli czterech ewangelistów: orła – św. Jana, anioła – św. Mateusza, wołu – św. Łukasza, lwa – św. Marka. Płyciny między tralkami na balustradzie schodów ozdabiają płaskorzeźbione wyobrażenia siedmiu grzechów głównych ukazanych pod postaciami zwierząt: paw to pycha, smok – chciwość, dwie małpy – nieczystość, wąż – zazdrość, smok pożerający jaszczurkę – obżarstwo (nieumiarkowanie w jedzeniu i piciu), gniew – dwa walczące smoki (lub jaszczury), żółw – lenistwo.

Rzeźbiarz umieścił na tralkach schodów datę ukończenia ambony, zapisaną w postaci czterech dużych złożonych cyfr „1 8 9 8”. Na podstawie ambony odnaleźć można sygnaturę artysty „W. Wisz”.

W 1902 r. na południowej ścianie kościoła powstało epitafium zaprojektowane przez W. Wisza³⁶ poświęcone Władysławowi Łuszczkiewiczowi,

³³ Ibidem, s. 132; Księga 719.

³⁴ Ibidem, s. 132; Księga 719.

³⁵ Ibidem, s. 311; Księga 719; *Kalendarz Krakowski Józefa Czecha*, R. 1900.

³⁶ Emmanuel Świeykowski, *Pamiętnik Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie 1854–1904. Pięćdziesiąt lat działalności dla Ojczyznej Sztuki*, Kraków 1905, s. 559.

z fundacji Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, które przeznaczyło na tablicę 100 koron³⁷. Epitafium zawiera medalion z wizerunkiem W. Łuszczkiewicza wykonany przez Alojzego Bunscha (sygnowany „A[lojzy] Bunsch, [19]02 r.”)³⁸, tablicę okolicznościową oraz dekorację wykonaną wokół przez Wisza z paletą malarską i sygnowaniem „W. Wisz”.

Kraków – kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa Zgromadzenia Służebnic Najświętszego Serca Jezusowego zw. SS. Sercanek

Kościół przy ul. Garncarskiej w Krakowie wybudowany został w latach 1898–1900 według planów Władysława Kaczmarek³⁹. Od razu przystąpiono do wyposażania i dekorowania jego wnętrza⁴⁰. Ołtarz główny wykonał w 1899 r. Kazimierz Wakulski, który pracował w kościele SS. Sercanek ze swoimi uczniami, wśród których był Wisz „Ze szkoły rzeźbiarza Kazimierza Wakulskiego twórcy ołtarza głównego, pochodzą ołtarze boczne, w miejscu ściętych narożników nawy wykonał je uczeń Wakulskiego, Wit Wisz”⁴¹. Opis prac tego ostatniego zawiera Księga Dobrodziejów Zgromadzenia, zachowana w archiwum klasztorным:

Wit Wisz artysta rzeźbiarz robił w kościele dwa boczne ołtarze, wzorując się na ołtarzach z XVI w. w kościele św. Marka w Krakowie. W ołtarzu M. Bożej jest Patronka naszej Dobrodziejki śp. Zofii Wołodkowiej – św. Zofia z symbolicznymi znakami trzech swych córek: Wiary, Nadziei i Miłości i św. Wincenty à Paulo, jeden z Patronów Zgromadzenia. W ołtarzu św. O. Franciszka są Patronowie Zgr-a: św. Stanisław Kostka i św. Małgorzata Marja à la Coque⁴².

Ołtarze posiadają jednakową kompozycję z przewagą elementów stylu neorenesansowego nad neogotyckim. Zostały pomalowane na kolor zielony. Ołtarz z prawej strony z obrazem św. Franciszka adorującego Chrystusa Ukrzyżowanego, według obrazu Bartolomeo Estebano Murilla, po bokach ma figury: św. Zofii z lewej strony i św. Stanisława Kostki, a w zwieńcze-

³⁷ „Rocznik Krakowski” 1902, t. V, s. 201.

³⁸ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. IV. *Miasto Kraków*, cz. II. *Kościół i klasztor Śródmieście*..., s. 35.

³⁹ E. Mikołajska, *Neośredniowieczne ołtarze*..., s. 180.

⁴⁰ *Nowe katolickie dzieło*, „Czas” 53, nr 52 z 13 czerwca 1900.

⁴¹ „Tygodnik Ilustrowany” 1904, nr 8, s. 158.

⁴² Archiwum Zgromadzenia Służebnic NSJ w Krakowie, Księga Dobrodziejów Zgromadzenia, sygn. D-II 46, s. 14–15.

niu obraz św. Maksymiliana Marii Kolbego, pędzla Andrzeja Głuszyńskiego⁴³. Ołtarz z lewej strony z obrazem Matki Boskiej Nieustającej Pomocy malowanym na blasze, po bokach posiada figury: św. Wincentego à Paulo z lewej strony i św. Małgorzaty Alacoque z prawej, a w zwieńczeniu obraz św. Zyty⁴⁴. Na przestrzeni ponad wieku użytkowania zostały zamienione miejscami figury św. Zofii i św. Małgorzaty w stosunku do pierwotnego usytuowania. Obydwa ołtarze symetryczne mają taki sam schemat konstrukcyjny, który charakteryzują: skromna mensa ołtarzowa, prosta nastawa z obrazem między kolumnami, z rzeźbami świętych na małych konsolkach po bokach i obrazem świętego w zwieńczeniu. Ołtarze zdobią liczne złoceńskie kolumn oraz detale dekoracyjne.

Kraków – kościół pw. Bożego Ciała i klasztor Kanoników Regularnych Laterańskich

Prace Wisza w kościele SS. Sercanek zwróciły uwagę OO. Kanoników z kościoła Bożego Ciała na Kazimierzu, którzy zamówili u niego rzeźbę błogosławionego Stanisława Sołtysa zwanego Kazimierczykiem. Okazały posąg przedstawia postać świętego naturalnej wielkości w stroju zakonu kanoników z atrybutami: księgą z wieńcem, lilią i koszem z owocami. Obecnie rzeźba ta znajduje się w korytarzu na terenie klasztoru, a na jej cokole widoczny jest podpis rzeźbiarza z datą 1901 r.⁴⁵

Radziszów – kościół pw. św. Wawrzyńca

W 1907 r. artysta zawarł umowę z Komitetem Kościelnym w Radziszowie, podejmując zobowiązanie pracy na kolejny rok. Pod umową podpisy złożyli w imieniu Komitetu proboszcz Marceł Zauss oraz Maciej Okarmus i Jan Okarmus oraz rzeźbiarz, który podpisał się „Wit Wisz”.

⁴³ M. Rożek, B. Gondkova, *Kościół...*, s. 127.

⁴⁴ Archiwum Zgromadzenia Służebnic NSJ w Krakowie, „Kościół i zespół klasztorny Zgromadzenia Służebnic Najświętszego Serca Jezusowego w Krakowie”, Kraków 1996, maszyn., praca magisterska s. Konrady Marioli Dębickiej Sł. NSJ napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. Jana Samka na Wydziale Historii Kościoła PAT w Krakowie, s. 54–55.

⁴⁵ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. IV. *Miasto Kraków*, cz. IV. *Kazimierz i Stradom. Kościoły i klasztory*, 1, pod red. Izabeli Rejduch-Samkowej i Jana Samka, Warszawa 1987, s. 79.

P. Wisz obowiązuje się dać nowy wierzch rzeźbiony według planu podanego przez siebie i poprawić pod nim figury S. Wojciecha i Stanisława, dać pod nie nowe konsole i nad kapitelami architraw – wszystko to ma być zrobione najdalej w nowym r. 1908, roboty mają być wykonane artystycznie⁴⁶.

W nowym zwieńczeniu ołtarza artysta wykonał pośrodku grupę rzeźb przedstawiających Trójcę Świętą: siedzących na tronie Boga Ojca i Chrystusa, a nad nimi Ducha Świętego pod postacią gołębic i Oko Opatrzności. Po bokach umieścił na kolumnach postaci czterech siedzących aniołów. Według umowy Wisz odnowił figury świętych Stanisława i Wojciecha, znajdujące się w niszach między filarami po bokach głównego przedstawienia. Ołtarz został pozłożony i polichromowany, a wszystkie postaci uzyskały barwne szaty.

Podgórze – kościół pw. św. Józefa (fara miejska podgórska)

Komitet Budowy Kościoła w Podgórzu powstał w 1893 r. i od razu ogłosił konkurs na projekt nowego kościoła, który został wkrótce wybrany, jednak prac nie rozpoczęto z braku funduszy. Dopiero w 1902 r. architekt Jan Sas-Zubrzycki przedstawił kolejny projekt, Komitet przyjął jego propozycję i zawarł z nim umowę. Wykonanie prac budowlanych powierzono spółce Kerna i Bluma z Opawy, współpracującej z firmą budowlaną Biborskiego. Zatrudniono miejscowych robotników, prace kamieniarskie powierzono Stanisławowi Bodnickiemu z Podgórza, a rzeźbiarskie artystom krakowskim: Stanisławowi Wójcikowi i Janowi Tombińskiemu. W dniu 13 maja 1905 r. poświęcono kamień węgielny i w szybkim tempie ruszyły prace, które trwały prawie cztery lata – konsekracja podgórskiej świątyni św. Józefa odbyła się 24 października 1909 r.⁴⁷ Kościół otrzymał neogotycką szatę architektoniczną w formie tzw. „gotyku nadwiślańskiego”.

W latach 1909–1911 trwały intensywne prace nad wyposażeniem kościoła, które ostatecznie zakończono dopiero w 1949 r. Zmieniono wtedy położenie niektórych ołtarzy oraz ambony, a także zamurowano arkady pomiędzy ambitem prezbiterialnym a dawną kaplicą Serca Jezusowego (obecnie nosi

⁴⁶ APR, Akta luźne 1900–1910, Umowa, Radziszów 13 października 1907 r.

⁴⁷ Genowefa Zań-Ograbek, *Architektura sakralna Jana Sasa-Zubrzyckiego w Krakowie-Podgórzu*, [w:] *Podgórze w dziejach wielkiego Krakowa*, Materiały z sesji naukowej odbytej 17 kwietnia 1999 r., Kraków 2000, s. 131–132.

ona wezwanie Matki Boskiej Nieustającej Pomocy i Wiecznej Adoracji⁴⁸). Wyposażanie podgórskiej fary rozpoczęto od prezbiterium i ołtarza głównego (1908). Skromny ołtarz składający się z mensy ołtarzowej oraz ustawionych na nim tabernakulum i figury patrona kościoła św. Józefa stanowił uzupełnienie dekoracji architektonicznej absydy. Było to jedyne dzieło wewnątrz kościoła projektanta świątyni Jana Sas-Zubrzyckiego⁴⁹. Kamienną mensę ołtarza wykonał kamieniarz Brodnicki z Podgórza⁵⁰. Tabernakulum jest dziełem Piotra Seipa, a figurę św. Józefa wyrzeźbił znakomity krakowski artysta Zygmunt Langman⁵¹. W latach 50. XX w. zdjęto tę figurę z ołtarza i umieszczono w niszy na zewnątrz kościoła.

Aktualnie w prezbiterium kościoła znajduje się ołtarz Zwiastowania Najświętszej Marii Panny, który wcześniej stał w transepcie. Powstał on równoległe z ołtarzem do prezbiterium, a tworzyli go dwaj rzeźbiarze: Maksymilian Krzyk i Wit Wisz oraz stolarz Jan Józef Górecki⁵². Wykonali bardzo duży, rozbudowany ołtarz ze szczególnie bogatą nastawą, który, jak wspomniano, ustawiono początkowo w prawym ramieniu transeptu. Jednak w czasie zmiany wystroju kościoła zdecydowano o przeniesieniu go do prezbiterium. Obecnie pośrodku ołtarza znajduje się rzeźba św. Józefa wykonana przez Zygmunta Langmana (która wróciła na swoje miejsce dopiero w 2002 r.), a po bokach figury św. Anny i św. Joachima. W zwieńczeniu ołtarza pośrodku pod baldachimem umieszczono figurę Boga Ojca na tronie, a wokół niego postaci aniołów adorujących. Przenosząc nastawę ołtarzową i umieszczając ją na ołtarzu głównym, zaburzone pierwotny rytm kompozycji skromnego ołtarza z surową architekturą wnętrza wprowadzoną przez projektanta kościoła J. Sasa-Zubrzyckiego.

Trzej artyści: Wit Wisz, Maksymilian Krzyk i Jan Józef Górecki współpracowali także w latach 1910–1911 przy wykonywaniu kolejnych ołtarzy bocznych: „Ołtarze od 17/9 1910 do 13/5 1911 1. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy 2. Św. Antoniego Patrz strona 114 i 113 Wit Wisz i Max Krzyk

⁴⁸ Paweł Dettloff, *Neogotyckie wyposażenie kościołów św. Józefa i OO. Redemptorystów w Podgórzu*, [w:] *Podgórze w dziejach wielkiego Krakowa...*, s. 154.

⁴⁹ APK-P, Kronika parafialna, Księga funduszu budowy kościoła parafialnego w Podgórzu, s. 146–149; Kronika parafialna, Zapiski ks. Franciszka Mirka.

⁵⁰ APK-P, Kronika parafialna, Zapiski ks. Franciszka Mirka.

⁵¹ Ibidem.

⁵² APK-P, Kronika parafialna, Księga funduszu budowy kościoła parafialnego w Podgórzu, s. 146–149.

rzeźbiarze i Jan Górecki stolarz zgodzili się za wykonanie wraz z materiałem tych ołtarzy za 7200 K⁵³, a także Matki Boskiej Częstochowskiej⁵⁴.

Ołtarz Matki Boskiej Nieustającej Pomocy pierwotnie został ustawiony na skrzyżowaniu transeptu i prezbiterium, a obecnie znajduje się w osobnej kaplicy (Kaplica Adoracji) przy ambicie, do której można wejść z ambitu lub z zewnątrz przez mały przedsionek. W ołtarzu widnieje obraz Matki Boskiej Nieustającej Pomocy, przed którym stoi monstrancja z Hostią. Po bokach mieszczą się figury: z lewej strony św. Pawła, z prawej św. Jana oraz w przy-czołku figura św. Floriana wśród neogotyckich rozbudowanych sterczyn⁵⁵.

Ołtarz św. Antoniego pozostał jako jedyny w dawnym miejscu, na skrzyżowaniu transeptu i prezbiterium. Pośrodku umieszczono obraz św. Antoniego, a po bokach figury: z lewej strony św. Andrzeja Apostoła, a z prawej św. Jakuba Starszego, w zwieńczeniu ołtarza figurę św. Franciszka z Asyżu. Nad tabernakulum znajduje się relikwiarz z relikwiami św. Ojca Pio, którego wizerunek ozdabia płycinę ołtarza (wykonany w 2003 r. przez Tadeusza Mazura).

Ołtarz Matki Boskiej Częstochowskiej został umieszczony w kaplicy bocznej z lewej strony obok transeptu. W centrum ołtarza znajduje się obraz Matki Boskiej Częstochowskiej, po bokach figury: z lewej strony św. Piotra i z prawej św. Pawła, a w zwieńczeniu figura Michała Archanioła zabijającego smoka, któremu towarzyszą anioły grające na trąbkach⁵⁶.

Ołtarze zostały wykonane według podobnego schematu: pośrodku umieszczony jest obraz, po bokach i w zwieńczeniu figury świętych. Można w nich zauważyć różnice w stosunku do przedstawień w ołtarzu głównym, najbardziej rozbudowanym, gdzie zapewne Wysz kierował się przekazanymi mu modelami i rysunkami. W pozostałych ołtarzach są to już prawdopodobnie jego własne dzieła, stąd różnice w upozowaniu postaci, drapowaniu szat, wykazujące inspirację barokowymi rzeźbami⁵⁷.

Kolejnym elementem wyposażenia fary podgórskiej, wykonanym wspólnie przez wspomnianych trzech artystów, jest ambona: „Ambona od 29/9 1909 do 18/6 1910 1. Rzeźbiarze Wit Wysz i Maximilian Krzyk tudzież Jan Górecki stolarz zgodzili się za wykonanie ambony wraz z materiałem ze

⁵³ Ibidem, s. 36.

⁵⁴ Ibidem, s. 37.

⁵⁵ M. Rożek, B. Gondkova, *Kościół Krakowa...*, s. 65.

⁵⁶ Ibidem, s. 65.

⁵⁷ E. Mikołajska, *Neosredniowieczne ołtarze...*, s. 179.

str. 129 i 126 5000 K⁵⁸. Obecnie znajduje się ona na skrzyżowaniu transeptu i prezbiterium. Na schodach umieszczono płaskorzeźbione wyobrażenia siedmiu grzechów głównych pod postaciami zwierząt: paw to pycha, smok – chciwość, dwie małpy – nieczystość, wąż polykający jabłko – zazdrość, ryba pożerająca mniejszą – obżarstwo (nieumiarkowanie w jedzeniu i piciu), pies i kot – gniew, żółw – lenistwo. Na zaplecku kazalnicy przedstawiony został Chrystus jako Dobry Pasterz trzymający baranka na rękach, a w podniebiu baldachimu Duch Święty pod postacią gołębic. Ambona pod względem form i bogactwa dekoracji oraz przedstawień przypomina ambonę z krakowskiej fary. Pośród płaskorzeźb umieszczone są także atrybuty Ewangelistów, personifikacje Wiary, Nadziei, Miłości⁵⁹.

Autorstwo wszystkich dzieł Wisza w podgórskim kościele św. Józefa jest udokumentowane w „Księdze Funduszu Budowy Kościoła Parafialnego w Podgórzu”, która zawiera zapisy umów z pracującymi tam artystami i robotnikami, wypłat należności, spisy wydatków itp. Dowiadujemy się z niej również, że Wisz zaczął jeszcze pracę nad konfesjonalami do kościoła, ale z powodu nieporozumień z księdzem proboszczem jej nie dokończył.

Radziszów – kościół św. Wawrzyńca

Rzeźby w ołtarzu głównym zostały ukończone przez Wisza w terminie i widocznie efekt zadowalał zamawiających, gdyż zaproponowano mu kolejną pracę w Radziszowie. W 1912 r. wykonał w niszy ołtarza w nawie północnej rzeźby Matki Boskiej Różańcowej z Dzieciątkiem na ręku oraz św. Katarzyny Sieneńskiej i św. Dominika⁶⁰. Wszystkie figury zostały pomalowane w żywych kolorach.

Matka Boska siedzi na złotym, bogato zdobionym tronie, trzymając małego Jezusa na ręce, obydwoje mają na głowach złote korony. Matka Boska ubrana jest w ludowy gorset, który podobnie jak spódnica jest błękitny, a na szyi na haftowanym kołnierzu bluzki ma pięć sznurów koralu. Prawdziwe korale na wsi były oznaką bogactwa kobiety, która je nosiła, a w przypadku panny świadczyły o wysokim wianie. Postać okryta jest królewskim płaszczem z wierzchu niebieskim, pod spodem czerwonym ze złotym szla-

⁵⁸ APK-P, Kronika parafialna, Księga funduszu budowy kościoła parafialnego w Podgórzu, s. 35.

⁵⁹ *PODGÓRZE. Przewodnik po Podgórzu, prawobrzeżnej części Krakowa*, red. Jacek Salwiński, Kraków 2004.

⁶⁰ Halina Wasyl, *Radziszów. Kościół pw. Św. Wawrzyńca*, Zakrzów 2008, s. 17.

kiem po obu stronach. Taka nietypowa prezentacja Matki Boskiej przypomina podobne przedstawienie Maryi w krakowskim stroju, na polichromii w prezbiterium kościoła OO. Franciszkanów, wykonanej przez Stanisława Wyspiańskiego. Walenty Wisz widywał w Radziszowie stroje ludowe, a zapewne i jego żona Małgorzata nosiła podobny w czasie uroczystości religijnych. Według informacji przekazanych przez mieszkańców Radziszowa to właśnie ona miała być modelką i jej twarz artysta nadał rzeźbie Matki Boskiej⁶¹. W Radziszowie do dziś zauważa się przywiązanie do tradycyjnego stroju, noszonego nie tylko przez zespół ludowy Kapela z tej miejscowości, ale także przez dziewczęta w czasie świąt religijnych (Boże Ciało, Matki Boskiej Zielnej i inne).

Towarzyszące Maryi postaci świętych artysta przedstawił w habitach zakonnych. Św. Dominik nosi strój zakonu dominikanów, którego był założycielem. Św. Katarzyna Sieneńska, dziewica i doktor Kościoła (reformatorka zakonu dominikańskiego we Włoszech i Niemczech, mistyczka), pokazana jest w habicie trzeciego zakonu dominikańskiego, do którego wstąpiła, a na głowie ma koronę cierniową – symbol mistycznych zaślubin z Chrystusem. Wszystkie postaci tej niezwykle interesującej kompozycji łączy trzymany przez nie długi różaniec. Wnęka ołtarza oraz tron Matki Boskiej ozdobione są główkami aniołków, złożonymi, podobnie zresztą jak obramienia i inne dekoracje ołtarza.

W. Wisz wykonał także sam ołtarz, w którym znajduje się Matka Boża Różańcowa⁶², zasłaniana obrazem św. Anny Samotrzeć oraz najczęściej obrazem Jezusa Miłosiernego „Jezu ufam Tobie”. Ołtarz stanowi kopię manierystycznego ołtarza stojącego po prawej stronie nawy. Predella jest ozdobiona liściastymi wolutami z główkami aniołków, w części środkowej po bokach obrazu są korynckie kolumny udekorowane wicią roślinną, a w zwieńczeniu wizerunek św. Jacka podtrzymują anioły. Obecnie ołtarz jest w kolorze cynobrowym z licznymi złoceniami i srebrzeniami detali i dekoracji.

Artysta rzeźbiarz ozdobił także dekoracjami snycerskimi wykonany w 2. poł. XIX w. chór muzyczny polichromowany i złożony⁶³. Rzeźby Wisza, podobnie jak pozostałe wyposażenie radziszowskiej świątyni, były

⁶¹ Taką wersję potwierdza tradycja rodzinna przekazana m.in. przez prawnuka artysty Ryszarda Wisza.

⁶² Małopolski Wojewódzki Konserwator Zabytków, Karty ewidencyjne zabytków ruchomych w kościele par. w Radziszowie.

⁶³ *Zabytkowe kościoły w gminie Skawina*, s. 69.

wielokrotnie przemalowywane. Pierwotne żywe barwy przywróciła im dopiero ostatnia restauracja kościoła w latach 1999–2000⁶⁴.

Na cmentarzu parafialnym w Radziszowie również można zobaczyć interesujące dzieło artysty. Wisz wykonał, do dziś najokazalszy na cmentarzu, pomnik grobowy Andrzeja Pajaka zmarłego w 1886 r., w postaci kapliczki słupowej z figurą Chrystusa Zmartwychwstałego na cokole. Poniżej w niszach z trzech stron wyrzeźbił postacie: św. Andrzeja i św. Józefa oraz Matkę Boską z Dzieciątkiem (w koronach, a Jezus z berłem i jabłkiem błogosławiący prawą ręką). Na pomniku rzeźbiarz pozostawił podpis „WYKONAŁ W. WISZ”⁶⁵. Był on niegdyś polichromowany, lecz obecnie po konserwacji przywrócono mu pierwotny wygląd, zdejmując łuszczącą się farbę⁶⁶.

Mogilany – cmentarz parafialny

W Mogilanach na cmentarzu parafialnym zachowały się trzy pomniki nagrobne wykonane i sygnowane przez Wisza: Wawrzyńca Syrka zm. w 1915 r. z figurą Chrystusa Miłosiernego na cokole (obecnie pomalowana na kolorowo), Anny Syrkowej zm. w 1912 r. z figurą św. Anny oraz Tadeusza Ożoga zm. w 1915 r. z figurą świętego Tadeusza Judy na cokole.

*

Autorstwo wszystkich zaprezentowanych w artykule dzieł W. Wisza zostało potwierdzone albo poprzez zachowane widoczne sygnowania, albo dzięki dokumentom, bądź jednym i drugim. W wielu opracowaniach można natknąć się na przypisywane artyście prace, jednak po kwerendach archiwalnych stwierdzono, że niektóre z nich zostały wykonane przez innego autora lub też nie udało się na obecnym etapie badań potwierdzić tych tez.

Przypisywany Wiszowi krucyfiks, wzorowany na stwoszowskim z kościoła Mariackiego, wykonany w 2. poł. XIX w., znajduje się w niszy rokoko-

⁶⁴ H. Wasyl, *Radziszów...*, s. 10.

⁶⁵ *Krzyże i kapliczki w Parafii Radziszów*, red. Janusz Bierówka, Skawina 2006, s. 41.

⁶⁶ Konserwacja tego pomnika, podobnie jak trzech innych rzeźb nagrobnych na cmentarzu radziszowskim, została sfinansowana przez Stowarzyszenie „Nasz Radziszów” z funduszy zebranych w czasie kwest na cmentarzu w dniu Wszystkich Świętych. Niegdyś były na tym cmentarzu jeszcze inne rzeźby nagrobne w podobnym stylu, ale uległy zniszczeniu, więc nie można potwierdzić ich autorstwa.

wego ołtarza przy łuku tęczy z prawej strony w kościele pw. Wincentego i Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Pleszowie⁶⁷. Nie ma potwierdzenia autorstwa tego dzieła w inwentarzach parafialnych. Natomiast Michał Rożek w pracy *Leksykon Kościołów Krakowa* uważa Wisza za wykonawcę krucyfiksu w kościele św. Józefa „Na linii ołtarza głównego znajduje się Kaplica Pana Jezusa Ukrzyżowanego, z krucyfiksem – dłuta Wita Wisza – wzorowanym na krzyżu Wita Stwosza z kościoła Mariackiego...”⁶⁸. Teoria ta nie znajduje potwierdzenia w zapiskach kronik parafialnych, na których opierał się Paweł Dettloff w artykule *Neogotyckie wyposażenie kościołów św. Józefa i OO. Redemptorystów w Podgórzu*, pisząc „Spośród innych dzieł o potwierdzonym autorstwie wymienić należy: krucyfixs wyrzeźbiony przez Langmana w 1909 r. do kaplicy św. Krzyża, przylegającej do obojścia na osi prezbiterium...”⁶⁹.

Wisza zajmował się rzeźbieniem zarówno postaci, jak i dekoracji na ołtarzach, ambonach, a także pracował przy konserwacji, uzupełniając i odnawiając dzieła swoich poprzedników. Rzeźbił w drewnie i w kamieniu. Artysta większość prac tworzył na konkretne zamówienie i według konkretnych wymagań. Najczęściej sam projektował swoje dzieła, ale według życzeń zleceniodawcy dostosowywał ich styl do wystroju i architektury danego obiektu sakralnego, najczęściej kościoła. Kanony i mody w architekturze epoki, w której żył, odcisnęły piętno na wykonywanych przez niego rzeźbach i dekoracjach. Tworzył głównie w stylu neogotyckim, który dominował w tym czasie wśród innych stylów historycznych. W tym stylu powstały prace w kościołach: Wniebowzięcia Najświętszej Panny Marii w Krakowie, św. Trójcy – OO. Dominikanów, św. Józefa w Podgórzu. Natomiast w kościele Najświętszego Serca Pana Jezusa SS. Sercanek powstały ołtarze w stylu neorenesansowym, a w kościele św. Wawrzyńca w Radziszowie oraz w kościele św. Jakuba w Myślenicach w stylu eklektycznym (z elementami neobarokowymi).

Artysta prace sygnował Wit Wisz (czasem skrótem W. Wisz lub W. W.) i tak też podpisywał umowy dotyczące prac, których się podejmował. Imię Wit

⁶⁷ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. I. *Województwo krakowskie*, pod red. Jerzego Szablowskiego, z. 6. *Powiat krakowski*, oprac. Józef Lepiarczyk, Warszawa 1951, s. 22.

⁶⁸ M. Rożek, B. Gondkova, *Kościoły Krakowa...*, s. 64.

⁶⁹ P. Dettloff, *Neogotyckie wyposażenie...*, s. 156.

przyjął zapewne na cześć wielkiego średniowiecznego rzeźbiarza Wita Stwosza, którego dzieła podziwiał, pracując w kościele Mariackim w Krakowie.

Czasy, w których Wisz tworzył, były dla rzeźbiarza bardzo trudne. Miejsca i obiekty, przy których pracował, wyróżniają go wśród innych artystów. Pracował w wielu miejscach, z różnymi twórcami, do wymogów których potrafił się dostosować. Sam jednak nie stworzył ani własnego warsztatu, ani pracowni, nie miał też na stałe uczniów. Współpracował często z miejscowymi stolarzami lub snycerzami. Lubił rzeźbić w tzw. „miękkich” materiałach, w przypadku drewna była to lipa, a jeśli wybierał kamień to piaskowiec, wapień. Niestety miękkość oznacza także mniejszą wytrzymałość, dlatego większość jego dzieł, szczególnie na cmentarzach, uległa zniszczeniu⁷⁰. Natomiast bogata forma architektoniczna i zdobnicza ołtarzy, przedstawiane w kompozycjach postaci z przemyślaną symboliką, atrybutami świadczą o znajomości oraz zgłębianiu różnorodnych, zadanych tematów. Stroje niejednokrotnie dokumentują miejsca, w których powstawały rzeźby, dostosowane są również do tematu ich ekspozycji. Poprawne anatomicznie postaci często stoją w tzw. apostrofie. Artystę cechuje dbałość o szczegóły oraz tzw. miękki modelunek. Sposób, w jaki drapował i układał fałdy szat, jest również charakterystyczny dla jego prac. W detalach rzeźb i dekoracji można zauważyć lekkość, płynność, precyzję, a przede wszystkim staranność w posługiwaniu się różnymi narzędziami. Wykorzystywanie kształtu dłuta przy tworzeniu zróżnicowanych faktur, podkreślanie rysunku dekoracji tła, świadczy, iż było go stać na zakup profesjonalnych, przystosowanych do różnorodnych form narzędzi, które potrafił odpowiednio używać. W partiach gładkich i głęboko rzeźbionych nie ma zadziorów, czy też mechanicznego wygładzania. Flekowanie lub doklejanie, które można czasem zauważyć w jego pracach, wynikają z tego, że starał się maksymalnie wykorzystać materiał, który mu powierzono lub który był w jego posiadaniu.

Rzeźbione twarze są piękne, dostojne z naleciałościami cech klasycystycznych. Swego rodzaju nowatorstwem jest przedstawianie osób z otaczającej rzeczywistości. Siedząca na tronie Matka Boska Różańcowa w radziszowskim kościele ma twarz żony artysty. Natomiast aniołek w ramie ołtarza, najbardziej wyeksponowany, opatrzony został twarzą proboszcza Marcellego Zausa, dzięki któremu Wisz przybył do Radziszowa i mógł tam przez dłuższy czas spokojnie mieszkać i pracować. Na parapecie myślenic-

⁷⁰ Halina Wasyl, Dokumentacja „Chrystus Zmartwychwstały”, 20 X 2010 r.

kiego chóru jedna z twarzy przedstawiających doktorów kościoła, według przekazów mieszkańców, również jest podobizną proboszcza, z którym współpracował. Widać, iż dążył do wiernego odtwarzania charakterystycznych fizycznych i psychicznych cech portretowanej postaci, nie wahając się ukazać jej brzydoty (np. aniołek i Dzieciątko w ołtarzu w Radziszowie). Uwagę przykuwa strój Matki Bożej. Wisz ubrał ją w strój tzw. „krakowski” panny młodej, który w czasie oczepin przywdziewały okoliczne dziewczęta. Artysta odtworzył nawet haft na gorsecie z charakterystycznymi dla lokalnego zdobnictwa detalami.

Analizując dzieła tworzone przez Wisza, możemy zobaczyć to, co cechowało wszystkich, którzy pozostawali jeszcze pod wpływem piękna wręcz idealnego, pochodzącego z neoklasycyzmu zbliżenia do natury, realizmu, ale i ograniczenia powodowanego prozą życia i zarabianiem na utrzymanie rodziny.

Wisz najczęściej był określany jako „snycerz”⁷¹, „rzeźbiarz-rzemieślnik”⁷², a w „Protokole pytań” ankiety przedślubnej sam o sobie pisał „artysta snycerz”⁷³. Natomiast ks. proboszcz Władysław Prorok w księdze zgonów wpisał „artifex sculptor” – artysta rzeźbiarz⁷⁴.

Wit Wisz podczas swego długiego życia – 83 lat wykonał dziesiątki dzieł i należy do liczego grona rzeźbiarzy pracujących zarówno w farach miejskich Krakowa i Podgórze, jak i na prowincji w wielu miejscowościach: Radziszowie, Myślenicach, Mogilanach i innych. Pomimo dużej ilości prac i dokumentacji w poszczególnych kościołach poświadczających jego twórczość, nie doczekała się ona całościowego opracowania. Żaden z badaczy sakralnych dzieł sztuki nie zajmował się postacią rzeźbiarza całościowo, a jedynie przy okazji konkretnych prac przy wystroju poszczególnych świątyń. Opracowania encyklopedyczne i słownikowe nie zamieszczają jego nazwiska, a *Słownik artystów polskich* czy *Polski słownik biograficzny* nie zostały doprowadzone do litery „W”. Pomimo licznych kwerend archiwalnych nie udało się dokładnie prześledzić jego drogi artystycznej oraz odnaleźć jego mistrzów. W jednym przypadku – pracy w kościele SS. Sercańek istnieje wzmianka, iż był uczniem Kazimierza Wakulskiego, z którym

⁷¹ Michał Rożek, *Bazylika Mariacka w Krakowie*, Kraków 1991, s. 30.

⁷² P. Dettloff, *Neogotyckie wyposażenie...*, s. 156.

⁷³ APR, Protokół pytań zadanych zabierającym się do stanu małżeńskiego, 1883 r.

⁷⁴ APR, Liber Defunctorum (Księga Zmarłych), KZ/III/3 lata 1897–1998, 27 grudnia 1930 r.

pracował przy konserwacji w kościele Mariackim. O samym Wakulskim też nie ma zbyt wiele informacji, przy okazji wystaw Towarzystwa Sztuk Pięknych napisano tylko:

Wakulski Kazimierz, rzeźbiarz, ur. 1837 r. w Działoszynie, um. 4 lutego 1904. Wystawia od 1868–1881 r. Pracował nad restauracją ołtarza Wita Stwosza w kościele N. P. Maryi w Krakowie, odnowił na Wawelu wielki ołtarz i wiele innych robót tego rodzaju wykonał we Lwowie, Tarnowie i Bieczu. Bibliografia: Kal. Czecha 1904 r.⁷⁵

Przy tej okazji został też wymieniony jeden projekt Wisza „Wit Wisz, rzeźbiarz, wystawia projekt pomnika Łuszczkiewicza w 1901 r.”⁷⁶ Wisz często realizował projekty innych lub też współpracował z gronem snycerzy czy rzeźbiarzy oraz stolarzy.

Prezentowany artykuł jest kolejną próbą pokazania przez autorkę postaci i dzieł Wita Wisza⁷⁷. Ma na celu przybliżenie sylwetki artysty i ocalenie od zapomnienia jego twórczości.

⁷⁵ E. Świeykowski, *Pamiętnik Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie...*, Kraków 1905, s. 551.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 559.

⁷⁷ Referat wygłoszony w 2005 r. na sesji organizowanej przez Radę Dzielnicy XIII Stoł.-Król. Miasta Krakowa, Dom Kultury Podgórze oraz Polską Akademię Umiejętności, Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, Muzeum Inżynierii Miejskiej w Krakowie (opublikowany *Wit Wisz – dekorator far miejskich krakowskiej i podgórskiej*, [w:] *W 90 rocznicę połączenia Podgórze i Krakowa*, Materiały z VI Sesji Podgórskiej, Kraków-Podgórze 2005, s. 159–178); referat „Wit Wisz – rzeźbiarz far Krakowa i Podgórze” wygłoszony 11.12.2006 w ramach odczytów naukowych pracowników Muzeum Historycznego Miasta Krakowa; wykład „Wit Wisz – dekorator far miejskich Krakowa i Podgórze” wygłoszony 20.02.2007 w ramach odczytów Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa; referat połączony z prezentacją multimedialną wygłoszony na konferencji naukowej „Okolice metropolii. Przeszłość – Teraźniejszość” zorganizowanej w Skawinie w dniach 17–18.09.2009 przez Pracownię Edukacji Regionalnej Instytutu Filologii Polskiej Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, Bibliotekę Pedagogiczną w Skawinie i Miejską Bibliotekę Publiczną w Skawinie pod patronatem Burmistrza Miasta i Gminy Skawina oraz Starosty Powiatu Krakowskiego w ramach cyklu pt. „Skawińska Jesień Naukowa” (opublikowany *Twórczość rzeźbiarza Wita Wisza – od metropolii do prowincji*, [w:] *Okolice metropolii. Tożsamość – edukacja – kultura*, pod red. Zofii Budrewicz i Marcina Kani, Kraków 2012, s. 43–62).

SUMMARY**From the pulpit to the altar – the works of the sculptor Wit Wisz**

Walenty Wisz (1847–1930), a sculptor who signed his work as Wit Wisz. He was born in Krasne in 1847, but died and was buried in Radziszow in 1930. He worked in various places: Radziszow, Krakow, Podgorze, and Myslenice. The artist sculpted both figures and decorations in altars, pulpits, and also worked on the restoration of sacral works. He worked using both wood and stone, mainly creating altars and pulpits as well as graves. In Radziszow, he worked by decorating the parish Church of Saint Wawrzyniec – in 1879 – 1882 he produced the main altar, constructions, sculptures and decorations, and in 1907 the new capstone of the altar. In the Church of Saint Jacob in Myslenice, Wit Wisz in the 1880s made fittings from wood: the altars of Saint Jacob, Saint Florian, the Archangel Michael and the pulpit. Wit Wisz also decorated churches in Krakow. In St. Mary's Church, he worked on the restoration of the temple and created a pulpit in the years 1893–1898. In the Dominican Church of the Holy Trinity, he created a sculpture for the main altar. In Corpus Christi Church in the Canons Regular of the Lateran Abbey, he created a statue of Saint Stanisław Kazimierczyk in 1901. In the Church of the Most Sacred Heart of Jesus he sculpted a side altar. In the Church of Saint Joseph in Krakow-Podgorze he created an altar and pulpit in the years 1910–1911. He also produced a stone grave in the cemetery in Mogilany. The canons and fashions in the architecture of the age in which he lived influenced the sculptures and decorations created by the artist. He also left works created using various styles.

SŁOWA KLUCZOWE: Wit Wisz, Radziszów, Kraków, ołtarz, rzeźbiarz

KEY WORDS: Wit Wisz, Radziszow, Krakow, altar, sculptor

LARISA BONDAR

St. Petersburg Branch of the Archive
of the Russian Academy of Sciences

**Litigation over Jan Baudouin de Courtenay
in St. Petersburg in Documents of the Petersburg Branch
of the Archive of the Russian Academy of Sciences**

Jan Ignacy Niecisław Baudouin de Courtenay (1845–1929) is closely connected with St. Petersburg: his studies at the university under Izmail I. Sreznevsky, the defense of his thesis, the beginning of his dialectological activity connected with his business trips to North Italy and Austria (which allowed him to issue 3 volumes of dialectological materials), and a long professorship in St. Petersburg State University (1900–1918). Nevertheless, we can probably affirm that this city did not become one close to his heart¹. In this city, an unpleasant event connected with the scientist took place, which has partially been described by researchers.

The private funds of the academics Aleksey A. Shakhmatov and Lev V. Shcherba in the Petersburg Branch of the Archive of the Russian Academy of Sciences (SPbB ARAS) contain documents connected with this matter.

A rough copy of a letter from 1914, written by professors of the Historico-Philological Department of the Imperial St. Petersburg University, begins with a description of the case. "...The ruling Senate has confirmed the sentence of the St. Petersburg Appellate Court, condemning the honored professor I. A. Baudouin de Courtenay² **to imprisonment in...** (*accentuation mine – L.B.*)"³.

¹ In his letter to the Finnish linguist J. Mikkola, he ventures on a slight hint of a certain discomfort he felt: *Briefwechsel zwischen Jan Baudouin de Courtenay und Jooseppi J. Mikkola aus den Jahren 1898–1926*, Hrsg. von Raimo Pullat in Zusammenarbeit mit Magdalena Smoczyńska, Studien und Materialien zur Geschichte der Polnischen Akademie der Wissenschaft und Künste, Vol. IV, Krakow 2004.

² J. Baudouin de Courtenay's Russian name is Ivan Alexandrovich Baudouin de Courtenay.

³ SPbB ARAS, F. 134, L. 1, Fl. 429, p. 2. Russian text is quoted in English; Polish text is given in original language. The translations from Polish to English which are given in square brackets come from the editors.

In April of the same year, an article appeared in the Polish press beginning with the words,

“Dzienniki przyniosły wiadomość, która nawet przyzwyczajonych do wszelkich iście-rosyjskich nieprawdopodobieństw musiała uderzyć swą potwornością. Oto prof. Jan Baudouin de Courtenay, jeden z najwybitniejszych językoznawców współczesnych, uczony o sławie europejskiej, członek szeregu instytucji naukowych, w tej liczbie i cesarskiej akademii nauk w Petersburgu, rzeczywisty radca stanu, mąż prawie 70-letni został skazany na dwa lata twierdzy. Jakąż zbrodnię popełnił ten sędziwy uczonec?.. Czy wykryto u niego laboratorium bomb, czy gromadził broń dla jakichś powstańców, czy wreszcie organizował jakąś akcję mogącą na szwank narażić istnienie państwa carów? Nie, wydał niedużą broszurę, która wywołała konieczność wkroczenia władz, zaniepokojonych w najwyższym stopniu jej treścią”⁴.

[The journals brought news which must have shocked even those accustomed to all Russian improbabilities with its cruelty. Here is Prof. Jan Baudouin de Courtenay, one of the most renowned modern language experts, of European fame, a member of a range of scientific institutions, including the Tsar’s Academy of Science in Saint Petersburg, an advisor of the government, a husband almost 70 years old, sentenced to two year’s imprisonment. What crime had he committed?... Had there been a bomb hidden in his laboratory, or had he collected weapons for an uprising, or possibly organized some campaign to overthrow the Tsarist nation? No, he had printed a brochure which had forced the government to intervene as they were severely worried about its content].

The above-mentioned brochure was issued in 1913 and was called “National and Territorial Features in Autonomy”. This small book, which consisted of 84 pages and cost 40 kopecks, was not sold extensively, because it was confiscated by the police⁵. We should say a few words about this work, in which the indictment mentioned a deliberate call for revolt and propagation of disinformation concerning the activity of legal institutions in general, and of some administrators in particular, and accused J. Baudouin de Courtenay under item 1 clause 129 of the Criminal Code and item 3 clause 1434⁴ of the Penal Code.

⁴ Leon Wasilewski, „Zbrodnia” prof. Baudouina de Courtenay, “Krytyka. Dwutygodnik poświęcony sprawom polityczno-społecznym i literacko-artystycznym” 1914, Vol. XLII, no VII, p. 37 (issue of this magazine is also kept in the SPbB ARAS, F. 134, L. 1, Fl. 429, pp. 140–173).

⁵ According to the newspaper “Речь”, “before its confiscation the brochure had been distributed to the amount of 324 copies...”: “Речь” 1914, no 58, p. 5.

According to the preface of the book, the article was written at the beginning of 1907 “at the request of the editors of the »Collection of Autonomists«”⁶ which was planned in Moscow but wasn’t issued. It was a time when autonomy ideas were very popular with the public. So, J. Baudouin de Courtenay published his work in 1913 (after an unsuccessful attempt to issue the article in one of the magazines in 1910) thinking that it had become more topical at that time. Admitting the fact that he wasn’t a specialist in these questions and offering his ideas presented there as those of a dilettante⁷, J. Baudouin de Courtenay discussed the theoretical problems of ethnology – the terms “nationality” and “autonomy”, and tried to give some practical advice on the organization of Russian autonomic regions.

This was not the first work of J. Baudouin de Courtenay on national issues. Apparently, the scientist was very interested in the problems of “minor nations”. A number of his publicist’s compositions are devoted to them⁸.

Moreover, it was not the first case when politics interfered with the professional occupation of this scholar in a negative way. In 1893 J. Baudouin de Courtenay became a member of the Krakow Academy of Sciences and was hired as a professor of comparative philology in Jagiellonian University. And although, at that time, Krakow was a Galician city, the whole scientific world considered the university in Krakow and the Krakow Academy as institutions of Polish science. So, for J. Baudouin de Courtenay this appointment must have been of particular importance too. However, on the expiry date of his contract its term was not prolonged. The views concerning the reasons behind the refusal to extend the contract differed. The academic A. A. Shakhmatov thought that the problem lay in the burning indignation caused by the fact that J. Baudouin de Courtenay was against the filing of fictitious data on the rental fee for the apartment rented by him to decrease the tax rate of the landlord⁹. Moreover, the scholar published a brochure with

⁶ И. А. Бодуэн де Куртенэ, *Национальный и территориальный признак в автономии*, St. Petersburg 1913, р. III. SPbB ARAS, F. 134, L. 1, Fl. 429, pp. 92–139.

⁷ И. А. Бодуэн де Куртенэ, *Национальный и территориальный признак...*, pp. 1–2.

⁸ L. E. Bokareva and Alexei A. Leontjev’s article containing the list of all J. Baudouin de Courtenay’s published works, including the publicistic ones, helps to get one’s bearings in his literary heritage: Л. Е. Бокарева, А. А. Леонтьев, *Список трудов И. А. Бодуэна де Куртенэ (1845–1929)*, [in:] *И. А. Бодуэн де Куртенэ (1845–1929) (К 30-летию со дня смерти)*, Moscow 1960, pp. 82–119).

⁹ SPbB ARAS, F. 134, L. 1, Fl. 429, pp. 8–9.

his arguments on this matter, having examined the question with his usual thoroughness and sharpness of statements¹⁰.

J. Baudouin de Courtenay himself connected the refusal of the Austrian authorities to prolong the contract with his trip in August 1898 to the Slovak town of *Turčianský Svätý Martin* (St. Martin of Tours), situated at that time in the territory subject to the Hungarian crown, and which was the main center of intellectual and political life of Slovaks. There, the annual holiday of the Slovak Museum Society and the "Živena" Women's Society was held. The Hungarian authorities exercised supervision and took control over this celebration, being afraid of the propagation of pan-Slavic ideas during the holiday. And it was J. Baudouin de Courtenay who was accused of "pan-Slavic agitations".

"Jakáž to więc zbrodnię, – the scholar wrote, – popełniłem na terytorium świętego Stefana? Oczywiście, musiałem agitować i podburzać – »panślawów« słowackich do buntu"¹¹.

[So was it somehow a crime, – the scholar wrote, – that I committed on the territory of Saint Stephen? Of course, I had to agitate and stir the "pan-Slavic" Slovaks towards revolution].

J. Baudouin de Courtenay, being a man with a heightened sense of justice, made an extensive report about the celebration of this holiday and his stay in Slovakia for the Krakow magazine "Przegląd Tygodniowy", describing in detail the course of celebrations, naming its main participants and specifying the arrangements made by the local authorities for the control over the holding of the event.

For J. Baudouin de Courtenay, the invitation to the holiday was just a chance to visit Slovakia. The opportunity to conduct dialectological research in this territory was of true interest to him. To prevent any suspicion which he could arouse, the scholar, after arriving in the town, appeared

¹⁰ Jan Baudouin de Courtenay, *Jeden z objawów moralności oportunistyczno-prawomyślniej*, Krakow 1898, [in:] Jan Baudouin de Courtenay, *Dzieła wybrane*, Vol. VI, Warsaw 1983, pp. 42–59.

¹¹ Jan Baudouin de Courtenay, *Wspomnienia z niedawnej wycieczki do Słowaków*, "Przegląd Tygodniowy" 1899, no 18–19, [in:] Jan Baudouin de Courtenay, *Dzieła wybrane*, Vol. VI, p. 81.

before a local leader to present himself and explain the reason of his arrival in this land.

“...Była to jednak wielka naiwność z mojej strony, – J. Baudouin de Courtenay writes, – gdyż właśnie ta moja grzeczność nie mogła się pomieścić w głowie [władzy]; mnie więc obrali sobie za kozła ofiarowego i na mnie postanowili wyrzucić zemstę za nieudaną próbę poskromienia »buntu panslawistycznego«”. And this despite the fact that the scholar „nie tylko ani razu nie przemawiałem i nie wznosiłem żadnego toastu, ale nawet prawie bez ustanku milczałem”¹².

[It was, however, great naivety on my side, – J. Baudouin de Courtenay writes, – as my courtesy was not able to fit inside the heads [rulers]; they turned me into a scapegoat and decided to take revenge for an unsuccessful attempt to subdue the ”pan-Slavic revolution”. And this despite the fact that the scholar not once spoke about or raised a toast, but kept quiet almost without exception].

This event acquired deep resonance in the press. J. Baudouin de Courtenay wrote that the local leader, mentioned above, spread the gossip that, due to the “pan-Slavic agitation” of the scholar, a complaint was lodged against him with the authorities.

“This canard in the press reached the Pest newspapers and from there it spread as a telegram to all sides of the world... My denials and impartial explanations, issued in one of the Krakow and one of the Viennese newspapers, repeated later in some others, put an end to these skillfully embroidered rumors”¹³.

The Hungarian papers attainted the scholar for his “actions threatening the integrity of the great »Magyarország«”, and public opinion in the resolution of the Viennese ministry which resolved not to prolong the contract with J. Baudouin de Courtenay detected the influence of the Budapest government. Even Krakow’s “Gazeta Polska” (No 35) published “the precious article... with acknowledgements to the Hungarian authorities, which »on its own initiative« released Krakow from such a malicious person”¹⁴.

However, the scholar considered that the main reason for the racket which occurred around his figure was a phenomenon which he described more than once in connection with a variety of events. The case in point is the phenomenon which J. Baudouin de Courtenay called “pomieszanie pojęć”.

¹² *Ibidem*, p. 86.

¹³ *Ibidem*, p. 87.

¹⁴ *Ibidem*, p. 81.

“Zamiast ścisłego rozbioru pojęć i ich dokładnego rozróżniania poddajemy się... panowaniu asocjacji czysto wyrazowych i wywoływanym przez nie wrażeniom”. [Instead of the close examination of ideas and their precise differentiation, we give in to... the rule of word association and impressions created by it].

On this occasion, these are the notions “Slavic” and “pan-Slavic”.

“Boć, – the scholar amazes, – proszę tylko pomyśleć: »Słowianin« – »slawista« – »panslawista« – to przecież wszystko jedno”¹⁵. [For, – the scholar amazes, – please just think about it: – “Slav” – “Slavic” – “pan-Slavic” it’s all the same].

Thus, regarding his trip to Slovakia, J. Baudouin de Courtenay supposed that the reason behind blaming him for the pan-Slavic agitation lay in the information picked up in a local Slovak newspaper, that J. Baudouin de Courtenay was a Slavist¹⁶.

The publicistic works of J. Baudouin de Courtenay on national issues did not go unnoticed by those who are interested in this subject. The Petersburg Branch of the Archive of the RAS stores the letters of N. P. Evstifeev, a supporter of Esperanto expansion from Siberia, who was an admirer of J. Baudouin de Courtenay and appreciated his interest in the matter of artificial languages. There are only a few letters of N. P. Evstifeev, which, however, contain interesting information. The reporter became interested in J. Baudouin de Courtenay’s publicistic articles and decided to translate some of his compositions on national questions into Esperanto. Four articles¹⁷ were chosen for translation, which the author intended to translate not entirely but with some extractions.

“...Generally I try, where possible, to issue all that has exclusively Russian, Polish or Polish-Russian meaning and that isn’t clear or interesting for those who aren’t familiar with Russian and Polish affairs and Russian-Polish relations in detail, but at the same time I endeavor to save all that which is of fundamental, pan-human importance, that is plain and instructive for everyone and everywhere”¹⁸,

¹⁵ Jan Baudouin de Courtenay, *O zjeździe slawistów i panslawizmie „platonickým”*, [in:] Jan Baudouin de Courtenay, *Dzieła wybrane*, Vol. VI, p. 101.

¹⁶ J. Baudouin de Courtenay, *Wspomnienia...*, p. 87.

¹⁷ *Kwestia Polska w Rosji w związku z innemi kwestiami kresowemi i „innoplemieniami”*, ”Świat Słowiański”, Krakow 1905; *Проект основных положений для решения польского вопроса*, St. Petersburg 1906; *Ze zjazdu autonomistów czyli przedstawicieli narodowości nie-rosyjskich w Petersburgu*, Krakow 1906; *Autonomia Polski*, Krakow 1906.

¹⁸ SPbB ARAS, F. 102, L. 2, Fl. 106, p. 19.

N. P. Evstifeev writes. Finally, N. P. Evstifeev's Petersburg colleague says in his postcard sent to J. Baudouin de Courtenay that N. P. Evstifeev "started translation of your brochures on national questions into Esperanto and their publication"¹⁹.

However, we shouldn't exaggerate J. Baudouin de Courtenay's role in the development of national questions, especially the political importance of his works. Suffice it to say that the professor's colleagues – a group of Petersburg academics – give a unanimous and, we should note, true estimation of this activity of the scientist, speaking of his enthusiasm for "idealistic ideology often ignoring real, historically formed conditions"²⁰.

"He's never been suited to be a politician or a public figure, because he was always trying to influence the current situation by open blame in the view of his ideal internal world, which didn't correspond to the real things",

writes the academic Vasilij V. Radlov²¹.

"His brochure seems to me an entirely accidental set of thoughts and feelings, which wasn't thought over and analyzed..." revoices A. A. Shakhmatov. "I. A. Baudouin de Courtenay is completely alone in his political ideology – he has neither followers nor like-minded persons. It depends first of all on the fact that he hasn't an integral political ideology at all"²².

L. Wasilewski characterizes his work "National and Territorial Features in Autonomy" as one of the numerous Utopias that appeared in the period of expansion of the ideas in defense of constitutional monarchies²³. In a note signed by Petersburg scientists, we find confirmation of the fact that, being interested in public and political questions, J. Baudouin de Courtenay was aware of his amateurish approach to ethno-political questions, acknowledging his inexperience. "And only in one aspect he wouldn't admit he was wrong: he was firmly sure in his right to express his open opinion about the questions of public and political life worrying him"²⁴.

¹⁹ SPbB ARAS, F. 102, L. 2, Fl. 106, p. 20.

²⁰ SPbB ARAS, F. 134, L. 1, Fl. 429, p. 9.

²¹ SPbB ARAS, F. 134, L. 1, Fl. 429, p. 61.

²² SPbB ARAS, F. 134, L. 1, Fl. 429, p. 16.

²³ L. Wasilewski, „Zbrodnia” prof. Baudouin de Courtenay..., p. 41.

²⁴ SPbB ARAS, F. 134, L. 1, Fl. 429, p. 8.

Anxiety for the current reality caused some emotionality of his phrases, the inability to be just an impartial observer which was noticed by his friends and gave additional arguments to the investigators for his accusation of the instigation to revolt. The colleagues of J. Baudouin de Courtenay outlined his awareness of civil duty, which was really a “live and creative feeling” for him.

“It never advises I.A.B.²⁵ to keep silent, but, on the contrary, desperately demands from him to express his thoughts and beliefs. And this demonstrates one of the most typical features of I.A.B. – his frankness and sincerity: ...cunning, tortuosity are unusual for his clear nature. I.A.B. had to suffer much just because of such understanding of his civil duty”²⁶.

V. V. Radlov takes up,

“But, unfortunately, he thought that his civil duty was to express his views not only sincerely but harshly... I.A.B.’s vehemence and frankness hurt only him alone during all his long life”²⁷.

But J. Baudouin de Courtenay didn’t acknowledge his extreme expression of emotionality. Trying to defend himself from the accusation of “hate” towards Russia, J. Baudouin de Courtenay asks his acquaintance M. Zdziechowski in a letter to read carefully those places which served for such accusation, “I neither hate nor like anybody there. This isn’t my speciality”²⁸.

J. Baudouin de Courtenay avoided active politics. We find confirmation of this fact in the remaining copy of his letter of 22 January (4 February) 1905 addressed to Sergey Y. Vitte. When the Chairman of the Committee of Ministers asked J. Baudouin de Courtenay to take part in a discussion of the “Polish question”, the scientist preferred to evade participation in this matter²⁹. So, the questions raised in the brochure couldn’t have a practical

²⁵ I.A.B. – Ivan Alexandrovich Baudouin de Courtenay.

²⁶ SPbB ARAS, F. 134, L. 1, Fl. 429, p. 8. In the letter signed by Russian academics, perhaps, those difficulties are meant which Baudouin de Courtenay felt in view of his complicated relations with people who accompanied him during his passages from one university into another.

²⁷ SPbB ARAS, F. 134, L. 1, Fl. 429, p. 61.

²⁸ Bazyli Białokozowicz, *Jan Baudouin de Courtenay i Marian Zdziechowski*, “Przegląd Humanistyczny” 1968, Vol. XII, no 2, p. 150.

²⁹ However, he couldn’t refrain from stating his view “on the question of Polish lan-

character. “The proof of the fact that he didn’t strive to excite anybody by his brochure can be found just in the event that it wasn’t published at its time, when it would find a susceptible soil”, assures V. V. Radlov³⁰.

However, the court had another opinion about it and it was possible that one could suffer even being far from the real politics.

The judicial authorities conducted a strict trial, which drew the attention of the press. As early as 1 March 1914 there appeared articles in the newspapers “Den” (“Day”) No 58 and “Rech” (“Speech”) No 58³¹ under the very name “The Case of Prof. I. A. Baudouin de Courtenay” covering the beginning of this campaign. One of the newspapers reported quite tendentiously,

“Russian justice has finally managed to expose the criminal activity of this person, who has been freely teaching our youth for 50 years... who occupies an honorable place in all European encyclopedias... It happened yesterday, on 28 February³² 1914, during the session of the Special Office of St. Petersburg Appellate Court...”.

The case began with the ordinary examination of the defendant, continues the anonymous author of the article,

“which was conducted by the Senior Chairman of the Senate, Nikolay S. Krashennikov, some answers of the professor being especially interesting for the Appellate Court. – Your nationality? – Pole. – Ah, Pole! And your religion? – Roman Catholic. – Ah, Roman Catholic...³³. The examination continued in the same spirit for about an hour...”

specified a reporter of the newspaper “Rech”.

“The accusing deputy prosecutor, Myakinin, was amazed by the fact that it was Prof. Baudouin de Courtenay who abused the Russian government which had given him the rank of valid councilor of state, the title of honored professor and ten long years of business trips abroad”.

guage rights” and on the problem of “national and religious issues”. SPbB ARAS, F. V, L. 1-B, Fl. 107, pp. 117–118 reverse.

³⁰ SPbB ARAS, F. 134, L. 1, Fl. 429, p. 61.

³¹ The given issues of these newspapers are also among documents of the SPbB ARAS, in L. V. Shcherba’s fund: SPbB ARAS, F. 770, L. 1, Fl. 14, pp. 82–83.

³² Whether it was carried out on purpose or was a coincidence, the proceeding over the professor described in the press so fully had taken place just the day before, and the articles in the newspapers “Речь” and “День” were issued on the scientist’s birthday (1 March) when J. Baudouin de Courtenay was 69.

³³ “День” 1914, no 58, p. 3.

and after that the prosecutor demanded “the supreme penalty – exile”³⁴. After the speech of an advocate in the person of the attorney at law M. G. Kazarinov, who, according to the newspaper “Rech”, prepared witty but, according to the newspaper “Den”, non-argued reasons for his defense, the word was given to the respondent. His performance, reflected by the press, ended with an interesting statement,

“Even if I’ve really sinned against something”, the professor finished his speech, “it was the breach of three precepts, three wise rules: firstly, being a scientist I shouldn’t have digressed from my special scientific work; secondly, I shouldn’t have been interested in public and political matters and, finally, if I was interested in them I had to keep my thoughts and feelings inside...”³⁵.

After the first consideration of the case, the sentence was changed. The Appellate Court acquitted J. Baudouin de Courtenay under clause 1434⁴ but accused him under clause 129.

“After a very long consultation³⁶ the Special Office of the Appellate Court sentenced I. A. Baudouin de Courtenay, 70 years old³⁷, to 2 years of imprisonment, acting to take him under guard until the submission of six thousand rubles bail”³⁸.

The Polish press writes about the events with a special emotionality,

“Przewodniczący sądu z całym naciskiem podniósł fakt, że prof. B. d. C. jest Polakiem i należy do kościoła rzymsko-katolickiego. Prokurator wskazywał na to, że oskarżony ma tytuł rzeczywistego radcy stanu i wskutek tego zobowiązany jest do wdzięczności względem rządu rosyjskiego. Wogóle cały proces był prowadzony z bezwzględną tendencyjnością w duchu nacjonalistycznym”³⁹.

[The head of the court emphasized the fact that Prof. B. d. C. is a Pole and belongs to the Roman-Catholic church. The prosecutor pointed out that the accused was a state advisor and, as such, had the obligation to be grateful towards the Russian government. In general, the trial was conducted with a nationalist tendency].

³⁴ “Речь” 1914, no 58, p. 6.

³⁵ Ibidem.

³⁶ The Appellate Court consulted for about two hours: “Речь” 1914, no 58, p. 6.

³⁷ This is a mistake of the newspaper reporter, for, as it was mentioned above, Baudouin de Courtenay was only 69.

³⁸ “Речь” 1914, no 58, p. 4.

³⁹ L. Wasilewski, „Zbrodnia” prof. Baudouin de Courtenay..., p. 42.

One of the Petersburg witnesses of the events, signed as A. R-sky, reports the same in his letter to the editors of the Polish magazine "Krytyka":

"Tendancyjnym więc był cały proces profesora, aktem zemsty... Prezes sądu Kraszennikow ... prowadził też indagację w formie oburzającej, głosem i pytaniami wprost torturował wielkiego uczonego, potem otoczył go żandarmami z szablami obnażonemi, póki gen. Babiański nie złożył kaucji". "Akademia Umiejętności naradza się nad krokami w sprawie swego członka: nie było bodaj dotąd przykładu, by »akademik« został zasądzony"⁴⁰.

[The professor's whole trial was an act of revenge... The chairman of the court Kraszennikow ... also conducted an interrogation in a revolting way, simply torturing the great scholar with his voice and questions, then he surrounded him with officers with swords at the ready, until Gen. Babiański paid his bail. The Academy of Learning is contemplating steps to take in the issue of its member: there has never been such a case when an "academic" was convicted].

But the scientific world of Petersburg didn't remain indifferent to the event. Professors of the Historico-Philological Department of the St. Petersburg Imperial University, where J. Baudouin de Courtenay worked, prepared the letter, mentioned earlier, on four sheets for the Minister of Public Education with the request to submit a petition for a pardon⁴¹. Moreover, according to the above-mentioned A. R-sky, unrest began among the students of the university, including female students of higher courses (courses of Bestuzhev) and students of the Psycho-neurological Institute (educational institution where J. Baudouin de Courtenay taught), which could turn into demonstrations. In connection with this, the professor, trying to "suppress the storm", stopped reading his lectures for some time⁴². V. V. Radlov expresses in his letter his readiness to speak in the court as a witness⁴³.

And in the April issue of the newspaper "Russkoje Slovo" ("Russian Word") of 1914 there was an article under the name "»Case« of Prof. J. Baudouin de Courtenay", in which another action for the professor's defense was described,

⁴⁰ L. Wasilewski, „Zbrodnia” prof. Baudouin de Courtenay..., p. 42, foot. 1.

⁴¹ SPbB ARAS, F. 134, L. 1, Fl. 429, pp. 2–5.

⁴² L. Wasilewski, „Zbrodnia” prof. Baudouin de Courtenay..., p. 42, foot. 1.

⁴³ SPbB ARAS, F. 134, L. 1, Fl. 429, p. 61.

“... Recently a meeting has been held, in which the academics Aleksei Aleksandrovich Shakhmatov, Vasily Vasilievich Radlov, Sergei Konstantinovich Bulich, Prof. Nikolai Ivanovich Kareev, Lev Vladimirovich Shcherba, Lev Iosifovich Petrazhitsky and Aleksandr Aleksandrovich Zhizhilenko and lawyers participated. During this meeting it was decided to lodge an appeal for the sentence of the Special Office of St. Petersburg Appellate Court, which condemned Prof. Baudouin de Courtenay to two years of imprisonment”⁴⁴.

Probably, the main organizer and instigator of this activity was the above-mentioned Russian linguist, since 1894 a member of the Russian Academy of Sciences, Aleksey A. Shakhmatov⁴⁵. Among other documents of this case carefully kept by the academic⁴⁶ we can find several editions of the appeal letter for mitigation of J. Baudouin de Courtenay’s sentence⁴⁷ signed by the academics V. V. Radlov, and Pyotr Vasilievic Nikitin, professor Sergey K. Bulich, the academics Mikhail I. Rostovtsev, Sergey F. Oldenburg (Permanent Secretary of the Academy of Sciences), Philip F. Fortunatov and Karl G. Zaleman, the professors Pyotr A. Lavrov and Fyodor I. Shcherbatsky, ordinary professor of St. Petersburg University Nikolay Y. Marr, freelance university lecturer V. Shcherba, and the academic A. A. Shakhmatov.

This letter appeals with pedantry, fitting the professor, to the contents of J. Baudouin de Courtenay’s brochure and proves, line by line, the groundless-

⁴⁴ According to the same article in “Русское слово”, “the appeal is prepared and submitted to the Senate. The appeal will be defended in the Senate by attorney of law Gruzenberg”. The clipping is kept among documents of A. A. Shakhmatov’s fund: SPbB ARAS, F. 134, L. 1, Fl. 429, p. 89.

⁴⁵ There is the following document among A. A. Shakhmatov’s papers, “Ivan Grigorjevich, the Russian Language and Philology Department of the Imperial Academy of Sciences applied to me with the request to solicit for a pardon of the honored professor of the Imperial St. Petersburg University Ivan Alexandrovich Baudouin de Courtenay, sentenced to a two-year imprisonment. Admitting the fact that the prominent scientific achievements of J. Baudouin de Courtenay, as well as his declining years, give grounds necessary for mercy of His Imperial Majesty towards him, I ask you to present a respective petition when you find it opportune”: SPbB ARAS, F. 134, L. 1, Fl. 429, p. 19.

⁴⁶ Besides it, A. A. Shakhmatov minutely studied the very text of the brochure which is testified by numerous references to the text in letters and also by the remaining summary of this article on 23 sheets: SPbB ARAS, F. 134, L. 1, Fl. 429, pp. 62–84.

⁴⁷ Hand-written variant on 5 sheets: SPbB ARAS, F. 134, L. 1, Fl. 429, pp. 8–12, and also three typed supplements of the text: pp. 20–30 with hand-written supplements; the second printed variant – pp. 31–38 with hand-written supplements; the last, perhaps, clean printed variant – pp. 39–45 and its copies – pp. 46–52, 53–59.

ness of his accusation of the instigation to revolt. Admitting that “his harsh statements, baseless charges against some representatives of the authorities and the governmental politics on the whole deprived I.A.B. of the possibility to defend himself from... the accusations preferred” and not approving J. Baudouin de Courtenay

“for evasion from that calm judgment of state and public affairs which befit a citizen, wishing to be really useful for his homeland, most of all”, the authors of the letter assure, “His friends and pupils can testify with entire conviction that I.A.B. was always looking at Russian as at his mother, not a stepmother”.

The authors of the letter add to it humane words about J. Baudouin de Courtenay’s “moral personality”, approving his emotionality by a

“hot and enthusiastic temper, those features of his character which induce him to always energetic, active statements... He loves his people with all his sensitive and tender heart and can resort to a harsh word or violent condemnation for the sake of this love, but a forgiving feeling always smolders in his heart”⁴⁸.

On 12 May 1914, A.A. Shakhmatov, unsatisfied with this appeal, sent on his own behalf a letter to His Imperial Highness the Grand Prince Konstantin Konstantinovich Romanov⁴⁹, at that time the President of the Imperial Academy of Sciences. In this letter, A.A. Shakhmatov, representing the request of the Russian Language and Philology Department of the Academy of Sciences, begged the Grand Prince “to order the Minister of Justice to pardon I. A. Baudouin de Courtenay out of the monarch’s charity”.

“Since my youth I’ve respected the name of I. A. Baudouin de Courtenay as of a famous linguist and Slavist”, writes A. A. Shakhmatov kindly about him. “And now I still consider him a prominent scientist. When I got acquainted with him personally I realized that he was a frank, sincere but very sensitive and sometimes emotionally unstable person. I liked him for his kind heart and would acknowledge my absolute blindness, if I was told that he treated Russia and Russian people with hostility”.

⁴⁸ SPbB ARAS, F. 134, L. 1, Fl. 429, pp. 9–12.

⁴⁹ A rough copy of the letter is kept in A. A. Shakhmatov’s personal rapiers: SPbB ARAS, F. 134, L. 1, Fl. 429, pp. 16–16 reverse, its fair copy is in the Grand Prince Konstantin Romanov’s personal rapiers: SPbB ARAS, F. 6, L. 1, Fl. 37, pp. 14–14 reverse.

Enclosed is a rough copy of a rescript for the Minister of Justice, and at the end of the letter we find the ardent words,

“Your Imperial Highness, for many years I have been using your kind attitude towards me which I often abused. But this time I’m referring to you being completely sure that your gracious appeal for J. Baudouin de Courtenay is necessary. It’s necessary not only for him, a sixty-nine-year-old man, who will be broken by two years of imprisonment, but also for us, for our family of scientists, since we derive strength for life and work in the conviction that truth and justice rest not only on a formal basis”⁵⁰.

On 15 July 1914, J. Baudouin de Courtenay prepared a letter for His Imperial Majesty where the scientist tried to provide explanations concerning his brochure, supplying his narration with numerous quotations from the work, and to assure him that, setting out his views, he “adhered to solidarity with the Russian state and followed, first of all, the wish of welfare for both the whole state and its parts”.

“All my life”, writes J. Baudouin de Courtenay,

“was dedicated to service for science and teaching... Apart from some years spent abroad, I have always been working within Russia. Soon it will be fifty years of my scientific and literary activity. As a university teacher, I didn’t spare my strength and time and always tried to do more than I was bound and required to do. A special linguistic trend, drawing attention of the clerisy, appeared with my assistance”.

At the end of his letter, J. Baudouin de Courtenay mentioned the necessity

“to complete at least some of my numerous important scientific works, part of which was entrusted to me by the IMPERIAL Academy of Sciences, and whose finishing is absolutely impossible without my direct participation”⁵¹.

Finally, owing to the consolidation of powers, the Petersburg intelligentsia won. The sentence was mitigated⁵², and the grateful professor sent a letter on 9 October 1914 to Grand Prince Konstantin Romanov which began with the words,

⁵⁰ SPbB ARAS, F. 134, L. 1, Fl. 429, pp. 16–16 reverse.

⁵¹ SPbB ARAS, F. V, L. 1-B, Fl. 107, pp. 12–13 reverse.

⁵² After that, new attempts to acquit J. Baudouin de Courtenay were made. There is a letter in defense of the professor in A. A. Shakhmatov’s file written after the reduction of the term of imprisonment: SPbB ARAS, F. 134, L. 1, Fl. 429, pp. 85–88 reverse.

“Your Imperial Highness, I have learned that only thanks to your intercession was my penalty reduced from two years to three months of imprisonment”. ”You forgave my imprudent, one-sided and abrupt statements... and, despite all my faults, supported the appeal of the Imperial Academy of Sciences and, using your authority, influenced the decision of my case in my favor”.

Certainly, the sentence mitigation facilitated J. Baudouin de Courtenay’s fate. But from that very letter we learn about his other fears connected with this case. J. Baudouin de Courtenay writes,

“As early as July the Appellate Court, deigning to concede my request supported by medical examination, was ready to allow me to spend some time in a resort before the sentence execution. The war prevented me from using this permission. However, since owing to this very fact my health didn’t improve but, on the contrary, became even worse, I asked the Appellate Court, already after receiving the notification of mitigation, to postpone the sentence execution for at least two months. But this request was rejected and, probably, I’ll be imprisoned some day soon”.

As for his residence in the Petersburg prison “Kresty”, J. Baudouin de Courtenay pointed it out himself – 2 months and 1 week (November 1914 – January 1915)⁵³. There is J. Baudouin de Courtenay’s letter from “Kresty” to the academic A. A. Shakhmatov which is full of unexpected optimism and energy. Here he says that he feels fine both in a physical and moral sense, that he manages to lead quite a settled life with a constant regime, gymnastics and “walks”, that he has the possibility of filling gaps in his education. In general, concludes the author of this letter,

“I prosper”. “After all, questions here are decided in exactly the same way as in that large prison which is called the modern state. The difference is only quantitative but not qualitative... The administration is mainly decent and much better than different ministers and persons like that”⁵⁴.

However, despite J. Baudouin de Courtenay’s assurances that “it’s even better here”, these events couldn’t pass without a trace and, in particular, reflected on the professional status of the scientist. In his above-mentioned letter to the Grand Prince Konstantin Romanov, we read,

⁵³ J. Baudouin de Courtenay, *Kwestia żydowska w Państwie Polskiem*, Warsaw 1923, p. 39.

⁵⁴ SPbB ARAS, F. 134, L. 3, Fl. 160.

“Besides it, the Ministry of Public Education discharges me from the office and deprives me of the right, connected by regulations with the rank of honored professor, to be a member of the professorial board of Petrograd University”⁵⁵.

J. Baudouin de Courtenay was dismissed from the university and spent much time outside its walls, at least according to the official status. An article of 1916, published in the newspaper “Sovremennoje Slovo” (“Modern Word”) (No 3005 of 17 July)⁵⁶, informs,

“Two years ago Prof. I. A. Baudouin de Courtenay... had to leave the chair of linguistics in Petrograd University. I. A. Baudouin de Courtenay’s resignation was by application, but, as they report, he was suggested to submit it. Nowadays, **Prof. I. A. Baudouin de Courtenay has presented to the Ministry of Public Education a petition for his admission to teaching** (*author’s accentuation – L.B.*)... We have been informed that this petition is to be rejected by the minister of public education”⁵⁷.

We should mention that it was not the first time when J. Baudouin de Courtenay’s activity was prosecuted. In 1912 there was a juridical examination of his schoolbook “The Polish Language in Comparison with Russian and Church Slavonic. A School-Book for Practical Training in »Comparative Grammar of the Slavic Languages« and for Self-Learning” (St. Petersburg, 1912) where J. Baudouin de Courtenay used extracts from his “Myśli nieoportunistyczne”⁵⁸ (“Non-Opportunist Thoughts”) as the texts for trans-

⁵⁵ SPbB ARAS, F. 6, L. 1, Fl. 37, pp. 35–36. Full text of the letter is published in the edition: Владимир Семёнович Соболев, *Августейший президент. Великий князь Константин Константинович во главе Императорской Академии наук. 1889–1915 годы*. St. Petersburg 1993, pp. 159–161.

⁵⁶ In documents of the SPbB ARAS this article remained in the form of a clipping: SPbB ARAS, F. V, L. 1-B, Fl. 107, p. 16.

⁵⁷ There are bases to believe that this proceeding was a reflection of trends of nationalist activity of that time. The academic A. A. Shakhmatov, in particular, drew the attention of Grand Prince Konstantin Konstantinovich to it, speaking of attacks on academic scientists which became more frequent: SPbB ARAS, F. 6, L. 1, Fl. 37, pp. 5–7 (Published in: В. С. Соболев, *Августейший президент...*, pp. 155–157).

⁵⁸ Jan Baudouin de Courtenay, *Myśli nieoportunistyczne*, Krakow 1898. Already in his letter of 1898 addressed to the Finnish linguist J. Mikkola J. Baudouin de Courtenay speaks particularly of this brochure as of the one prohibited by censorship: *Briefwechsel zwischen Jan Baudouin de Courtenay und Jooseppi J. Mikkola...*, p. 36.

lation from Polish into Russian. Even after editing of the schoolbook, the thoughts expressed in this work were considered quite defiant, and the court ordered the removal of the given pages from the book⁵⁹.

In spite of the official governmental position, the scientific authority of J. Baudouin de Courtenay wasn't undermined and, of course, shouldn't be undermined. The year of 1915 was J. Baudouin de Courtenay's jubilee, for it was the year of his 70th birthday, and his colleagues and friends were preparing a worthy present for the great scientist. Already in 1914 a circular was drawn up and signed by 27 scientists from St. Petersburg, Kazan, Yurjev, Moscow, Krakow, Warsaw, Leipzig, Copenhagen, Paris, Graz and Vienna, which began with the words, "On 1/14 March 1915 Professor Ivan Alexandrovich Baudouin de Courtenay will be 70. On this occasion, his undersigned friends and pupils have decided to issue a collection of articles on linguistics by this day dedicated to Ivan Alexandrovich". This document was printed typographically in four languages (Russian, Polish, German and French) and sent out to the university centers of Europe⁶⁰.

By J. Baudouin de Courtenay's seventieth birthday, a letter had been prepared with apologies for the impossibility to celebrate the jubilee worthily in view of World War I.

"Painful events experienced by us have deprived your friends, pupils and admirers of the possibility to celebrate your seventieth birthday in the way which they considered the most deserving of you and your life's work. They had to delay execution of their plan for a more opportune moment..."

The lines of this letter can also be a worthy ending of the subject,

"From 70 years of your life, at least 50 were consciously dedicated to disinterested and self-denying service... to truth as you understand it, and if mankind is destined to reorganize its life on other, higher and worthier grounds after this disastrous world fire... it will be pleasant to think that, in the total amount of everything made for the reconstruction of violated precepts of conscience, rights and justice, there is a considerable share of your noble, tireless and selfless work"⁶¹.

⁵⁹ Irena Spustek, *Jan Baudouin de Courtenay a czeska cenzura*, "Przegląd Historyczny" 1961, Vol. 52, no 1, pp. 114–116.

⁶⁰ The given circular is frequently found in documents of the SPbB ARAS: SPbB ARAS, F. 770, L. 1, Fl. 14, pp. 47–48 and others; F. V, L. 1-B, Fl. 107, pp. 14–15.

⁶¹ SPbB ARAS, F. 770, L. 1, Fl. 14, pp. 1–2.

PODSUMOWANIE

Proces J. Baudouin`a de Courtenay w Petersburgu w dokumentach Petersburskiej Filii Archiwum Rosyjskiej Akademii Nauk

Artykuł ukazuje jeden z fragmentów życiorysu polsko-rosyjskiego językoznawcy Jana Ignacego Baudouin de Courtenay (1845–1929) – oskarżenie profesora i jego uwięzienie w 1914 r. w związku z wydaniem w Petersburgu jego książeczki *Территориальный и национальный признак в автономии* (1913), poświęconej kwestiom narodowym w Imperium Rosyjskim. Na podstawie dokumentów archiwalnych oraz materiałów prasowych została opisana historia tego uwięzienia oraz wystąpienie w obronie J. Baudouin`a de Courtenay naukowców petersburskich, członków Akademii Nauk. Nie było to pierwsze prześladowanie uczonego w związku z jego zainteresowaniami sprawami narodowymi. W 1898 r. przebywał w słowackim miasteczku Św. Marcin Turczański, a po powrocie do Krakowa, gdzie był zatrudniony jako profesor nadzwyczajny Uniwersytetu Jagiellońskiego, został oskarżony przez władze austriackie o agitację pansłowiańską. W wyniku tego jego kontrakt z Uniwersytetem nie został przedłużony.

SUMMARY

Litigation over Jan Baudouin de Courtenay in St. Petersburg in Documents of the Petersburg Branch of the Archive of the Russian Academy of Sciences

The article presents one fragment of the life story of the Polish-Russian language expert Jan Ignacy Baudouin de Courtenay (1845–1929) – the accusation made against the professor and his imprisonment in 1914 connected with the publication in Petersburg of his book *Территориальный и национальный признак в автономии* (1913), dedicated to nationalistic matters in the Russian Empire. On the basis of archival documents and press materials, the story of this imprisonment and the defence of J. Baudouin de Courtenay by Petersburg scientists, members of the Academy of Science, are presented. This was not the first victimisation of the learned professor in connection with his interest in national matters. In 1898, he visited the Slovak town of Turčianský Svätý Martin (currently named Martin), and after his return to Krakow, where he was employed as a professor of Jagiellonian University, he was charged by the Austrian powers with pan-Slavic agitation. As a result, his contract with the university was not extended.

SŁOWA KLUCZOWE: Jan Ignacy Baudouin de Courtenay, językoznawstwo, Petersburg, kwestie narodowe

KEY WORDS: Jan Ignacy Baudouin de Courtenay, linguistics, Sankt Petersburg, national issues

MATEUSZ DROŹDŹ

Kraków

Lotnictwo i lotnicy w nazewnictwie ulic Krakowa

Nazwy ulic, placów, miejsc, a czasem i całych miast związane z awiacją pojawiły się w topografii miejskiej – co oczywiste – dopiero od momentu gdy powstało i zaczęło rozwijać się samo lotnictwo. O potencjalnych patronów było dość łatwo – zdarzało się, że przez długi czas nie schodzili z czołówek gazet, które emocjonowały się postępem techniki i cywilizacji, szeroko nagłaśniając rozwój lotnictwa i osób z nim związanych. Jeszcze przed I wojną światową znaczną sławę zyskiwali śmiałkowie, którzy wyznaczali kamienie milowe w rozwoju lotnictwa, bili rekordy czy zadziwiali osiągnięciami dotąd nieznanymi w historii ludzkiej cywilizacji. Później w czasie I wojny światowej i bezpośrednio po niej pojawili się bohaterowie przestworzy walczący w tym konflikcie. Lotnicy nie stanowili szarej i bezimiennej masy piechoty, kawalerii lub artylerii, byli znani z nazwisk, zdjęć i opisywanych wyczynów, zwłaszcza myśliwcy, którzy osiągnęli sukcesy w dużej mierze w pojedynkę. Wyczyny asów myśliwskich, ich rywalizację o liczbę zestrzeleń, bohaterstwo napowietrzne tak dalekie od beznadziei wojny pozycyjnej opisywała prasa, a wojskowa propaganda umiejętnie podsyciała, tworząc nowych herosów, XX-wiecznych rycerzy, którzy na płatowcach pomalowanych w godła, herby, imiona dam swoich serc oraz szczęśliwe liczby lub znaki wyruszali w bój za królów, cesarzy, carów czy swój kraj. Później, w okresie międzywojennym sławę zyskiwali lotnicy, którzy samotnie pokonywali przestrzeń nad kontynentami lub akwenami wodnymi. Medialną sławą w II Rzeczypospolitej okryli się m.in. Bolesław Orliński, bohater udanego lotu Warszawa – Tokio – Warszawa w 1926 r., Ludwik Idzikowski, który zginął w trakcie próby przelotu nad Atlantykiem w 1929 r., zwycięzcy międzynarodowych zmagania lotniczych Challenge 1932 r. Franciszek Żwirko i Stanisław Wigura, Jerzy Bajan, który powtórzył ich zwycięstwo challenge'owe w 1934 r. oraz Stanisław Skarżyński, który jako pierwszy Polak w 1933 r. pokonał Ocean Atlantycki. Wszyscy oni

zostali upamiętnieni nazwami ulic w Krakowie, niektórzy jeszcze w okresie międzywojennym. Najdłużej na „swoją” ulicę w Krakowie czekał płk Bolesław Orliński – do 2013 r.

Kolejną dużą grupę patronów zasługujących na „swoje” ulice przyniosła II wojna światowa. Do walki o wolność i niepodległość stanęli liczni lotnicy wywodzący się z Krakowa bądź z Krakowem związani. Mieszkańcy Bieżanowa, Prokocimia, Rakowic, lotnicy 2. Pułku Lotniczego, uczestnicy walk we wrześniu 1939 r., kampanii francuskiej 1940 r., Bitwy o Anglię, zmaganiach polskich dywizjonów na froncie zachodnim, lotów z zaopatrzeniem dla polskiego Podziemia, a także lotnicy – członkowie ruchu oporu oraz lotnicze asy słynne w całej Polsce i rozpoznawane na Zachodzie to obecni patroni wielu ulic Krakowa. Wśród nich występują także ikony polskiego lotnictwa wojskowego, które często nie miały większych osobistych związków z naszym miastem, ale były w Krakowie doskonale znane. Zarys dziejów polskiego lotnictwa i polskich lotników opisany jest w literaturze dość szeroko¹. Gorzej wygląda historia rozwoju lotnictwa w Krakowie, te informacje można znaleźć w literaturze poświęconej generalnie lotnictwu w Polsce², we wspomnieniach lotników służących niegdyś w Krakowie albo w nielicznych lotniczych cracovianach³.

W Krakowie ulice o nazwach związanych z lotnictwem oraz lotnikami pojawiły się w latach 30. XX w. Pierwsza była ul. Lotnicza, leżąca na Osie-

¹ Najnowszą pozycją jest publikacja Jerzy Gotowała, *Skrzydła i pamięć. Fakty, wydarzenia, ludzie lotnictwa*, Warszawa 2012. Autor opierał się na bogatej literaturze fachowej.

² Szczególnie dużo informacji można znaleźć w publikacjach: Jerzy Pawlak, *Polskie eskadry w Wojnie Obronnej 1939*, Warszawa 1991; Jerzy Pawlak, *Polskie eskadry w latach 1918–1939*, Warszawa 1989; Janusz Meissner, *Jak dziś pamiętam*, Warszawa 1971; Stefan Łaszkiewicz, *Od Cambrai do Coverty*, Warszawa 1982; Waław Król, *Walczyłem pod niebem Londynu*, Warszawa 1982; Waław Król, *Walczyłem pod niebem Francji*, Warszawa 1984. Autorzy opierali się na literaturze fachowej i na własnych przeżyciach.

³ Najświeższymi pozycjami są publikacje: Łukasz Łydzba, *Krakowski III/2 Dywizjon Myśliwski*, Poznań 2012; Jacek Kutzner, *308. Dywizjon Myśliwski „Krakowski”*, Warszawa 2011; Remigiusz Kasprzycki, *Rakowice – Czyżyny w latach 1921–1955*, Kraków 2010; Andrzej Chytkowski, *Lotnicy z Prokocimia*, Częstochowa 2003; Krzysztof Wielgus, *Rakowice – Czyżyny lotnisko Krakowa*, Kraków 2002. Autorzy opierali się na literaturze fachowej oraz wspomnieniach osób będących świadkami rozwoju lotnictwa w Krakowie.

dlu Urzędniczym⁴. To najbardziej wówczas wysunięta na północny wschód ulica, która leżała na drodze do lotniska wojskowego w Rakowicach, pełniącego jednocześnie do 1931 r. funkcję lotniska cywilnego obsługującego Kraków. Plan miasta z tego roku pokazuje dość spory potencjał w nazywaniu ulic – wiele z nich było zaznaczonych, ale nie miało jeszcze nazw.

Jak donosiła prasa, 29 września 1932 r. Rada Miasta Krakowa podjęła uchwałę o nazwaniu ulic, m.in. na cześć Żwirki i Wigury⁵. Tragicznie zmarli lotnicy, polegli w trakcie burzy zaledwie dwa tygodnie po wspnianym triumfie, otrzymali „swoją” ulicę w pobliżu Parku Jordana, łączącą al. 3 Maja i ul. Reymonta, równoległą do ul. Miechowskiej. Nazwa powstała na wniosek o treści: „Celem uczczenia pamięci bohaterów – lotników, którzy okryli sławą imię Polski – nadaje się ulicy prowadzącej wzdłuż północno-wschodniej części parku Jordana na przestrzeni od Alei 3 Maja do ul. Reymonta nazwę: »ul. Żwirki i Wigury«”⁶. Projekt uchwalony został jednogłośnie przez 94 członków Rady Miejskiej w obecności prezydenta miasta Władysława Beliny-Prażmowskiego. Dodatkowo radni krakowscy uczcili pamięć tragicznie zmarłych lotników przez powstanie. Obaj – Franciszek Żwirko⁷ i Stanisław Wigura⁸ zyskali lotniczą sławę, gdy działali w Aeroklubie Warszawskim, brali udział w samolotowych zmaganiach sportowych, wygrywali krajowe zawody lotnicze i wreszcie dość nieoczekiwanie wspólnie zwyciężyli, pokonując faworyzowanych Niemców w Międzynarodowych Zawodach Samolotów Turystycznych Challenge 1932. Był to wielki sukces polskiego lotnictwa. Obaj stali się idolami w Polsce, a dzień ich sukcesu – 28 sierpnia – ustanowiono przedwojennym Świętem Lotnic-

⁴ Pojawiła się na *Planie miasta Krakowa. Stan z roku 1931*, opracował i zestawił A. L.

⁵ Czesław Brzoza, *Kraków między wojnami. Kalendarium 28 X 1918 – 6 IX 1939*, Kraków 1998, s. 262.

⁶ *Dziennik Rozporządzeń Stoł. Król. Miasta Krakowa*, LIII Rocznik, Kraków 1932, s. 228.

⁷ Kpt. pil. Franciszek Żwirko (1895–1932) był oficerem lotnictwa służącym w 1. Pułku Lotniczym w Warszawie oraz członkiem Aeroklubu Warszawskiego, wspólnie ze Stanisławem Wigurą wygrali Międzynarodowe Zawody Samolotów Turystycznych Challenge 1932. Za: Jerzy R. Konieczny, Tadeusz Malinowski, *Mala encyklopedia lotników polskich*, Warszawa 1983, s. 194–199.

⁸ Stanisław Wigura (1901–1932) był inżynierem, pilotem i konstruktorem, współtwórcą wytwórni RWD, która wzięła nazwę od nazwisk Stanisława Rogalskiego, Stanisława Wigury i Jerzego Drzewieckiego, i która produkowała m.in. samoloty sportowe. Wspólnie z Franciszkiem Żwirką wygrali Międzynarodowe Zawody Samolotów Turystycznych Challenge 1932. Za: J. R. Konieczny, T. Malinowski, *Mala encyklopedia...*, s. 184–186.

stwa Polskiego, do którego powrócono w 1993 r. Tragiczna śmierć obu lotników 11 września, ledwie 2 tygodnie po sukcesie, zapewniła im nieśmiertelną sławę. Ich pogrzeb w Warszawie zgromadził ponad 100 tys. ludzi, ustępując w stolicy liczebnością żegnającym jedynie pogrzebowi prezydenta Gabriela Narutowicza.

Obecnie pas drogowy i sama ulica już nie istnieją, a na ich miejscu wznoszą się budynki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Co ciekawe, ulica ta przez jakiś czas po nadaniu jej nazwy nie była zaznaczona na planach miasta⁹. Pojawiła się tam dopiero w 1934 r.¹⁰, nazywana – zgodnie z obowiązującym wówczas zwyczajem w Krakowie tylko samymi nazwiskami bez imion – ul. Żwirki i Wigury. Na tym samym planie można również znaleźć nową ulicę o nazwie związanej z lotnictwem – ul. Idzikowskiego¹¹. Była to i jest nadal ulica równoległa wówczas do ul. Władysława Orkana (obecnie przedłużenie ul. Rakowickiej poza pętlę tramwajową w stronę torów kolejowych), łącząca ul. Ks. Skorupki z ul. Wikłową (obecnie ul. Na Wiankach). Warto jednak zauważyć, że według późniejszych planów miasta z okresu po rozszerzeniu granic z 1941 r., ul. Idzikowskiego znajdowała się poza granicami administracyjnymi miasta z lat 1915–1941 i leżała na terenie wsi Olsza¹².

Niestety podstawowe dzieło poświęcone ulicom przedwojennego Krakowa napisane przez Elżbietę Supranowicz¹³ nie zawiera informacji o ul. Żwirki i Wigury oraz ul. Idzikowskiego, chociaż Autorka opisała w nim historię powstawania ulic Lotniczej i Pilotów.

Nazwy związane z lotnictwem powstawały w okresie międzywojennym także w okolicach Krakowa – w gminach, które wkrótce potem znalazły się w granicach administracyjnych miasta. Po wielkim triumfie i tragicznej śmierci kpt. Franciszka Żwirki i inż. Stanisława Wigury ulice nazwane ich imieniem pojawiły się także w pobliżu krakowskiego lotniska w Rakowicach. Były to dwie ulice: ul. Żwirki i ul. Wigury – dochodzące do ul. Główn-

⁹ Nie ma jej np. na *Planie Stoł. Miasta Krakowa* z 1933 r.

¹⁰ *Plan miasta Kraków*, wydany przez Wydawnictwo „Polonia” i opracowany przez inż. Stanisława Wyrobka w 1934 r.

¹¹ Mjr pil. Ludwik Idzikowski (1891–1929) był oficerem 1. Pułku Lotniczego z Warszawy, który zginął tragicznie po przymusowym lądowaniu na Azorach podczas próby przelotu nad Atlantykiem w 1929 r. Za: J. R. Konieczny, T. Malinowski, *Mała encyklopedia...*, s. 68–71.

¹² *Amtlicher Plan der Regierungsstadt Krakau*, Kraków 1944.

¹³ Elżbieta Supranowicz, *Nazwy ulic Krakowa*, Kraków 1995, s. 94, 121.

nej (późniejszej ul. Pilotów, w rejonie dzisiejszego centrum handlowego „Alma”). Podobnie na terenie Prądnika Białego powstały dwie ulice o takich nazwach dochodzące do przyszłej ul. Opolskiej. Kolejne dwie znajdowały się w pobliżu dzisiejszej ul. Bieżanowskiej, jedna leżała w gminie Prokocim, a druga – w Woli Duchackiej¹⁴.

Rakowice, jako gmina usytuowana w pobliżu wojskowej części lotniska, miały wówczas jeszcze więcej nazw lotniczych. Niedaleko ul. Żwirki oraz Wigury istniała ul. Startowa, a w południowej części gminy jedną boczną ulicę od ul. Południowej (późniejszej ul. Janusza Meissnera) nazwano ul. Wylot, a drugą – ul. Stańca¹⁵. Po zwycięstwie w Challenge’u 1934 r. kpt. Jerzego Bajana i sierż. Gustawa Pokrzywki z krakowskiej 122. Eskadry Myśliwskiej 2. Pułku Lotniczego drogę leżącą obok ul. Żwirki oraz Wigury nazwano ul. Bajana¹⁶. Co ciekawe, w tym przypadku zdecydowanie forowano pilota zwycięskiej załogi. Wbrew jego woli zresztą, bo gdy Liga Obrony Przeciwlotniczej i Przeciwgazowej wydała pamiątkowy medal z profilem wyłącznie Jerzego Bajana, ten stanowczo zaprotestował i zażądał umieszczenia tam również swojego partnera.

Warto zauważyć, że Jerzy Bajan znalazł się w elitarnym gronie osób zasłużonych dla miasta Krakowa, których imieniem nazwano plac, ulicę, most lub aleję w uznaniu zasług jeszcze za życia – ulica od 1941 r. znalazła się w granicach administracyjnych miasta¹⁷. Oprócz lotnika byli to m.in. Jan Matejko, Ignacy Jan Paderewski, Józef Piłsudski, Sereno Fenn i kilkadziesiąt

¹⁴ Tak wynika z *Amtlicher Plan der Regierungsstadt Krakau*, Kraków 1944.

¹⁵ Sierż. pil. Franciszek Stańco (?–1929), pierwszy poległy lotnik myśliwski po przeniesieniu do Krakowa eskadr myśliwskich z likwidowanego 11. Pułku Myśliwskiego w Lidzie, który zginął podczas lotu ćwiczebnego nad Dąbiem. Za: *Ku czci poległych lotników. Księga pamiątkowa*, pod red. Marjana Romeyki, Warszawa 1933, s. 356.

¹⁶ Płk pil. Jerzy Bajan (1901–1967) był zasłużoną postacią polskiej historii. Był orłędem lwowskim, potem lotnikiem, twórcą słynnej trójki akrobacyjnej Bajana propagującej w Krakowie i poza nim polskie lotnictwo, następnie, wspólnie ze swoim podwładnym mechanikiem lotniczym sierż. Gustawem Pokrzywką – jako członkowie Aeroklubu Krakowskiego – brali udział w licznych zawodach i zwyciężyli w Międzynarodowych Zawodach Samolotów Sportowych Challenge 1934. Bajan był komendantem Szkoły Orłąt w Dęblinie, a po wybuchu wojny i przedostaniu się na Zachód został oficerem łącznikowym polskiego lotnictwa myśliwskiego przy Royal Air Force, mimo kalectwa spowodowanego raną ręki we wrześniu 1939 r. odbył także 30 lotów bojowych nad okupowaną Francję. Za: J. R. Konieczny, T. Malinowski, *Mała encyklopedia...*, s. 11–15.

¹⁷ Mateusz Drożdż, *Szachownica z pawim piórem. Trzy tuziny lotniczych opowieści o ludziach i wydarzeniach związanych z Krakowem*, Kraków 2013, s. 167.

lat później papież Jan Paweł II. W latach 40. XX w. swoje nazwiska w topografii miasta zapisali także żyjący wówczas Adolf Hitler i Józef Stalin, ale te nazwy, nadane odgórnie, nie przetrwały długo.

W sąsiadujących z Rakowicami Czyżynach, w stronę których rozbudowywano krakowskie lotnisko, drogę łączącą ul. Wojewódzką (późniejszą al. Jana Pawła II) z cywilnym portem lotniczym nazwano ul. Lotniczą.

Ciekawa jest historia pojawienia się w krakowskim krajobrazie nazwy Azory w Dzielnicy IV Prądnik Biały. Przedwojenne osiedle skromnych domów jednorodzinnych początkowo nazywane było po prostu Kolonią. Nazwę Azory przyjęli sami mieszkańcy, a nawiązuje ona bezpośrednio do Wysp Azorskich, gdzie w lipcu 1929 r. w czasie próby przelotu przez Atlantyk zginął wspomniany wcześniej mjr pil. Ludwik Idzikowski. Temat był medialny i przez dłuższy czas nie schodził z czołówek gazet w całym kraju – nie tylko przy okazji tragicznego wypadku, ale także wcześniej, w czasie starannych przygotowań do dwóch nieudanych lotów. Już po śmierci mjr. Idzikowskiego mieszkańcy dostrzegli podobieństwa krajobrazowe swojej Kolonii do Wysp Azorskich „Jak wśród bezkresnych wód oceanu wyłaniały się skrawki lądu, tak wśród rozległej, bujnej zieleni sterczały dachy domków peryferyjnego osiedla. I tak osiedle zostało nazwane Azorami na pamiątkę katastrofy lotniczej”¹⁸.

W czasie okupacji niemieckiej nie pojawili się co prawda w Krakowie lotniczy patroni ulic zasłużeni dla II lub III Rzeszy, jednak ówczesnym koszarom, w których później znalazła siedzibę Politechnika Krakowska, nadano nazwę Richthofenkaserne – Koszar Richthofena, na cześć legendarnego „Czerwonego Barona” rotmistrza Manfreda von Richthofena¹⁹. Z oficjalnych planów zniknęła nazwa ul. Żwirki i Wigury, którą okupanci zamienili na Deutschordenstrasse²⁰.

W maju 1941 r. granice administracyjne Krakowa zostały po raz kolejny

¹⁸ *Czas przeszły dokonany – z kart historii Prądnika Białego i Dworku Białoprądnickiego*, pod red. Jolanty Kogut i Wandy Wolińskiej, Kraków 2001, s. 8.

¹⁹ Rittmeister Manfred von Richthofen (1892–1918) zwyciężył w 80 pojedynkach powietrznych w czasie I wojny światowej, jego nazwiskiem nazwano także niemieckie jednostki lotnictwa myśliwskiego. Warto zauważyć, że na upamiętnienie zasługiwałby także młodszy brat „Czerwonego Barona” Oberleutnant Lothar von Richthofen (1894–1922), zwycięzca 40 walk powietrznych. Za: Mirosław Holewiński, *Atlas Twierdzy Kraków*, Seria I, t. 6. *Koszary Arcyksięcia Rudolfa*, Kraków 1996, s. 4.

²⁰ Tadeusz Wroński, *Kronika okupowanego Krakowa*, Kraków 1974, s. 429.

rozszerzone, tym razem przez niemieckie władze okupacyjne, a znalazły się w nich m.in. Rakowice, Prądnik Biały, Prokocim i ta część Prądnika Czerwonego, która nie dostała się w granice miasta w 1910 r., gdy w wyniku przyłączenia licznych gmin sąsiednich zaczął powstawać tzw. Wielki Kraków. Choć Niemcy dokonywali w dalszym ciągu zmian nazw ulic, to plan miasta wydany rok po poszerzeniu granic nie pokazuje przemianowania ul. Idzikowskiego i Lotniczej na nazwy niemieckie. Na planie tym nie ma jednak terenów gmin wcielonych w 1941 r.²¹ Powiększony Kraków znajduje się dopiero na planie miasta z 1944 r.²² Widać z niego, że okupanci zmienili nazwę ul. Żwirki i Wigury w Prokocimiu na Weisengasse²³ oraz drugiej ulicy o tej nazwie na Woli Duchackiej na Pilotengasse²⁴, tam chociaż zachowali charakter nazwy. O dziwo, nie zmieniono polskich nazw ulic w Rakowicach²⁵. Było to o tyle ciekawe, że o ile Franciszek Stańco, Franciszek Żwirko i Stanisław Wigura, którzy zginęli na kilka lat przed wybuchem wojny, nie mogli być przez okupantów uznani za wrogów nazizmu, to w przypadku Jerzego Bajana sprawa wygląda zupełnie inaczej. Płk pil. Jerzy Bajan w tym czasie przebywał w Wielkiej Brytanii, gdzie był odpowiedzialny za polskie lotnictwo myśliwskie, a jako pilot walczył czynnie przeciwko Niemcom. I tak oto, tuż obok niemieckiej bazy lotniczej w Krakowie, pełniącej ważną rolę zaplecza funkcjonowania Luftwaffe w południowym sektorze frontu wschodniego, przez cały czas wojny istniała ulica nazwana imieniem lotnika, który dowodził polskimi jednostkami i brał osobiście udział w walkach przeciwko Niemcom. Wynikać to mogło z niewiedzy okupantów, ponieważ doniesienia o polskich żołnierzach walczących z Niemcami nie podawały prawdziwych nazwisk, posługiwano się pseudonimami lub wymyślonymi imionami, aby nie narażać na szykany ich rodzin przebywających w okupowanym kraju. Stąd też okupanci mogli faktycznie nie zorientować się, że patron ulicy żyje i walczy czynnie przeciwko nim.

Po zakończeniu okupacji władze polskie zaakceptowały powiększony Kraków, uznając, że jest to stan zgodny z przedwojennymi założeniami rozwojowymi. Usunięto oczywiście narzucone nazwy niemieckie, przywra-

²¹ *Plan der Stadt Krakau* z 1942 r.

²² *Amtlicher Plan der Regierungsstadt Krakau* z 1944 r.

²³ Adam Kasprzycki, *Ulice Królewskiego Miasta Krakowa wczoraj i dziś*, Kraków 2010, s. 73.

²⁴ *Ibidem*, s. 60, 83.

²⁵ *Amtlicher Plan der Regierungsstadt Krakau* z 1944 r.

cając poprzednie polskie i w związku z tym z powodu włączenia w obręb Krakowa kilku miejscowości, z których każda wcześniej miała już ponazywane ulice, niektóre nazwy związane z lotnictwem zdublowały się, a niektóre nawet zmultiplikowały się. W Krakowie tuż po wojnie istniały aż trzy ulice Żwirki i Wigury – koło Parku Jordana, w Prokocimiu i na Woli Duchackiej – po dwie ul. Wigury i po dwie ul. Żwirki w Rakowicach i w Prądniku Białym, a także sześć ulic Lotniczych – na osiedlu Urzędniczym, Grzegórkach, Woli Duchackiej, Prądniku Białym, w Rakowicach i w Czyżynach²⁶. Dublowanie się nazw ulic było w tym okresie dość powszechne, w związku z czym władze wkrótce przystąpiły do porządkowania stanu rzeczy.

Ostatecznie jako jedyną ul. Lotniczą pozostawiono tę z osiedla Urzędniczego. Przypuszczalnie zdecydował fakt, że to ona pierwsza pojawiła się w administracyjnych granicach miasta, a jej nazwa związana była z sąsiedztwem dawnego lotniska Rakowice-Czyżyny²⁷. Innym ulicom Lotniczym zmieniono nazwy – ta z Woli Duchackiej jest obecnie częścią ul. Walerego Sławka, ta z Rakowic dostała w 1977 r. nazwę ul. Iwana Franki, a w 1980 r. – powróciła do „lotniczej” nazwy – ul. Kazimierza Chałupnika. Białooprądnicka ul. Lotnicza miała się nazywać ul. Rudolfa Starzewskiego, ale obecnie nosi miano ul. Gustawa Ehrenberga, a czyżyńska nosiła nazwę ul. Sielanka, a w 1996 r. jej pas drogowy włączono do ul. Mieczysława Medweckiego²⁸. Ul. Lotnicza Boczna, odbijająca od ul. Lotniczej w kierunku ul. Mogińskiej, została nazwana ul. Stokrotek²⁹.

Podobnych porządków dokonano z ulicami, którym patronowali razem lub osobno Franciszek Żwirko i Stanisław Wigura. Ta w pobliżu Parku Jordana, zapisana zresztą z błędem ortograficznym w nazwisku Wigury na planie z 1947 r.³⁰, została wkrótce potem zajęta pod budynki uniwersyteckie i zniknęła. Ulicom w Prokocimiu nadano nazwy nienawiązujące do lotniczego charakteru poprzedniczek: jednej – Szymona Czechowicza, a drugiej – Mazurska³¹. Ul. Stanisława Wigury na Prądniku Białym zmieniono nazwę w 1948 r. na ul. Skrzydlatą, obecnie to ul. Proszowicka³². Drugi patron Fran-

²⁶ *Plan turystyczny Wielkiego Krakowa. Stan z 1947 roku.*

²⁷ E. Supranowicz, *Nazwy ulic Krakowa...*, s. 94.

²⁸ A. Kasprzycki, *Ulice Królewskiego Miasta Krakowa...*, s. 31, 66.

²⁹ *Ibidem*, s. 93–94.

³⁰ *Plan turystyczny Wielkiego Krakowa. Stan z 1947 roku.*

³¹ A. Kasprzycki, *Ulice Królewskiego Miasta Krakowa...*, s. 73.

³² *Ibidem*, s. 66.

ciszek Żwirko też stracił „swoją” ulicę na Prądniku Białym, obecnie nazywa się ona ul. Pleszowska³³.

Ostatecznie w Krakowie pozostała już tylko jedna ul. Franciszka Żwirki i Stanisława Wigury – wcześniej ul. Franciszka Żwirki w Rakowicach, któremu w 1959 r. dołączono koleję z kabiny zwycięskiego challenge’owego samolotu RWD-6 – Stanisława Wigurę³⁴. Natomiast dotychczasowa ul. Stanisława Wigury w Rakowicach, która biegła równolegle do ul. Franciszka Żwirki, została nazwana imieniem Anieli Krzywoń³⁵.

W 1951 r. powstała ul. Pilotów. Wytyczono ją pod koniec XIX w. jako drogę wojskową biegnącą ku Rakowicom, później w latach 30. XX w. nosiła nazwę ul. Głównej, a w 1951 r. zmieniono jej nazwę na ul. Pilotów, co umotywowano sąsiedztwem lotniska Rakowice-Czyżyny³⁶. Przy tej okazji przedłużono tę nazwę na część dotychczasowej ul. Olszyny³⁷. W Rakowicach znajdowała się też nieistniejąca obecnie ul. Wylot. Pas drogowy tej ulicy funkcjonował jeszcze długo po wojnie, oficjalnie został zlikwidowany dopiero w 1995 r.³⁸

W Krakowie po II wojnie światowej zaczęły pojawiać się nowe nazwy ulic związane już nie tylko z lotnikami, ale i astronautami oraz lotniczymi jednostkami wojskowymi. W 1966 r. powstało os. Na Lotnisku w Bieńczykach, w pobliżu krańców dawnego lotniska oraz ul. Spadochroniarzy³⁹ w sąsiedztwie jednostki wojskowej w Rakowicach, gdzie zakwaterowane były oddziały powietrznodesantowe zwane potocznie czerwonymi beretami.

³³ *Ibidem*, s. 60.

³⁴ Uchwała Rady Narodowej Miasta Krakowa nr 53 z 3 kwietnia 1959 r. w sprawie nazw niektórych ulic i osiedli w Krakowie, *Dziennik Urzędowy Rady Narodowej miasta Krakowa*, 1959, nr 6, poz. 41.

³⁵ Aniela Krzywoń (1925–1943) była fizylierką 1. Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki, poległa pod Lenino. Odznaczona została pośmiertnie gwiazdą Bohaterki Związku Radzieckiego i Krzyżem Srebrnym Orderu Wojennego Virtuti Militari. Oprócz tej zmiany nazwy otrzymały 4 ulice i 23 osiedla, 21 ulicom zmieniono dotychczasowe nazwy, a 5 nazw ulic leżących w obrębie osiedli nowohuckich skasowano.

³⁶ E. Supranowicz, *Nazwy ulic Krakowa...*, s. 121.

³⁷ A. Kasprzycki, *Ulice Królewskiego Miasta Krakowa...*, s. 38.

³⁸ Uchwała Rady Miasta Krakowa nr XVI/191/95 z 19 kwietnia 1995 r. w sprawie nadania nazw ulicom oraz zniesienia nazw ulic i osiedli nieistniejących, Rejestr uchwał z kadencji 2, *Biuletyn Informacji Publicznej Miasta Krakowa*.

³⁹ Uchwała Rady Narodowej Miasta Krakowa z 15 marca 1966 r., *Dziennik Urzędowy Rady Narodowej miasta Krakowa*, 1966, nr 12, poz. 46.

W 1970 r. jedna z głównych ulic w Bronowicach Wielkich została nazwana ul. Jurija Gagarina⁴⁰. Była to jedna z licznych zmian w topografii Krakowa⁴¹.

W 1971 r. w Mistrzejowicach pojawiła się ul. Pułku Lotniczego Kraków⁴², nazwa ulicy została nadana decyzją Rady Narodowej Miasta Krakowa⁴³. W 1975 r. ulicę „otrzymał”⁴⁴ Leonid Teliga⁴⁵, znany z samotnego rejsu dookoła świata na jachcie „Opty”, ale związany także z lotnictwem.

W 1977 r. w różnych częściach miasta przybyły kolejne nazwy ulic upamiętniające lotników:⁴⁶ Stanisława Działowskiego⁴⁷ w Sidzinie, Leopold-

⁴⁰ Płk pil. Jurij Gagarin (1934–1968) to radziecki lotnik i kosmonauta, który w 1961 r. jako pierwszy człowiek na świecie znalazł się w kosmosie i spędził prawie 2 godziny na orbicie okołoziemskiej, okrążając planetę. W 1968 r. zginął w wypadku lotniczym, pochowano go pod murami Kremla. Za: Tadeusz Malinowski, *Lotnicy świata*, Warszawa 1985, s. 111–113.

⁴¹ Uchwała nr 43 Rady Narodowej Miasta Krakowa z 27 kwietnia 1970 r. w sprawie nazw niektórych ulic i parków w Krakowie, *Dziennik Urzędowy Rady Narodowej miasta Krakowa*, 1970, nr 7, poz. 32. Nazwy otrzymały 84 ulice i 2 parki miejskie.

⁴² Jednostka patronująca ulicy to 2. Pułk Nocnych Bombowców „Kraków” utworzony w ZSRR w 1944 r., walczący wraz z Armią Czerwoną i Ludowym Wojskiem Polskim w czasie II wojny światowej. Za: Izidor Koliński, *Lotnictwo Polski Ludowej 1944–1947*, Warszawa 1987, s. 33–36.

⁴³ Uchwała nr 126 Rady Narodowej Miasta Krakowa z 29 grudnia 1971 r. w sprawie nazw niektórych osiedli i ulic w Krakowie, *Dziennik Urzędowy Rady Narodowej miasta Krakowa*, 1972, nr 2, poz. 4. Łącznie pojawiło się 6 nowych nazw osiedli, 29 nowych nazw ulic, 1 nowa nazwa placu i 1 nazwę rozciągnięto na przedłużenie ulicy.

⁴⁴ Uchwała nr 46 Rady Narodowej Miasta Krakowa z 13 marca 1975 r. w sprawie nazw niektórych ulic w Krakowie, *Dziennik Urzędowy Rady Narodowej miasta Krakowa*, 1975, nr 5, poz. 22.

⁴⁵ Leonid Teliga (1917–1970) w czasie II wojny światowej był lotnikiem w 300. Dywizjonie Bombowym Ziemi Mazowieckiej, gdzie mimo stopnia oficera był tylnym strzelcem w samolotach bombowych, osłaniając swoją załogę m.in. podczas lotów bombowych nad Niemcy. Za: Teresa Stanisławska-Adamczewska, Jan Adamczewski, *Kraków, ulica imienia...*, Kraków 2000, s. 236.

⁴⁶ Uchwała nr 38 Rady Narodowej Miasta Krakowa z 24 października 1977 r. w sprawie nazw niektórych ulic i placów w Krakowie, *Dziennik Urzędowy Rady Narodowej miasta Krakowa*, 1977, nr 22, poz. 99.

⁴⁷ Sierż. Stanisław Działowski (1900–1942) był mechanikiem w 2. Pułku Lotniczym, członkiem Aeroklubu Krakowskiego, wraz z bratem Mieczysławem konstruował amatorskie, ale udane samoloty sportowe DKD. W rodzinnym Mielcu bracia Działowscy przyczynili się do powstania lotniska, co było jednym z ważnych powodów, dla których władze zdecydowały się ulokować w tym mieście fabrykę PZL w ramach budowy Centralnego Okręgu Przemysłowego. W czasie wojny walczył w szeregach RAF, zmarł z powodu ran odniesionych w Wielkiej Bry-

da Flanka⁴⁸, Jana Grzecha⁴⁹, Adama Habeli⁵⁰, Jana Korepty⁵¹, Józefa Stepnia⁵², Czesława Tańskiego⁵³ w Bieżanowie, Romana Florera⁵⁴, Stanisława Skarżyńskiego⁵⁵ w Czyżynach. W tym samym roku zmieniono nazwę

tanii. Za: Olgierd Cumft, Hubert Kazimierz Kujawa, *Księga lotników polskich poległych, zmarłych i zaginionych 1939–1946*, Warszawa 1989, s. 251.

⁴⁸ Sierż. pil. Leopold Flanek (1909–1940) pochodził z Bieżanowa, był lotnikiem 2. Pułku Lotniczego, znanym akrobatą lotniczym, uczestnikiem walk w Polsce i Francji, oficjalnie uznano mu zestrzelenie 3,5 samolotów niemieckich, zginął w czasie kampanii francuskiej. Za: Andrzej Chytkowski, *Lotnicy z Prokocimia*, Częstochowa 2003, s. 24–31.

⁴⁹ Por. pil. Jan Grzech (1915–1941) urodził się w Prokocimiu, był lotnikiem 5. Pułku Myśliwskiego w Lidzie, walczył w 1939 r., a następnie w 315. Dywizjonie Myśliwskim Dęblińskim w Wielkiej Brytanii. Zginął w 1941 r. nad Francją zestrzelony przez artylerię przeciwlotniczą podczas atakowania celów naziemnych. Za: A. Chytkowski, *Lotnicy z Prokocimia...*, s. 47–50.

⁵⁰ Ppor. pil. Adam Habela (1916–1943) urodził się w Prokocimiu, był lotnikiem rezerwy 2. Pułku Lotniczego, przedostał się do Wielkiej Brytanii, gdzie trafił do 308. Dywizjonu Myśliwskiego Krakowskiego. W trakcie szkolenia zginął po kolizji z innym samolotem. Za: A. Chytkowski, *Lotnicy z Prokocimia...*, s. 52–54.

⁵¹ Plut. pil. Jan Korepta (1916–1942) pochodził z terenu dzisiejszej Dzielnicy XII Bieżanów-Prokocim, walczył w wojnie obronnej 1939 r., a następnie trafił do Wielkiej Brytanii, gdzie dostał przydział do 305. Dywizjonu Bombowego Ziemi Wielkopolskiej. Zginął wraz z całą załogą, gdy jego bombowiec został zestrzelony przez nocnego myśliwca. Za: A. Chytkowski, *Lotnicy z Prokocimia...*, s. 76–79.

⁵² Por. pil. Józef Stepień (1915–1940) pochodził spoza Krakowa, ale tu skończył szkołę i był lotnikiem 2. Pułku Lotniczego oraz instruktorem w Dęblinie. Walczył w wojnie obronnej, a następnie przedostał się do Wielkiej Brytanii. Tam, w czasie lotu szkoleniowego zginął, gdy jego samolot z nieznanymi przyczynami rozpadł się w powietrzu. Za: A. Chytkowski, *Lotnicy z Prokocimia...*, s. 106–108.

⁵³ Czesław Tański (1862–1942) był malarzem oraz konstruktorem i twórcą podstaw szybownictwa w Polsce w czasach pionierskich lotnictwa, przy pomocy skonstruowanego przez siebie przyrządu do ślizgów powietrznych o nazwie Lotnia udało mu się odbyć kilka lotów, w tym dokonać pierwszego w świecie wzlotu z terenu płaskiego. Za: T. Stanisławska-Adamczewska, J. Adamczewski, *Kraków, ulica imienia...*, s. 235.

⁵⁴ Płk pil. Roman Florer (1888–1973), 31 października 1918 r. wraz z polskimi konspiratorami przekazał polskim władzom nienaruszone i gotowe do działania lotnisko w Rakowicach, które stało się pierwszym lotniskiem Niepodległej Rzeczypospolitej. Stworzył też w Rakowicach pierwszą szkołę pilotów, a potem dowodził Szkołą Orłąt w Dęblinie. Za: T. Stanisławska-Adamczewska, J. Adamczewski, *Kraków, ulica imienia...*, s. 68.

⁵⁵ Płk pil. Stanisław Skarżyński (1899–1942), lotnik znany z rekordowych przelotów – rajdu afrykańskiego w 1931 r., pierwszego polskiego przelotu nad Atlantykiem w 1933 r., odznaczony prestiżowym Medalem Blériota, prezes Aeroklubu RP, w czasie II wojny światowej latał bojowo w 305. Dywizjonie Bombowym, zginął podczas przymusowego wodo-

ul. Jasnej Bocznej na Prądniku Białym na ul. Kosmonautów⁵⁶, a część ul. Lotniczej na ul. Iwana Franki⁵⁷.

Kolejni patroni lotniczy pojawili się trzy lata później – w 1980 r.⁵⁸ Uhonorowano szereg osób związanych z lotnictwem nadaniem nazw ulic w Czyżynach – Braci Schindlerów⁵⁹, Franciszka Hynka⁶⁰, Stanisława Kłosowskiego⁶¹, Jana Kremkiego⁶², Mieczysława Medweckiego⁶³ oraz Bronisława Włodarczyka⁶⁴. Wokół tych ulic zmieniono nazwy dwóm osiedlom Lotnisko Północ

wania na Morzu Północnym. Za: J. R. Konieczny, T. Malinowski, *Mała encyklopedia...*, s. 155–164.

⁵⁶ A. Kasprzycki, *Ulice Królewskiego Miasta Krakowa...*, s. 80.

⁵⁷ Ogólnie zmiany nazw w 1977 r. dotyczyły 9 ulic, nowe nazwy nadano nienazwanym jeszcze 307 ulicom, w tym ponad $\frac{2}{3}$ z nich leżało w Podgórzu, a dotychczasowe nazwy ulic rozciągnięto na przedłużenia 17 ulic.

⁵⁸ Uchwała nr 14 Rady Narodowej Miasta Krakowa z 25 września 1980 r. w sprawie nazw niektórych ulic i osiedli w Krakowie, *Dziennik Urzędowy Rady Narodowej miasta Krakowa*, 1980, nr 16, poz. 69. Zmiany nazw zastosowano dla 6 ulic, nowe nazwy dla bezimiennych ulic – dla 49 ulic, a w przypadku 12 nazw rozciągnięto je na przedłużenia tych ciągów drogowych.

⁵⁹ Wincentego (1873–1939) i Rudolfa (1884–1960) Schindlerów, krakowskich mechaników samochodowych i jednych z pierwszych na ziemiach polskich konstruktorów lotniczych w czasach pionierskich. Za: T. Stanisławska-Adamczewska, J. Adamczewski, *Kraków, ulica imienia...*, s. 33.

⁶⁰ Ppłk pil. Franciszek Hynek (1897–1958) urodzony w Krakowie pilot balonowy, dwukrotny zdobywca Pucharu Gordona Bennetta. Za: J. R. Konieczny, T. Malinowski, *Mała encyklopedia...*, s. 66–68.

⁶¹ Chor. pil. Stanisław Kłosowski (1913–1971) związany z 2. Pułkiem Lotniczym, a następnie lotnik walczący w dywizjonach bombowych i latający ze zrzutami, jeden z ośmiu polskich lotników odznaczonych Złotym Krzyżem Orderu Wojennego Virtuti Militari. Za: T. Stanisławska-Adamczewska, J. Adamczewski, *Kraków, ulica imienia...*, s. 110.

⁶² Por. pil. Jan Kremki (1914–1941), myśliwiec z 2. Pułku Lotniczego i 308. Dywizjonu Myśliwskiego „Krakowskiego”, któremu zaliczono oficjalnie 4 i $\frac{14}{15}$ zwycięstwa powietrzego – zaszczytny tytuł asa przysługiwał od 5. zwycięstwa – $\frac{1}{3}$ prawdopodobnego oraz 1 i $\frac{1}{15}$ uszkodzeń. Za: O. Cumft, H. K. Kujawa, *Księga lotników polskich...*, s. 343.

⁶³ Kpt. pil. Mieczysław Medwecki (1904–1939), zasłużony lotnik przedwojenny, dowódca III/2 Dywizjonu Myśliwskiego stworzonego w 1939 r. z eskadr myśliwskich 2. Pułku Lotniczego, który poległ rankiem 1 września 1939 r. w miejscowości Chrosna niedaleko Balic jako pierwszy polski i zarazem aliancki lotnik w II wojnie światowej. Za: O. Cumft, H. K. Kujawa, *Księga lotników polskich...*, s. 134–135.

⁶⁴ Bronisław Włodarczyk (1901–1978), lotnik związany z Krakowem, który posiadał licencje pozwalające mu pilotować szybowiec, samolot, balon lub sterowiec, walczył też w 304. Dywizjonie Bombowym Ziemi Śląskiej. Za: T. Stanisławska-Adamczewska,

i Lotnisko Południe odpowiednio na osiedle Dywizjonu 303⁶⁵ i 2. Pułku Lotniczego⁶⁶. Warto dodać, że Dywizjon 303 wywodził się ze 111. Eskadry Myśliwskiej 1. Pułku Lotniczego w Warszawie, ta z 7. Eskadry Myśliwskiej im. Tadeusza Kościuszki, a ta z kolei z III Eskadry Lotniczej Bojowej, którą sformowano w krakowskich Rakowicach 7 listopada 1918 r.⁶⁷ Warszawscy kościuszkowcy mieli więc krakowskie korzenie. W tym czasie również w Rakowicach pojawiły się dwie nazwy pochodzące od nazwisk lotników – ul. Janusza Meissnera⁶⁸ oraz Kazimierza Chałupnika⁶⁹.

Niektóre z tych ulic istniały wcześniej, a w okresie poprzedzającym nadanie nazwy zostały przebudowane. I tak ul. Janusza Meissnera powstała z części ul. Południowej⁷⁰, ul. Mieczysława Medweckiego z czyżyńskich

J. Adamczewski, *Kraków, ulica imienia...*, s. 252.

⁶⁵ 303. Dywizjon Myśliwski Warszawski im. Tadeusza Kościuszki był legendarnym dywizjonem nie tylko w Polsce, ale i w Wielkiej Brytanii, który wojenną sławę zyskał podczas Bitwy o Anglię, gdzie był najlepszym dywizjonem myśliwskim pod względem liczby zestrzeleń oraz stosunku zwycięstw do strat. Został rozślawiony książką Arkadego Fiedlera *Dywizjon 303*, wydaną w kilku językach. W czasie II wojny światowej jego lotnicy zestrzelili 203 samoloty przeciwnika na pewno, 40 prawdopodobnie oraz uszkodzili 24. Za: Michał Olszański, *Dywizjon 303*, Warszawa 2005, s. 46.

⁶⁶ 2. Pułk Lotniczy to jedna z sześciu dużych jednostek lotniczych sformowana w 1921 r. w Krakowie, działająca na lotnisku Rakowice, a następnie Rakowice-Czyżyny, operująca głównie na terenie trzech województw południowo-zachodniej Rzeczypospolitej – krakowskiego, śląskiego i kieleckiego. 2. Pułk Lotniczy istniał do 1939 r., gdy w wyniku mobilizacji powstały na jego podstawie różne jednostki lotnicze, a oddziały tyłowe zmieniły nazwę na 2. Bazę Lotniczą. Jego lotnicy w większości przedostali się na Zachód, gdzie czynnie uczestniczyli w walkach we Francji, Bitwie o Anglię, bombardowaniu Niemiec, lotach patrolowych nad Atlantykiem, walkach nad okupowaną Europą, Afryką, w inwazji na Francję i zwycięskiej ofensywie alianckiej na Zachodzie. Za: J. Pawlak, *Polskie eskadry w latach...*, s. 146–151.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 55.

⁶⁸ Kpt. pil. Janusz Meissner (1901–1978), pilot, instruktor pilotażu i pisarz, służący przez pewien czas w 2. Pułku Lotniczym i mieszkający w Krakowie, autor kilkudziesięciu poczytnych książek przeważnie o tematyce lotniczej. Za: J. R. Konieczny, T. Malinowski, *Mala encyklopedia...*, s. 107–112.

⁶⁹ Kazimierz Chałupnik (1903–1977), pilot i mechanik 2. Pułku Lotniczego, konspirator w organizacjach niepodległościowych w czasie II wojny światowej, więzień obozów koncentracyjnych w Auschwitz i Sachsenhausen, działacz Aeroklubu Krakowskiego. Za: T. Stanisławska-Adamczewska, J. Adamczewski, *Kraków, ulica imienia...*, s. 41.

⁷⁰ A. Kasprzycki, *Ulice Królewskiego Miasta Krakowa...*, s. 83.

ul. Lotniczej i Sielanki⁷¹, a ul. Kazimierza Chałupnika wytyczono na fragmencie dawnej rakowickiej ul. Lotniczej⁷².

W 1985 r. powstała na Bielanych ul. Wincentego Oszustowskiego⁷³. Obok miała zostać zbudowana ul. Stanisława Gajka⁷⁴, ale inwestycji drogowej – mimo nadania nazwy⁷⁵ – ostatecznie nie zrealizowano. O zlikwidowaniu nazwy zdecydowano w 1996 r., a nazwisko niedoszłego patrona zostało jedynie wpisane do tzw. „Banku Nazw Ulic” Krakowa i to kilkanaście lat później. „Bank Nazw Ulic” to propozycje napływające do Prezydenta Miasta Krakowa i Rady Miasta Krakowa, zaakceptowane przez Podkomisję ds. Nazewnictwa Ulic będącą częścią Komisji Kultury Rady Miasta Krakowa. Zbiór nazw jest gromadzony przez Wydział Geodezji Urzędu Miasta Krakowa.

W 1989 r. zmieniono nazwę jedyne dużego kompleksu zielonego założonego w Krakowie po II wojnie światowej – znajdujący się w pobliżu Akademii Wychowania Fizycznego i obecnego Muzeum Lotnictwa Polskiego – Park Kultury i Wypoczynku został nazwany Parkiem Lotników Polskich⁷⁶.

W 1990 r. rozpoczęła się akcja zmieniania nazw ulic przez odrodzony samorząd gminny. Na pierwszy ogień poszła symbolicznie al. Włodzimierza Lenina łącząca Plac Centralny z kombinatem hutniczym w Nowej Hucie. Arterię nazwano al. Solidarności i była to pierwsza z cyklu zmian. Nie oparły

⁷¹ *Ibidem*, s. 83. Co ciekawe, oficjalnie nazwę ul. Sielanki zniósł dopiero uchwała Rady Miasta Krakowa nr XLIX/440/96 z 8 maja 1996 r. w sprawie nazw ulic i ronda, Rejestr uchwał z kadencji 2, *Biuletyn Informacji Publicznej Miasta Krakowa*.

⁷² A. Kasprzycki, *Ulice Królewskiego Miasta Krakowa...*, s. 72.

⁷³ Wincenty Oszustowski (1903–1974), mechanik lotniczy, służący w 2. Pułku Lotniczym, a następnie w polskich jednostkach we Francji i Wielkiej Brytanii, m.in. w 308. Dywizjonie Myśliwskim „Krakowskim”, po wojnie wrócił do Krakowa. Za: T. Stanisławska-Adamczewska, J. Adamczewski, *Kraków, ulica imienia...*, s. 171.

⁷⁴ Mjr pil. Stanisław Gajek (1904–1975), lotnik 2. Pułku Lotniczego, oficer sztabowy Armii „Kraków”, lotnik w polskich jednostkach na Zachodzie, a po wojnie działacz lotniczy i społeczny w Krakowie. Za: „Bank Nazw Ulic” w Krakowie.

⁷⁵ Uchwała nr 69 Rady Narodowej Miasta Krakowa z 11 grudnia 1985 r. w sprawie nazw niektórych ulic w Krakowie, *Dziennik Urzędowy Województwa Krakowskiego*, 1985, nr 20, poz. 154. Przy tej okazji nowe nazwy otrzymało 38 nienazwanych do tej pory ulic, 7 ulicom nazwy zmieniono, a 4 ulice wydłużyły się w wyniku przedłużenia nazwy na istniejące już pasy drogowe.

⁷⁶ Uchwała nr 68 Rady Narodowej Miasta Krakowa z 26 września 1989 r. w sprawie nazw niektórych ulic, parków i osiedli w Krakowie, *Dziennik Urzędowy Województwa Krakowskiego*, 1989, nr 21, poz. 185.

się im także niektóre ulice o nazwach związanych z lotnictwem. W 1991 r. Jurij Gagarin musiał ustąpić ul. Jasnogórskiej⁷⁷, a w 1999 r. mistrzejowicka ul. Pułku Lotniczego Kraków została przemianowana na ul. gen. Bernarda Monda⁷⁸.

W międzyczasie pojawili się nowi patroni – w 1995 r. jako pierwszy Marian Markowski⁷⁹, który „otrzymał” ulicę prowadzącą do zarządzanego przez siebie długie lata Muzeum⁸⁰. Łączy ona obecne Muzeum Lotnictwa Polskiego z al. Jana Pawła II, która jest zresztą cały czas oficjalnym adresem Muzeum. Na początku kolejnego roku Rada Miasta Krakowa podjęła decyzję o likwidacji nazwy ul. Bronisława Czecha – zapalonego szybownika – miejsce z wytyczoną wcześniej ulicą zajęły bloki osiedla Ruczaj. Jednocześnie nadano ulicy w pobliżu dawnych koszar lotniczych w Rakowicach i Muzeum Lotnictwa Polskiego nazwę Seniorów Lotnictwa⁸¹. Dwa miesiące później⁸² nazwą ulicy w Wolicy na wschodnich obrzeżach Nowej Huty, niedaleko lotniska w Pobiedniku Wielkim został uhonorowany

⁷⁷ Uchwała nr XXV/170/91 Rady Miasta Krakowa z 14 czerwca 1991 r. w sprawie zmian nazw ulic i placów, Rejestr uchwał z kadencji 1, *Biuletyn Informacji Publicznej Miasta Krakowa*.

⁷⁸ Gen. bryg. Bernard Mond (1887–1957), uczestnik walk w czasie I wojny światowej, walk 1918–1921, m.in. dowódca 6. Dywizji Piechoty w Krakowie, zasłużony propagator sportu, założyciel WKS „Wawel”, prezes Krakowskiego Okręgu Związku Piłki Nożnej, weteran Wojny Obronnej 1939 r. Uchwała nr XIII/104/99 Rady Miasta Krakowa z 17 marca 1999 roku w sprawie nazw ulic, Rejestr uchwał z kadencji 3, *Biuletyn Informacji Publicznej Miasta Krakowa*.

⁷⁹ Marian Markowski (1918–1989), prawnik, żołnierz Armii Krajowej, pilot szybowcowy i samolotowy oraz długoletni dyrektor Muzeum Lotnictwa i Astronautyki w Krakowie w latach 1968–1983. Za: T. Stanisławska-Adamczewska, J. Adamczewski, *Kraków, ulica imienia...*, s. 147.

⁸⁰ Uchwała nr XXI/213/95 Rady Miasta Krakowa z 24 maja 1995 r. w sprawie nadania nazw dla ulic dotychczas nieposiadających nazw, istniejącego osiedla, nowo powstałego ronda oraz zmianie nazw ulic, Rejestr uchwał z kadencji 2, *Biuletyn Informacji Publicznej Miasta Krakowa*.

⁸¹ Uchwała nr XL/384/96 Rady Miasta Krakowa z 10 stycznia 1996 r. w sprawie nazw ulic, Rejestr uchwał z kadencji 2, *Biuletyn Informacji Publicznej Miasta Krakowa*.

⁸² Uchwała nr XLIV/413/96 Rady Miasta Krakowa z 20 marca 1996 r. w sprawie nazw ulic i zjazdu, Rejestr uchwał z kadencji 2, *Biuletyn Informacji Publicznej Miasta Krakowa*.

Henryk Flame⁸³. Ta sama uchwała nadała imię Bronisława Czecha⁸⁴ ulicy położonej tym razem po północnej stronie Wisły w Chełmie. Patron kojarzy się głównie z taternictwem i sportami zimowymi, znacznie mniej znana jest jego pasja szybownicza. Cztery miesiące później nazwa Dywizjonu 308⁸⁵ została przyznana rondu na skrzyżowaniu al. Pokoju i ul. Nowohuckiej⁸⁶. Ponadto zniesiono wówczas nazwy ul. Franciszka Stańca i Stanisława Gajka. Ul. Stańca, a w zasadzie sięgacz służący jako parking mieszkańcom pobliskich bloków, której nazwa przetrwała okupację i okres PRL, włączono w pas drogowy ul. Janusza Meissnera. Ul. Stanisława Gajka, jak już wspomniałem, nie wyszła poza etap zaprojektowania i nadania nazwy na papierze, w rzeczywistości nigdy nie powstała.

W 1997 r. Rada Miasta Krakowa zdecydowała o nazwaniu ulicy w Bieńczycach na os. Niepodległości⁸⁷ od nazwiska Gustawa Pokrzywki⁸⁸. Ta sama uchwała nadała innej ulicy w Bieńczycach na os. Na Lotniku miano ul. Witolda Urbanowicza⁸⁹. W 1998 r. ulicy obok ul. Urbanowicza nadano

⁸³ Kpr. pil., kpt. NSZ Henryk Flame (1918–1947), lotnik 2. Pułku Lotniczego, uczestnik walk w 1939 r., późniejszy dowódca oddziału Narodowych Sił Zbrojnych, który zginął z rąk funkcjonariuszy nowej władzy. Za: T. Stanisławska-Adamczewska, J. Adamczewski, *Kraków, ulica imienia...*, s. 68.

⁸⁴ Bronisław Czech (1908–1944), narciarz, taternik, ratownik górski, reprezentant Polski w zimowych olimpiadach 1928, 1932 i 1936, szybownik. Latał na szybowcach od 1932 r., był członkiem Aeroklubu Zakopiańskiego, a niedługo przed wojną został instruktorem szybowcowym. Za: T. Stanisławska-Adamczewska, J. Adamczewski, *Kraków, ulica imienia...*, s. 47–48.

⁸⁵ 308. Dywizjon Myśliwski „Krakowski” powstał w 1940 r. w Wielkiej Brytanii i skupiał w dużej mierze lotników związanych z 2. Pułkiem Lotniczym. Jego lotnicy według tzw. listy Bajana weryfikującej zgłoszone zwycięstwa po wojnie zestrzelili 69 i 1/2 samolotów nieprzyjacielskich na pewno, 13 prawdopodobnie i 20 uszkodzili. Za: Wacław Król, *Polskie dywizjony lotnicze w Wielkiej Brytanii 1940–1945*, Warszawa 1982, s. 341.

⁸⁶ Uchwała nr LVI/531/96 Rady Miasta Krakowa z 17 lipca 1996 r. w sprawie nazw ulic i rond, Rejestr uchwał z kadencji 2, Biuletyn Informacji Publicznej Miasta Krakowa.

⁸⁷ Uchwała nr LXXXV/801/97 z 18 czerwca 1997 r. w sprawie nazw ulic, Rejestr uchwał z kadencji 2, *Biuletyn Informacji Publicznej Miasta Krakowa*.

⁸⁸ Chor. Gustaw Pokrzywka (1899–1987), mechanik, racjonalizator, a następnie oficer techniczny 122. Eskadry Myśliwskiej, partner Jerzego Bajana w challenge’owym zwycięstwie 1934 r. i działacz Aeroklubu Krakowskiego. Za: T. Stanisławska-Adamczewska, J. Adamczewski, *Kraków, ulica imienia...*, s. 182.

⁸⁹ Gen. bryg. pil. Witold Urbanowicz (1908–1996), legendarny polski lotnik, dowódca Dywizjonu 303, czołowy aliancki as Bitwy o Anglię i zwycięzca 18 (lub nawet więcej, choć

nazwę⁹⁰ Wacława Króla⁹¹. Kilka tygodni później ulicę „otrzymał”⁹² także prof. Zdzisław Czepe⁹³, badacz Arktyki, lotnik z okresu II wojny światowej.

W nowym tysiącleciu, w 2001 r., jako pierwszy lotniczym patronem przebudowanego węzła komunikacyjnego z estakadą w ciągu al. Jana Pawła II nad ul. Nowohucką – Stella-Sawickiego w Czyżynach został⁹⁴ Ludomił Rayski⁹⁵. Później w 2005 r.⁹⁶ nazwaniem ulicy w pobliżu dawnego kompleksu lotniczego w Rakowicach uhonorowano Ernesta Cieśleńskiego⁹⁷. W 2006 r.⁹⁸ rondy w pobliżu przebudowywanego układu komunikacyjnego w rejonie nowego centrum handlowego w Czyżynach na skrzyżowaniu ul. Miecysława Medveckiego i ul. Marii Dąbrowskiej nadano decyzją radnych miano Janiny Lewandowskiej⁹⁹. W 2007 r. w krakowskich nazwach topograficznych

niepotwierdzonych oficjalnie) pojedynków powietrznych. Za: T. Stanisławska-Adamczewska, J. Adamczewski, *Kraków, ulica imienia...*, s. 242.

⁹⁰ Uchwała nr CXIV/1018/98 z 22 kwietnia 1998 r. w sprawie nazw ulic, Rejestr uchwał z kadencji 2, *Biuletyn Informacji Publicznej Miasta Krakowa*.

⁹¹ Płk pil. Wacław Król (1915–1991), krakowski lotnik, as myśliwski mający 8 1/2 zwycięstw pewnych, 3 prawdopodobne i 4 uszkodzenia oraz autor szeregu książek wspomnieniowych. Za: T. Stanisławska-Adamczewska, J. Adamczewski, *Kraków, ulica imienia...*, s. 123–124.

⁹² Uchwała nr CXIX/1058/98 z 3 czerwca 1998 r. w sprawie nazw ulic i parków, Rejestr uchwał z kadencji 2, *Biuletyn Informacji Publicznej Miasta Krakowa*.

⁹³ Prof. dr hab. Zbigniew Czepe (1917–1991), geograf i znawca Arktyki, także – co jest już mniej znane – w czasie II wojny światowej lotnik 300. Dywizjonu Bombowego Ziemi Mazowieckiej. Za: T. Stanisławska-Adamczewska, J. Adamczewski, *Kraków, ulica imienia...*, s. 48–49.

⁹⁴ Uchwała nr XCVI/903/01 Rady Miasta Krakowa z 28 grudnia 2001 r. w sprawie nazwy estakady i węzła drogowego, Rejestr uchwał z kadencji 3, *Biuletyn Informacji Publicznej Miasta Krakowa*.

⁹⁵ Gen. bryg. pil. Ludomił Rayski (1892–1977), wybitny lotnik, dowódca polskiego lotnictwa w okresie 1926–1939, lotnik walczący w I i II wojnie światowej. Za: Jerzy Pawlak, *Pamięci lotników polskich 1918–1945*, Warszawa 1998, s. 341–342.

⁹⁶ Uchwała nr LXXXIII/820/05 Rady Miasta Krakowa z 22 czerwca 2005 r. w sprawie nazwy ulicy, Rejestr uchwał z kadencji 4, *Biuletyn Informacji Publicznej Miasta Krakowa*.

⁹⁷ Płk pil. Ernest Cieśleński (1886–?), pierwszy dowódca 2. Pułku Lotniczego. Za: Remigiusz Kasprzycki, *Rakowice-Czyżyny w latach 1921–1955. Krakowskie lotnisko w służbie wojskowej i cywilnej*, Kraków 2010, s. 46.

⁹⁸ Uchwała CX/1112/06 Rady Miasta Krakowa z 24 maja 2006 r. w sprawie nazwy ulicy, nazwy ronda i nazwy osiedla, Rejestr uchwał z kadencji 4, *Biuletyn Informacji Publicznej Miasta Krakowa*.

⁹⁹ Ppor. czasu wojny pil. Janina Lewandowska (1908–1940), córka generała Józefa Dowbora-Muśnickiego, jedyna polska pilotka wzięta do niewoli radzieckiej i zamordowana

pojawiły się kolejne nazwiska związane z lotnictwem – Stanisław Skalski¹⁰⁰ został patronem parku na osiedlu Dywizjonu 303 w Czyżynach¹⁰¹, a Mateusz Iżycki¹⁰² estakady nad rondem Polsad między Rakowicami a Prądnikiem Czerwonym¹⁰³.

Ciekawostką jest, że ponad dekadę po formalnej likwidacji nazwy ul. Stańca wymieniana jest ona nadal w gminnej dokumentacji związanej z inwestycjami typu przebudowa skrzyżowania Meissnera – Lema – Jana Pawła II – Mogilska oraz w dokumentach planistycznych Urzędu Miasta Krakowa¹⁰⁴.

Wielu potencjalnych patronów mających związek z lotnictwem (wraz z krótkimi charakterystykami uzasadniającymi potencjalną decyzję o nadaniu nazwy) znajduje się obecnie w „Banku Nazw Ulic”. Na liście znajdują się, podani w kolejności wpisywania, lotnicy, m.in. Dżohar Dudajew¹⁰⁵ oraz Władysław Polesiński¹⁰⁶. W 2008 r. Krakowski Klub Seniorów Lotnictwa

w Katyniu. Za: Jerzy Pawlak, *Bezkarne ludobójstwo na polskich oficerach – jeńcach wojennych w ZSRR – 1940 r.*, Warszawa 2007, s. 66–68.

¹⁰⁰ Gen. bryg. pil. Stanisław Skalski (1915–2004), jeden z najlepszych polskich myśliwców, mający na koncie 22 zestrzelenia. Za: Józef Zieliński, *Asy polskiego lotnictwa*, Warszawa 1994, s. 8–9.

¹⁰¹ Uchwała nr XXI/275/07 Rady Miasta Krakowa z 26 września 2007 r. w sprawie nazwy parku i przyjęcia dla niego regulaminu, Rejestr uchwał z kadencji 5, *Biuletyn Informacji Publicznej Miasta Krakowa*.

¹⁰² Gen. bryg. pil. Mateusz Iżycki (1898–1952), ostatni dowódca Polskich Sił Powietrznych na Zachodzie. Za: J. Pawlak, *Pamięci lotników polskich...*, s. 344.

¹⁰³ Uchwała nr XXVII/351/07 Rady Miasta Krakowa z 21 listopada 2007 r. w sprawie nazw ulic, Rejestr uchwał z kadencji 5, *Biuletyn Informacji Publicznej Miasta Krakowa*.

¹⁰⁴ Jest to widoczne chociażby na obrzeżach mapy uchwalonego w styczniu 2013 r. miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego „Mogilska – Chałupnika”, która została opublikowana na stronach BIP Biura Planowania Przestrzennego Urzędu Miasta Krakowa [<http://planowanie.um.krakow.pl/bppzoom/index.php?ID=246>].

¹⁰⁵ Płk Dżohar Dudajew (1944–1996), prezydent czeczeński, w czasach Związku Radzieckiego dowodził m.in. radziecką eskadrą bombową dalekiego zasięgu stacjonującą w Estonii, która w razie wybuchu wojny z krajami NATO miała zbombardować przeciwnika bombami nuklearnymi. Za: „Bank Nazw Ulic” w Krakowie.

¹⁰⁶ Kpt. pil. Władysław Polesiński (1906–1939), cudownie ocalony z wypadku lotniczego lotnik 2. Pułku Lotniczego, darczyńca wota w kształcie złotego dwupłatowca do klasztoru w Mogile, organizator licznych akcji o charakterze patriotyczno-religijnym. Za: „Bank Nazw Ulic” w Krakowie.

zgłosił 13 nazwisk lotników: Stefana Steca¹⁰⁷, Stanisława Chałupę¹⁰⁸, Marianna Pisarka¹⁰⁹, Stefanię Wojtulanis¹¹⁰, Stanisława Karpińskiego¹¹¹, Stefana Łaszkiwicza¹¹², Stefana Janusa¹¹³, Jana Białego¹¹⁴, wspomnianego wcześniej Stanisława Gajka, Stanisława Nazarkiewicza¹¹⁵.

W 2010 r. Rada Dzielnicy XIV Czyżyny zgłosiła na podstawie własnej uchwały braci Adamowiczów¹¹⁶. Rada Dzielnicy III Prądnik Czerwony zgłosiła sierż. pil. Franciszka Stańca, którego ulica została zlikwidowana oficjalnie w 1996 r., w trakcie remontu ul. Janusza Meissnera. Radni dzielnicowi w uzasadnieniu tej uchwały napisali m.in. „Uchwałę przyjmuje się zgodnie z kompetencjami statutowymi Dzielnicy III Prądnik Czerwony, związanymi z ochroną i pielęgnacją dziedzictwa kulturowego i historycznego terenów

¹⁰⁷ Mjr pil. Stefan Stec (1889–1921), lotnik z okresu I wojny światowej i walk o niepodległość, pierwszy polski as myśliwski z 5 potwierdzonymi zwycięstwami powietrznymi, twórca biało-czerwonej szachownicy. Za: „Bank Nazw Ulic” w Krakowie.

¹⁰⁸ Ppłk pil. Stanisław Chałupa (1915–2004), lotnik 2. Pułku Lotniczego i jednostek RAF pochodzący z Prokocimia. Za: „Bank Nazw Ulic” w Krakowie.

¹⁰⁹ Mjr pil. Marian Pisarek (1912–1942), as myśliwski, uczestnik Bitwy o Anglię, dowódca 308. Dywizjonu Myśliwskiego Krakowskiego, jeden z ośmiu polskich lotników odznaczonych Złotym Krzyżem Orderu Wojennego *Virtuti Militari*. Za: „Bank Nazw Ulic” w Krakowie.

¹¹⁰ Por. pil. Stefania Wojtulanis (1912–2005), polska pilotka, uczestniczka lotów ferryingowych – dostarczających samoloty z brytyjskich fabryk do jednostek bojowych RAF. Za: „Bank Nazw Ulic” w Krakowie.

¹¹¹ Gen. bryg. pil. Stanisław Karpiński (1891–1982), lotnik 2. Pułku Lotniczego, jeden z najlepszych sztabowców lotniczych polskiego lotnictwa. Za: „Bank Nazw Ulic” w Krakowie.

¹¹² Kpt. pil. Stefan Łaszkiwicz (1905–1988), lotnik 2. Pułku Lotniczego, organizator i pierwszy dowódca 308. Dywizjonu Myśliwskiego Krakowskiego, autor opowiadań lotniczych. Za: „Bank Nazw Ulic” w Krakowie.

¹¹³ Ppłk pil. Stefan Janus (1911–1978), as myśliwski z 6 zwycięstwami pewnymi, pochodzący z Bieżanowa, dowódca polskich jednostek na Zachodzie, współorganizator słynnej ucieczki z obozu jenieckiego w Żaganii. Za: „Bank Nazw Ulic” w Krakowie.

¹¹⁴ Płk pil. Jan Biały (1897–1984), pochodzący z Krakowa lotnik 2. Pułku Lotniczego, dowódca krakowskiego II Dyonu Bombowego Lekkiego w 1939 r., dowódca 304. Dywizjonu Bombowego Ziemi Śląskiej, cichociemny. Za: „Bank Nazw Ulic” w Krakowie.

¹¹⁵ Płk pil. Stanisław Nazarkiewicz (1896–1994), pochodzący z Krakowa ostatni dowódca 2. Pułku Lotniczego. Za: „Bank Nazw Ulic” w Krakowie.

¹¹⁶ Bracia Bolesław (1898–?) i Józef (1893–?) Adamowiczowie, lotnicy-amatorzy, którzy w 1934 r. przelecieli Atlantyk ze Stanów Zjednoczonych do Europy. Był to pierwszy polski przelot nad północnym Atlantykiem. Za: „Bank Nazw Ulic” w Krakowie.

dawnej gminy Rakowice, które są obecnie częścią składową Dzielnicy III Prądnik Czerwony¹¹⁷.

Warto zauważyć, że w drugim stuleciu obecności lotnictwa w Krakowie, czyli od 22 maja 2010 r.¹¹⁸, pojawiły się już cztery nazwy o lotniczym charakterze. W 2010 r. ulicę „otrzymał” decyzją miejskiej rady Władysław Gnyś¹¹⁹. Został on patronem¹²⁰ pasa drogowego biegnącego od skrzyżowania ul. Ernesta Cieśleńskiego i Spadochroniarzy do ul. Mariana Markowskiego. Obok tej ulicy stoi nowy budynek Muzeum Lotnictwa Polskiego. W 2013 r. Rada Miasta Krakowa zaakceptowała¹²¹ nazwę osiedla – Avia, nawiązującą do lotnictwa. Znajduje się ono w pobliżu pasa startowego w Czyżynach, a nazwę zaproponował deweloper. Kolejnymi patronami ulic zostało dwóch lotników: Bolesław Orliński¹²², od nazwiska którego nazwano ulicę w Czyżynach na terenie budowanego osiedla mieszkaniowego Avia, oraz Bohdan Arct¹²³ na mistrzejowickim osiedlu Oświecenia¹²⁴.

Czy takie bogactwo w nazewnictwie lotniczym ulic Krakowa to ewenement w skali kraju, czy rzecz spotykana gdzie indziej? Aby odpowiedzieć

¹¹⁷ Uchwała nr IX/108/2011 Rady Dzielnicy III Prądnik Czerwony z 30 sierpnia 2011 r.

¹¹⁸ Dzień 22 maja 1910 r., gdy w Krakowie przeprowadzono pierwszy udany wzlot samolotu uważany jest za początek lotnictwa w Krakowie. Por. Mateusz Drożdż, *Pierwszy wzlot nad Krakowem i krakowskie lotnicze marzenia roku 1910*, „Rocznik Krakowski” 2012, t. 78, s. 119–120.

¹¹⁹ Ppłk pil. Władysław Gnyś (1910–2000), pierwszy polski i aliancki zwycięzca walki powietrznej w czasie II wojny światowej. Uczestnik walk nad Polską, Francją i Wielką Brytanią. Za: Jerzy Pawlak, *Absolwenci Szkoły Orłąt 1925–1939*, Warszawa 2009, s. 200.

¹²⁰ Uchwała nr CI/1359/10 Rady Miasta Krakowa z 26 maja 2010 r. w sprawie nazw ulic, zmiany nazwy ulicy i nazwy kładki, Rejestr uchwał z kadencji 5, *Biuletyn Informacji Publicznej Miasta Krakowa*.

¹²¹ Uchwała nr LXXI/1040/13 Rady Miasta Krakowa z 10 kwietnia 2013 r. w sprawie nazwy ulic, osiedla i skweru, Rejestr uchwał z kadencji 6, *Biuletyn Informacji Publicznej Miasta Krakowa*.

¹²² Płk pil. Bolesław Orliński (1899–1992), lotnik znany z przelotu Warszawa – Tokio – Warszawa, słynny oblatywacz lotniczy, pilot bombowy z czasów II wojny światowej. Za: *80 lat lotnictwa polskiego – historia i współczesność*, t. II, pod red. Apoloniusza Z. Siekańskiego i Teresy Wieszczezyńskiej, Warszawa 1998, s. 125–160.

¹²³ Kpt. pil. Bohdan Arct (1914–1973), pilot myśliwski, który zestrzelił 3 samoloty nieprzyjaciela na pewno, 1 prawdopodobnie i 2 uszkodził, pisarz – autor ponad 30 pozycji książkowych, głównie o tematyce lotniczej i artysta. Za: J. R. Konieczny, T. Malinowski, *Mala encyklopedia...*, s. 7–11.

¹²⁴ Mateusz Drożdż, *Dwie nowe lotnicze nazwy*, „Dwutygodnik Miejski – Kraków. pl”, nr 13 (119), 28 VIII 2013, s. 22.

na to pytanie, należy przyjrzeć się także innym polskim miastom. Po pierwsze tym, które mają związek z lotnictwem od czasów II Rzeczypospolitej Polskiej – Warszawie, Poznaniu i Toruniu, gdzie stacjonowały odpowiednio 1., 3. i 4. Pułk Lotniczy. Ponadto innym dużym polskim miastom, jak Wrocław, Katowice, Gdańsk czy Szczecin, a także mniejszym, gdzie znajdowały się siedziby polskiego przemysłu lotniczego – Lublinie, Białej Podlaskiej, Mielcowi i Świdnikowi. W końcu miastom, gdzie były garnizony związane ze szkolnictwem lotniczym – Grudziądzu i Dęblinowi.

W Warszawie nazw związanych z lotnictwem i lotnikami jest 39 na około 5200 pozycji uwzględnionych w planie miasta¹²⁵. Upamiętniają m.in. znanych z nazewnictwa krakowskiego: Janusza Meissnera, Stanisława Skalskiego, Czesława Tańskiego, Ludwika Idzikowskiego, Dywizjonu 303, Stanisława Wigury, Franciszka Żwirki, Stanisława Skarżyńskiego, Jerzego Bajana, a jedną z najważniejszych warszawskich ulic jest ciągnąca się przez trzy dzielnice – Mokotów, Ochotę i Włochy – ul. Żwirki i Wigury. Podobnie jak w Krakowie znajdują się tam także ulice o nazwach: Lotnicza i Astronautów. W Warszawie zostali już upamiętnieni jako patroni ulicy Marian Pisarek i ronda Dżohar Dudajew, którzy w Krakowie są na razie wpisani do „Banku Nazw Ulic”¹²⁶.

W Poznaniu, gdzie do 1939 r. stacjonował 3. Pułk Lotniczy, znaleźć można 36 nazw lotniczych na ogólną liczbę ponad 2300 nazw widniejących w topografii miejskiej¹²⁷. Szczególnie dużo z nich jest skupionych na terenie dwóch osiedli mieszkaniowych położonych w pobliżu Portu Lotniczego Poznań-Ławica, nazwanych os. Lotnictwa Polskiego i os. Lotników Wielkopolskich.

W stolicy Wielkopolski w nazwach ulic znajdują się patroni znani z Krakowa – Franciszek Żwirko, Stanisław Wigura, Ludwik Idzikowski, Stanisław Skalski, Franciszek Hynek, Bohdan Arct, Janusz Meissner, Jerzy

¹²⁵ Na podstawie *Biuletynu Informacji Publicznej Miasta Stołecznego Warszawy*.

¹²⁶ Pozostałe warszawskie nazwy związane z lotnictwem to: ulice Dedala, Ikara, Eugeniusza Horbaczewskiego, Jana Nagórskiego, Zbigniewa Burzyńskiego, Jamesa Gordona Benneta, Stefana Drzewieckiego, Meriana C. Coopera, Jurija Gagarina, Antoniego Kocjana, Ludwika Paszkiewicza, Załogi Samolotu „Kościszko”, Awionetki RWD, Brygady Pościgowej, Samolotowa, Skrzydlata, Szybocowa, Balonowa, Lotników, Płatowcowa, Śmigłowcowa, Lotnika i Bombardierów, park gen. Gustawa Orlicz-Dreszera i skwer Lotniczej Bazy AK „Łużyce”.

¹²⁷ Na podstawie *Biuletynu Informacji Publicznej Urzędu Miasta Poznania*.

Bajan, Czesław Tański. Są tam także znane z Krakowa nazwy ulic: Pilotów, Lotnicza, Startowa i osiedle Kosmonautów¹²⁸.

W Toruniu, gdzie stacjonował przed wojną 4. Pułk Lotniczy, ulic o charakterze „lotniczym” w nazwie jest wyraźnie mniej – wśród niespełna 800 nazw można ich znaleźć jedynie pięć¹²⁹. Tylko dwie spośród nich są takie same jak krakowskie – ul. Żwirki i Wigury oraz Ludwika Idzikowskiego¹³⁰.

Dwie pozostałe przedwojenne polskie duże jednostki lotnicze – 5. i 6. Pułk Lotniczy – stacjonowały odpowiednio w Lidzie i we Lwowie, więc z uwagi na przesunięcie granic kraju po II wojnie światowej poza te dwa miasta, w tym opracowaniu nie zostały uwzględnione. Można za to prześledzić sytuację z nazewnictwem w innych dużych polskich miastach.

We Wrocławiu na około 1800 nazw znajduje się 21 nazw lotniczych¹³¹. W stolicy Dolnego Śląska występują znane z Krakowa ulice: Jerzego Bajana, Ludwika Idzikowskiego, Franciszka Hynka, Bolesława Orlińskiego, Czesława Tańskiego, Żwirki i Wigury, Janusza Meissnera, Stanisława Skarżyńskiego, Lotnicza, Spadochroniarzy i Kosmonautów¹³².

W Katowicach odnotować można zaledwie 6 ulic spośród około 1200¹³³, których nazwy nawiązują do lotnictwa i lotników. Dwie z nich to znane z Krakowa – ul. Żwirki i Wigury i ul. Pilotów¹³⁴.

W Gdańsku występuje ponad 1600 nazw ulic¹³⁵. Tych nawiązujących do lotnictwa, podobnie jak we Wrocławiu, jest tam jednak relatywnie niewiele – bo 17. Stolica Pomorza posiada znane z Krakowa ulice: Bronisława

¹²⁸ Pozostałe poznańskie nazwy związane z lotnictwem to: ulice Kazimierza Szalasa, Adama Haber-Włyńskiego, Pawła Zolotowa, Zbigniewa Burzyńskiego, Stanisława Latwisa, Stefana Drzewieckiego, Antoniego Kocjana, Jana Nagórskiego, Dedala, Ikara, Wzlotowa, Spadochronowa, Hangarowa, Latawcowa, Szybowcowa, Balonowa, Przelot, 5 Stycznia, a także park Jurija Gagarina i wspomniane w tekście osiedla Lotników Wielkopolskich oraz Lotnictwa Polskiego.

¹²⁹ Na podstawie *Biuletynu Informacji Publicznej Urzędu Miasta Torunia*.

¹³⁰ Pozostałe nazwy związane z lotnictwem w Toruniu to: ulice Jurija Gagarina, Balonowa i Lotników.

¹³¹ Na podstawie *Biuletynu Informacji Publicznej Urzędu Miasta Wrocławia*.

¹³² Pozostałe wrocławskie nazwy związane z lotnictwem to: ulice Eugeniusza Horbaczewskiego, Jurija Gagarina, Stefana Drzewieckiego, Samolotowa, Skrzydłata, Sterowcowa, Szybowcowa, Bombardierska oraz bulwary Dedala i Ikara.

¹³³ Na podstawie *Biuletynu Informacji Publicznej Gminy Miejskiej Katowic*.

¹³⁴ Pozostałe katowickie nazwy ulic związane z lotnictwem to: Edwarda Makuli, Mi chała Scipio del Campo, Lotnisko i Modelarska.

¹³⁵ Na podstawie *Biuletynu Informacji Publicznej Gminy Miejskiej Gdańska*.

Czecha, Dywizjonu 303, Franciszka Hynka, Janusza Meissnera, Jerzego Bajana, Leonida Teligi, Stanisława Skarżyńskiego, Żwirki i Wigury, Astronautów, Kosmonautów, Pilotów i Spadochroniarzy¹³⁶.

W Szczecinie, gdzie podobnie jak w Gdańsku jest ponad 1600 nazw ulic¹³⁷, nazw lotniczych jest jeszcze mniej niż w stolicy Pomorza – tylko 10. Kilka z nich jest takich samych jak w Krakowie: Jerzego Bajana, Dywizjonu 303, Ludomiła Rayskiego, Lotnicza, Żwirki i Wigury¹³⁸.

Nazwy upamiętniające lotnicze tradycje miejsca lub kraju znajdują się także w miastach i miejscowościach związanych z tradycjami szkół pilotów lub przemysłu samolotowego – w Lublinie, w Białej Podlaskiej, w Grudziądzu, w Świdniku i w Mielcu.

W Lublinie, gdzie przed wojną powstała pierwsza polska fabryka lotnicza – Zakłady Mechaniczne E. Plage i T. Laśkiewicz, które po znacjonalizowaniu przyjęły nazwę Lubelska Wytwórnia Samolotów – jest około 1200 nazw ulic¹³⁹. Wśród 8 związanych z lotnictwem można znaleźć znane z Krakowa – ul. Dywizjonu 303, Stanisława Skalskiego, Witolda Urbanowicza, Kosmonautów, Lotnicza, Spadochroniarzy, Żwirki i Wigury¹⁴⁰.

W Białej Podlaskiej przed wojną istniały zakłady Podlaskiej Wytwórni Samolotów (PWS), przejęte później przez Polskie Zakłady Lotnicze (PZL). Produkowano tam liczne typy samolotów, z których jeden – szkolno-treningowy dwupłatowiec typu PWS-26 – zdobi kolekcję Muzeum Lotnictwa Polskiego. W mieście jest około 390 nazw ulic¹⁴¹, w tym 10 związanych z lotnictwem. Tak jak w Krakowie znajdują się tam ulice: Czesława Tańskiego, Jerzego Bajana, Żwirki i Wigury, Kosmonautów, Lotnicza¹⁴².

W Grudziądzu, gdzie przed wojną uczono pilotażu przyszłych lotników, wśród ponad 400 nazw ulic¹⁴³ można znaleźć 7 związanych z lotnictwem,

¹³⁶ Pozostałe gdańskie nazwy ulic związane z lotnictwem to: ulice Jana Nagórskiego, Zbigniewa Burzyńskiego, Dedala, Ikara, Lotników Polskich.

¹³⁷ Na podstawie *Biuletynu Informacji Publicznej Gminy Miejskiej Szczecina*.

¹³⁸ Pozostałe szczecińskie nazwy ulic związane z lotnictwem to: Jurija Gagarina, Włodzimierza Zagórskiego, Szybowcowa, Hangarowa oraz plac Lotników.

¹³⁹ Na podstawie *Biuletynu Informacji Publicznej Gminy Miejskiej Lublina*.

¹⁴⁰ Pozostała, niewystępująca w Krakowie, nazwa ulicy to ulica Jerzego Rudlickiego.

¹⁴¹ Na podstawie *Biuletynu Informacji Publicznej Urzędu Miasta Biała Podlaska*.

¹⁴² Pozostałe, niewystępujące w Krakowie, nazwy ulic to: Stefana Drzewieckiego, Stanisława Cywińskiego, Zbysława Ciołkosza, Zbigniewa Burzyńskiego, Lotników Podlaskich.

¹⁴³ Na podstawie *Biuletynu Informacji Publicznej Gminy Miejskiej Grudziądz*.

w tym 5 znanych z Krakowa: aleję Żwirki, aleję Wigury, ulice Stanisława Skarżyńskiego, Dywizjonu 303, Kosmonautów¹⁴⁴.

W Świdniku, gdzie znajdują się zakłady PZL, a lotnicza produkcja nadal trwa, wśród około 240 nazw ulic¹⁴⁵ jest 8 związanych z lotnictwem, w tym takie jak w Krakowie: Bronisława Czecha, Spadochroniarzy, Stanisława Skarżyńskiego, Żwirki i Wigury oraz al. Lotników Polskich¹⁴⁶.

W Mielcu, gdzie przed II wojną światową wybudowano filię zakładów PZL z Warszawy, na 335 ulic 15 ma nazwy lotnicze¹⁴⁷. Są tam znane z Krakowa: ul. Czesława Tańskiego, Jerzego Bajana, Franciszka Hynka, Leonida Teligi, Stanisława Skarżyńskiego, Żwirki i Wigury, Kosmonautów, Lotnicza¹⁴⁸.

Zdecydowanie większa procentowo liczba ulic upamiętniających lotników i lotnictwo znajduje się w Dęblinie, gdzie od czasów II Rzeczypospolitej mieści się Szkoła Orłąt – obecnie funkcjonująca pod nazwą Wyższa Oficerska Szkoła Sił Powietrznych. Na ponad 120 nazw ulic¹⁴⁹ 20 jest powiązanych z lotnictwem i lotnikami. Dziewięć z nich występuje w Krakowie – są to: ul. Czesława Tańskiego, Dywizjonu 303, Witolda Urbanowicza, Janusza Meissnera, Jerzego Bajana, Lotników Polskich, Romana Florera, Stanisława Skarżyńskiego, Żwirki i Wigury¹⁵⁰.

Porównując miasta wojewódzkie o tradycjach lotniczych, największe miasta Polski oraz miasta o tradycjach przemysłu lub szkolnictwa lotniczego, widać wyraźnie, że Kraków przoduje pod względem ilości i procentowego udziału nazw ulic upamiętniających lotnictwo i lotników, choć niewiele procentowo ustępują mu Poznań i Wrocław. Nie można wykluczyć, że w przyszłości w Krakowie, czy w innych wspomnianych miastach, mogą pojawić się nowi patroni ulic związani z tradycjami lotniczymi. W kategorii

¹⁴⁴ Pozostałe, niewystępujące w Krakowie, nazwy ulic to: Ikara i Polskich Skrzydeł.

¹⁴⁵ Na podstawie *Biuletynu Informacji Publicznej Gminy Świdnik*.

¹⁴⁶ Pozostałe, niewystępujące w Krakowie, nazwy to: ul. Lotnictwa, Tadeusza Góry, Zygmunta Puławskiego.

¹⁴⁷ Na podstawie *Biuletynu Informacji Publicznej Gminy Miejskiej Mielca*.

¹⁴⁸ Pozostałe, niewystępujące w Krakowie, nazwy to: wpisana do „Banku Nazw Ulic” w Krakowie ul. Mariana Pisarka oraz ulice: Antoniego Kocjana, Stefana Drzewieckiego, Jerzego Dąbrowskiego, Lotniskowa, Modelarska, Szybowcowa.

¹⁴⁹ Na podstawie *Biuletynu Informacji Publicznej Miasta Dęblin*.

¹⁵⁰ Pozostałe, niewystępujące w Krakowie, to ulice: 2. Pułku „Kraków”, Brygady Pościgowej, Dywizjonu 315, Józefa Kowalskiego, Jana Nagórskiego, Kazimierza Chorzewskiego, Lotnisko, Orłąt Dęblińskich, Jerzego Rogowskiego, Szczepana Ścibora i Szkoły Podchorążych Lotnictwa.

miast mniejszych wyraźnie wyróżnia się Dęblin – niespełna 20-tysięczne miasto ze szkołą pilotów – który w kategorii procentowej ilości nazw lotniczych spośród wszystkich nazw ulic – wyraźnie przewyższa Kraków.

Licznie występujące w Krakowie nazwy ulic upamiętniające krakowskich i polskich lotników świadczą, że miasto, które nazywane jest często „kolebką polskiego lotnictwa”¹⁵¹ i gdzie swoją siedzibę ma Muzeum Lotnictwa Polskiego, w wyraźny sposób dba o przeszłość i kultywuje pamięć po osobach związanych z powstaniem, rozwojem i osiągnięciami polskiego lotnictwa wojskowego, cywilnego i sportowego. W dodatku, co też warto zauważyć, jest to proces ciągły, gdyż nowi patroni związani z lotnictwem pojawiają się w topografii miasta dość systematycznie również w ostatnich latach.

SUMMARY

Aviation and aviators in the names of streets in Krakow

This article describes the formation process in the nomenclature of Krakow's streets remembering the development and successes of Krakow's and Polish aviation. The first street names were introduced even during the inter-war years in the town itself and neighbouring towns, which were later included inside the administrative borders of Krakow. After the war, during the communist period, some street names were changed, but there were also new ones celebrating the main Krakow aviators – heroes of the fight during World War II. Together with the beginning of the transformations, during the rebirth of self government, new names appeared which honoured pilots of pre-war Polish aviation and those who later emigrated to the West. The process of naming the streets of Krakow after aviators and aviation is still ongoing, and over a dozen potential patrons are waiting for new unnamed roads, which the local council of the city of Krakow may give their name to. The greatest number of names dedicated to aviation in Krakow are located in the area of the former Rakowice – Czyżyny airport and in Bieżanów – Prokocim, where many aviators came from. In total, there are almost 50 out of a total of about 2800 street names.

The street names dedicated to aviation and aviators also appear in other large cities in Poland or in towns with aviation traditions. However, when comparing the number and intensity of names, it turns out that among Polish cities, the most “saturated” by aviation names is Krakow. In the category of smaller towns, it is worth mentioning the small town of Dęblin, where the famous Polish Air Force Academy is located.

SŁOWA KLUCZOWE: ulica, lotnictwo, Kraków, nazewnictwo, lotnicy

KEY WORDS: street, aviation, Krakow, nomenclature, aviators

¹⁵¹ Mateusz Drożdż, *50 lat muzeum otwartego 45 lat temu*, Miesięcznik Społeczno-Kulturalny „Kraków”, nr 9 (107), wrzesień 2013, s. 36–39.

Materialy źródłowe

**Stan budynków szkolnych powiatu żywieckiego
na podstawie sprawozdania
Rady Szkolnej Okręgowej za rok 1892
(oprac. Katarzyna Śleziak, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie)**

Monarchia austriacka wyszła z wydarzeń Wiosny Ludów 1848 r. pozornie bez większych strat – powstania w Galicji, Wiedniu, a przede wszystkim na Węgrzech zostały stłumione, przy wydatnej pomocy carskiej Rosji. Jednakże już wkrótce potem nowy monarcha Franciszek Józef I musiał zmierzyć się z kolejnymi wyzwaniami. W 1859 r. do głosu doszedł włoski ruch wyzwolenieczy, mający oparcie w Piemoncie, którego władca Wiktor Emanuel II dążył do zjednoczenia Włoch¹. W czasie działań wojennych Austria poniosła klęskę pod Magentą i Solferino i ostatecznie musiała pogodzić się z utratą Lombardii. Niespełna dziesięć lat później miała miejsce kolejna przegrana wojna – z Prusami w 1866 r., która dodatkowo nadszarpnęła i tak już zachwiany autorytet państwa i niejako przypieczętowała los Austrii. Po serii klęsk na arenie międzynarodowej, zarówno militarnych, jak i dyplomatycznych oraz wobec bardzo prawdopodobnej groźby wybuchu niepokojów społecznych, doszło do wewnętrznej reorganizacji monarchii austriackiej.

Począwszy od 1867 r. zaczęła ona funkcjonować jako dualistyczne Austro-Węgry połączone osobą monarchy. Zmiany objęły jednak nie tylko ustrój państwa. Założenia konstytucji z 1867 r. wpłynęły m.in. na reorganizację funkcjonowania oświaty publicznej². Uzyskanie przez Galicję autonomii w ramach nowo przekształconej monarchii doprowadziło ostatecznie do polonizacji prowincji, w tym także szkolnictwa i to na wszystkich szczeblach edukacji – począwszy od szkół ludowych, skończywszy na uczelniach wyższych. W tym samym roku za zgodą cesarza Franciszka Józefa I utwo-

¹ Stanisław Grodziski, *Habsburgowie. Dzieje dynastii*, Wrocław 1998, s. 171.

² Renata Dutkova, *Polityka szkolna w Galicji 1866–1890*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, t. III. *Nauka i oświata*, red. Andrzej Meissner, Jerzy Wyrozumski, Rzeszów 1995, s. 138.

rzono Radę Szkolną Krajową z siedzibą we Lwowie³, która nadzorowała sprawy szkolnictwa, a podlegały jej Rady Szkolne Okręgowe oraz Rady Szkolne Miejscowe⁴.

W Galicji powstało 37 okręgów szkolnych, w skład każdego z nich wchodziło najczęściej kilka sąsiadujących ze sobą powiatów. Powiat żywiecki wraz z wadowickim, oświęcimskim oraz bialskim początkowo podlegał wadowickiemu okręgowi szkolnemu. Taka sytuacja utrzymała się jednak tylko do 1887 r., kiedy w życie weszła kolejna ustawa, zwiększająca liczbę Rad Szkolnych Okręgowych z dotychczasowych 37 do 76⁵. W myśl tej ustawy każdy powiat polityczny, w swoich dotychczasowych granicach, tworzył równocześnie osobny okręg szkolny z własną Radą Szkolną Okręgową⁶. W związku z tym Żywiec stał się jednocześnie siedzibą władz politycznych oraz siedzibą okręgu szkolnego, któremu podlegało 70 gmin powiatu żywieckiego oraz powstałe w części z nich Rady Szkolne Miejscowe. W skład Rady Szkolnej Okręgowej w Żywcu wchodził: przewodniczący (którym zawsze był starosta powiatu politycznego), duchowny z każdego wyznania i obrządku (liczącego powyżej 1000 wyznawców)⁷, 2–3 nauczycieli, dwaj delegaci Rady Powiatowej oraz Inspektor Szkolny Okręgowy⁸. Żywiecka Rada rozpoczęła działalność najprawdopodobniej wraz z początkiem 1888 r.

Kolejna ustawa z 1899 r. dokładniej określiła kompetencje Rad Szkolnych Okręgowych – miały one m.in. sprawować nadzór nad szkołami ludowymi, prywatnymi oraz nad zakładami wychowawczymi dla młodzieży, ponadto stanowiły władzę zwierzchnią w stosunku do Rad Szkolnych

³ Obwieszczenie c.k. Namiestnictwa z dnia 6 lipca 1867 roku o ustanowieniu Rady Szkolnej Krajowej dla Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim, [w:] Konstanty Pierożyński, *Ustawy i rozporządzenia w zakresie szkół ludowych*, Lwów 1904, s. 3.

⁴ Przewodniczącym zawsze był Namiestnik Prowincji, a do pomocy miał grono początkowo 10, a później 15 osób. Stanisław Mozdzeń, *Reformy szkoły średniej w latach 1884–1914*, Kielce 1989, s. 62.

⁵ Hieronim Woźniak, *Żywiecczyzna – popularny zarys dziejów*, Żywiec 2011, s. 94.

⁶ APKOŻ, Inwentarz akt c.k. Rady Szkolnej Okręgowej w Żywcu z lat 1907–1918, s. 2.

⁷ W przypadku żywieckiej Rady Szkolnej Okręgowej oprócz duchownego rzymskokatolickiego zasiadał jeszcze rabin, bowiem tylko społeczność żydowska na tym terenie była wystarczająco duża, by móc delegować swojego reprezentanta.

⁸ APKOŻ, Inwentarz akt c.k. Rady Szkolnej Okręgowej w Żywcu z lat 1907–1918, s. 3.

Miejscowych⁹. Dodatkowo ich obowiązkiem było „mieć dokładny przegląd stanu szkół w okręgu, tudzież starać się o prawem przepisany porządek w szkołach i ulepszenie ich, o ile to być może, tak w ogóle, jak i co do każdej szkoły z osobna”¹⁰. Ponadto szkoły podlegały dodatkowej kontroli ze strony inspektora szkolnego, którego kompetencje również szerzej określała ustawa z 1899 r.¹¹ Inspektor pilnował nie tylko wewnętrznej działalności szkoły, postępów dzieci w nauce, ale także panujących tzw. warunków ekonomicznych i higienicznych oraz zwracał „uwagę na budynek szkolny, a to na jego przydatność ze względu na zdrowie uczniów i co do celów naukowych. Położenie budynku i urządzenie tak pod względem higienicznym, jak co do możliwości dobrego i spokojnego udzielania nauki”¹².

W związku z różnorodnością obowiązków związanych ze sprawowaniem nadzoru nad szkołami i to zarówno pod względem pedagogiczno-dydaktycznym, jak i materialno-finansowym, konieczne były wizytacje poszczególnych szkół w okręgu. Na podstawie zgromadzonych w czasie wizyt informacji opracowywano sprawozdania dokumentujące materialny stan szkół w okręgu. Następnie były one przekazywane do głównego organu nadzorującego, czyli Rady Szkolnej Krajowej we Lwowie. Dzięki temu możliwe było określenie ogólnego stanu materialnego, potrzeb oraz poziomu szkolnictwa w całej prowincji, a także w poszczególnych powiatach. Ponadto dzięki tego typu sprawozdaniom łatwiejsze było sprecyzowanie, z jakimi problemami musi zmagać się galicyjska oświata oraz w jaki sposób można im zapobiegać.

W lwowskim Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy w teczce *Инвентарное описание школьных зданий Окружного школьного совета в гор[оде] Живец*¹³ znajduje się sprawozdanie z kontro-

⁹ Rady Szkolne Miejskowe funkcjonowały we wszystkich gminach, które na swoim terenie miały zorganizowane szkoły.

¹⁰ Ustawa z dnia 26 czerwca 1899 o Radach Szkolnych Okręgowych, zob. K. Pierożyński, *Ustawy...*, s. 14.

¹¹ Ustawa z dnia 26 czerwca 1899 roku nr 84 o Radach Szkolnych Okręgowych, [w:] *Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim 1899*, Lwów 1899, s. 205.

¹² Urząd ten powołany został ustawą z 8 czerwca 1892 r., zob. K. Pierożyński, *Ustawy...*, s. 28; Ustawa z dnia 26 czerwca 1899 roku nr 84..., s. 208.

¹³ Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy, Rada Szkolna Krajowa *Инвентарное описание школьных зданий Окружного школьного совета в гор[оде] Живец*, f.178, opis 2, sprawa 3051/159.

li stanu budynków szkolnych w okręgu żywieckim w 1892 r. Sporządzone zostało ono w języku polskim, odręcznie, pismem dość czytelnym. Ustalenie daty jego powstania było możliwe dzięki przesłedzeniu zapisów w rubryce „Daty i liczby orzeczenia Rady Szkolnej którem szkoła została zorganizowana, względnie przekształcona”. Najpóźniejszą występującą tam datą jest 18 czerwiec 1892 r. – data udzielenia pozwolenia na zorganizowanie szkoły w Rychwałdzie. W związku z tym kontrola stanu budynków nie mogła być przeprowadzona wcześniej, ani też po tej dacie, bowiem musiałaby wtedy zawierać informacje o większej ilości szkół na terenie powiatu. Rok 1892 wskazuje także oryginalny znak kancelaryjny „17689/92”, jakim oznaczono sprawozdanie.

W poszczególnych rubrykach sprawozdania podano następujące informacje: rodzaj szkoły oraz stopień jej zorganizowania, opis budynku przeznaczanego na szkołę, bardzo często także z uwzględnieniem metrażu sal szkolnych oraz ich liczby. Odnotowano informację, czy gmina zapewniła mieszkanie dla nauczyciela, wymieniono jego wielkość wraz z rozkładem i ilością przyznanych pomieszczeń. Kolejną istotną, a być może najważniejszą, informacją wynikającą ze sprawozdania jest stan danego budynku. W rubryce określono, czy jest on wystarczająco dobry, by szkoła mogła tam funkcjonować, czy wymaga remontu, ewentualnie powiększenia, czy też konieczna jest budowa całkiem nowego obiektu.

Informacje z tej rubryki są ważne, bowiem przedstawiają w czytelny sposób stan szkół na terenie powiatu żywieckiego w 1892 r., który niestety w przeważającej części nie był wystarczająco dobry. Placówki mieściły się często w wynajmowanych budynkach/salach, w związku z czym istnienie szkoły zależało nie tyle od gminy, ile od dobrej woli właściciela nieruchomości. Szkoły funkcjonowały też w zwykłych chłopskich chatach, w których trudno było o przyzwoite warunki do pracy i nauki, a ciasnota i brak miejsca były na porządku dziennym. Na terenie powiatu występowały szkoły o budynkach parterowych i drewnianych, rzadko murowanych¹⁴.

Powiat żywiecki pod tym względem nie był wyjątkiem. W sprawozdaniu Rady Szkolnej Krajowej o stanie szkół w 1871 r. czytamy: „uposażenie naszych szkół jest powszechnie ubogie. Urządzenia budynków szkolnych, zbyt często źle utrzymywanych, pozostawia nawet w większych miastach

¹⁴ Wyjątek stanowiły budynki w Koszarawie, Lachowicach, Lipowej, Łodygowicach, Rychwałdzie, Suchej i Żywcu, które były murowane.

dużo do życzenia”¹⁵. Sytuacja ta w dobie autonomii uległa znaczącej poprawie, ale i tak stan wielu budynków nadal pozostawał nieodpowiedni. Oczywiście wynikało to przede wszystkim z braku wystarczających funduszy, zwłaszcza że koszt utrzymania szkół oraz pensji i zakwaterowania nauczycieli spoczywał na gminach. Nie zawsze mogły one sobie pozwolić na tego typu wydatki, a jeżeli już decydowały się na uruchomienie szkoły w swoich granicach, nierzadko miały olbrzymi problem z zapewnieniem jej odpowiedniego budynku oraz utrzymania.

W sprawozdaniu zostały ujęte wszystkie gminy powiatu podlegające żywieckiej Radzie Szkolnej Okręgowej. Jednakże szczegółowe informacje znalazły się tylko przy nazwach miejscowości, w których funkcjonowały już szkoły lub były budynki przygotowywane do oddania do użytku. Zgodnie z informacjami ze sprawozdania na terenie powiatu działało w sumie zaledwie 27 szkół, spośród których aż 19 było szkołami jednoklasowymi, czyli o najniższym stopniu zorganizowania. Wyraźnie świadczy to o poziomie edukacji w powiecie oraz o jego zamożności. Szkół wyżej zorganizowanych istniało zdecydowanie mniej – na powiat przypadała tylko jedna szkoła 5-klasowa i jedna 4-klasowa w Żywcu oraz jedna 3-klasowa w Sucheju, a także cztery szkoły 2-klasowe znajdujące się w Jeleśni¹⁶, Milówce, Łodygowicach oraz w Ślemieniu. W całym powiecie nie występowało nawet jedno gimnazjum, a jedyna wyższa szkoła realna powstała w Żywcu po latach starań i próśb dopiero w 1904 r.¹⁷ W związku z tym młodzież, która chciała kontynuować naukę i której rodziców było na to stać, musiała uczęszczać do szkół w sąsiednich powiatach, przede wszystkim do Wyższego Gimnazjum w Wadowicach.

Dane o ilości i rodzaju szkół powiatu żywieckiego znaleźć można również w Szematyzmie Królestwa Galicji i Lodomerii na rok 1893 (zawierającym dane za rok 1892)¹⁸. Są one zgodne z tymi umieszczonymi w omawianym tu sprawozdaniu. Jediną różnicą jest brak w sprawozdaniu danych o szkołach

¹⁵ Aniela Chmielińska, *Oświata i praca społeczna w Galicji*, Warszawa 1914, s. 18.

¹⁶ Jeleśnia była jedyną gminą, prócz Żywca, która mogła pochwalić się dwoma placówkami – szkołą jednoklasową oraz dwuklasową.

¹⁷ Stanisława Janik, Jan Janik, *Szkoła Realna i Państwowe Gimnazjum w Żywcu w latach 1904–1945*, [w:] *90 lat Liceum Ogólnokształcącego im. Mikołaja Kopernika w Żywcu*, oprac. Krystyna Bury, Żywiec 1994, s. 19.

¹⁸ *Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim na rok 1893*, Lwów 1893, s. 500.

prywatnych, które zostały ujęte w Schemacie. Z kolei w sprawozdaniu figurują informacje, których nie ma w Schemacie, a ukazujące nie tylko liczbę czy stopień zorganizowania szkół w poszczególnych miejscowościach, ale również stan materialny budynków, w których się one mieściły. Dzięki temu jesteśmy w stanie bliżej poznać problemy finansowe i materialne poszczególnych placówek oświatowych w powiecie żywieckim.

Dokument to zachowany w dobrym stanie poszyt złożony z 6 kart, z naniesioną foliacją, spisany czarnym atramentem. Na skrajnych, wewnętrznych stronach narysowano tabelę formularza – tytuły rubryk tabeli podano raz, pozostałe karty zostały przycięte od góry, tak aby tytuły kolumn były widoczne. Przy edycji tekstu uwspółcześniono ortografię. Koniec strony oryginalnego tekstu zaznaczono dwiema ukośnymi kreskami //.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Stan budynków szkolnych powiatu żywieckiego w 1892 r.

[s. 1.] Stan budynków szkół ludowych w okręgu szkolnym Żywca ^a//

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
[s. 1v] Lp.	Nazwa gminy	Data i liczba orzeczenia Rady Szk. Kraj, którym szkoła została zorganizowana względnie przekształcona	Kategoria szkoły	Opisanie budynku szkolnego	[s. 6] Obecny stan budynku szkolnego, czy zachodzi konieczna potrzeba wystawienia nowego lub też przekształcenia albo rozszerzenia istniejącego budynku	Stosunki majątkowe gminy	Czy prawo prowadzenia nauczycieli służy gminie lub innym osobom i na jakiej podstawie	//
1.	Bierna	Lodygowice			[s. 2]	3 morgi lasu		
2.	Brzuśnik					137 morgów pastwiska, 14 morgów lasu, 100 zhr w papierach wart.		
3.	Bystra					106 morgów pastwiska, 21 morgów lasu, 150 zhr w papierach wart.		
4.	Cięcina	26/3/1875 I. 13205	jednoklasowa mieszana	Budynek na szkołę wydzierżawiany, jest murowany, parterowy, o jednej sali szkolnej na 63 m ² , mieszkanie nauczyciela obejmuje 2 stancje i kuchnię	Konieczna potrzeba stawiania budynku na szkołę, bo istnienie szkoły od dobrej woli każdorazowego ks. proboszcza zależy, w gminie bowiem drugiego odpowiedniego budynku nie ma	21 morgów lasu, 650 zhr w papierach	Ani gminie, ani innej osobie	

^a ołówkiem dopisane: ad N° 17689/92

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
[s. 1v] Lp.	Nazwa gminy	Data i liczba orzeczenia Rady Szk. Kraj, którym szkoła została zorganizowana względnie przekształcona	Kategoria szkoły	Opisanie budynku szkolnego	[s. 6] Obecny stan budynku szkolnego, czy zachodzi konieczna potrzeba wystawienia nowego lub też przekształcenia albo rozszerzenia istniejącego budynku	Stosunki majątkowe gminy	Czy prawo prowadzenia nauczycieli służy gminie lub innym osobom i na jakiej podstawie	//
5.	Cisiec	25/5/1874 1. 4074	Jednoklasowa mieszana	Drewniany, parterowy, w jednej izbie szkolnej, mieszkanie nauczyciela obejmuje dwa pokoiki i kuchnię	Budynek jeszcze dobry, lecz szczyplwy	19 morgów lasu i krzaków, 3750 złr w papierach	"	
6.	Czermichów					8 morgów lasu, 58 złr w papierach		
7.	Gillowice							
8.	Hucisko					11 morgów lasu, 50 złr w papierach		
9.	Isep	Żywiec						
10.	Jelesnia	26/3/1875 1. 13206 1/5/1891 1. 7120	a) Jednoklasowa mieszana b) Dwuklasowa mieszana	Drewniany, parterowy, w jednej izbie szkolnej, mieszkanie nauczyciela obejmuje 2 pokoiki i kuchnię Drewniany, parterowy, w dwóch salach szkolnych po 60 m ² , mieszkanie nauczyciela obejmuje 2 pokoje i kuchnię, ale w przyległym domu	Budynki obydwa jeszcze dobre		"	

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
[s. 1v] Lp.	Nazwa gminy	Data i liczba orzeczenia Rady Szk. Kraj, którym szkoła została zorganizowana względnie przekształcona	Kategoria szkoły	Opisane budynki szkolnego	[s. 6] Obecny stan budynku szkolnego, czy zachodzi konieczna potrzeba wystawienia nowego lub też przekształcenia albo rozszerzenia istniejącego budynku	Stosunki majątkowe gminy	Czy prawo prowadzenia nauczycieli służy gminie lub innym osobom i na jakiej podstawie	//
11.	Juszczyna					35 morgów lasu, 600 złr w papierach		
12.	Kamesznica	28/5/1874 l. 7407	Jednoklasowa mieszana	Drewniany, parterowy, w jednej izbie szkolnej mskiej i męskiej. Mieszkanie nauczyciela obejmuje dwie izby i kuchnię	Budynek wymaga rozszerzenia	43 morgów lasu, 1200 złr w papierach	"	
13.	Kocierz ad Moszczanica			//		50 złr w papierach		//
[s. 2v] 14.	Kocierz ad Rychwałd				[s. 3]	19 morgów lasu		
15.	Kocoń					300 złr w papierach		
16.	Korbielów					31 morgów lasu 220 złr w papierach		
17.	Koszarawa	28/3/1874 l. 7408	Jednoklasowa mieszana	Murowany, parterowy, o jednej izbie szkolnej na 50 m ² , mieszkanie dla nauczyciela odnajmuje organista, jeden pokój i kuchenkę	Konieczna potrzeba stawiania własnego budynku szkolnego, bo istnienie szkoły zależy od każdorazowego proboszcza	450 złr w papierach	ani gminie, ani innej osobie	

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
[s. 1v] Lp.	Nazwa gminy	Data i liczba orzeczenia Rady Szk. Kraj. którym szkoła została zorganizowana względnie przekształcona	Kategoria szkoły	Opisane budynku szkolnego	[s. 6] Obecny stan budynku szkolnego, czy zachodzi konieczna potrzeba wystawienia nowego lub też przekształcenia albo rozszerzenia istniejącego budynku	Stosunki majątkowe gminy	Czy prawo prowadzenia nauczycieli służy gminie lub innym osobom i na jakiej podstawie	//
18.	Krzyszów	25/3/1875 I. 3360	Jednoklasowa mieszana	Drewniany, parterowy, w jednej izbie szkolnej o 35 m ² , mieszkanie dla nauczyciela obejmuje 2 pokoiki	Konieczna potrzeba stawiania własnego budynku szkolnego, bo obecny szczupły, stary, grozi zawaleniem.	"	"	
19.	Kryżowa	30/6/1890 I. 9642	Jednoklasowa mieszana	Drewniany, parterowy w jednej izbie szkolnej. Mieszkanie nauczyciela obejmuje 1 pokoi i kuchnię.	Dla wielkiej liczby (216) obowiązków dzieci wymaga rozszerzenia	132 morgów lasu, pastwisk, krzaków, 750 złr w papierach	"	
20.	Kuków					50 złr w papierach		
21.	Kurów					365 złr w papierach		
22.	Lachowice	26/3/1875 I. 13027 jako filialna ad Sucha	Jednoklasowa mieszana	Murowany, parterowy w jednej sali szkolnej na 63 m ² , mieszkanie nauczyciela obejmuje 2 pokoje, kuchnię i szparkę	Budynek dobry, lecz dla wielkiej liczby dzieci (344) należałoby go rozszerzyć.	650 złr w papierach	"	
23.	Las	2/4 1879 I. 3091 jako etatowa				255 złr w papierach		
24.	Lesna					360 złr w papierach		
25.	Lipowa	26/3/1875 I. 13209	Jednoklasowa mieszana	Murowany, parterowy w jednej izbie szkolnej, mieszkanie nauczyciela obejmuje 2 pokoje i kuchnię	Budynek dobry	21 morgów łąki, 900 złr w papierach	"	

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
[s. 1v] Lp.	Nazwa gminy	Data i liczba orzeczenia Rady Szk. Kraj. którym szkoła została zorganizowana względnie przekształcona	Kategoria szkoły	Opisanie budynku szkolnego	[s. 6] Obecny stan budynku szkolnego, czy zachodzi konieczna potrzeba wystawienia nowego lub też przekształcenia albo rozszerzenia istniejącego budynku	Stosunki majątkowe gminy	Czy prawo prowadzenia nauczycieli służy gminie lub innym osobom i na jakiej podstawie	//
26.	Łękawica			Murowany, parterowy w dwóch salach szkolnych dosyć obszernych, mieszkanie nauczyciela obejmuje 2 pokoje i kuchnię//		400 w papierach		
27.	Łodygowice	22/3/1888 I. 7024	Dwuklasowa mieszana	Budynek dobry		33 morgów lasu	"	//
[s. 3v] 28.	Łysina				[s. 4]	350 zlr w papierach		
29.	Międzybrodzie					Kilkanaście morgów pastwiska, lasu i krzaków, 125 zlr w papierach		
30.	Milówka	14/6 1875 I. 6026	Dwuklasowa mieszana	W organistówe mieści się jedna izba szkolna, druga mieści się w innym budynku drewnianym, mieszkanie nauczyciela obejmuje jeden pokój i kuchnię	Konieczna potrzeba stawiania budynku szkolnego, zwłaszcza ze organistówka stara, szczupła, zawaleniem grozi.	432 zlr z prawa i przywilejów, 100 zlr w papierach, 78 morgów lasu	"	
31.	Moszczanica					18 morgów lasu, 450 zlr w papierach		
32.	Mutne					7 morgów lasu, 150 zlr w papierach		

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
[s. 1v] Lp.	Nazwa gminy	Data i liczba orzeczenia Rady Szk. Kraj. którym szkoła została zorganizowana względnie przekształcona	Kategoria szkoły	Opisanie budynku szkolnego	[s. 6] Obecny stan budynku szkolnego, czy zachodzi konieczna potrzeba wystawienia nowego lub też przekształcenia albo rozszerzenia istniejącego budynku	Stosunki majątkowe gminy	Czy prawo prowadzenia nauczycieli służy gminie lub innym osobom i na jakiej podstawie	//
33.	Nieledwia					26 morgów lasu, 450 złr w papierach		Te 450 złr należą do funduszu ubogich
34.	Oczków					53 morgów lasu, pastwisk i krzaków, 150 złr w papierach		
35.	Okrajnik					11 morgów pastwiska, 100 złr w papierach		
36.	Ostre							
37.	Pewel					210 złr w papierach		
38.	Pewelka					57 złr 50 w papierach		
39.	Pewel Mała					160 złr w papierach		
40.	Pewel Wielka					31 morgów lasu, 400 złr w papierach		
41.	Pietrzykowie					27 morgów lasu i krzaków, 1200 złr w papierach		
42.	Przyborów					800 złr w papierach		
43.	Przyłęków					14 morgów lasu, 300 złr w papierach		
44.	Radzichowy	6/4/1875 I. 13203	Jednoklasowa mieszana	Drewniany, parterowy o jednej izbie szkolnej na 90 m ² , mieszkanie nauczyciela obejmuje 2 pokoje, kuchnię i spiżarkę	Dobry, lecz szczypliwy	1200 złr w papierach	"	

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
[s. 1v] Lp.	Nazwa gminy	Data i liczba orzeczenia Rady Szk. Kraj, którym szkoła została zorganizowana względnie przekształcona	Kategoria szkoły	Opisanie budynku szkolnego	[s. 6] Obecny stan budynku szkolnego, czy zachodzi konieczna potrzeba wystawienia nowego lub też przekształcenia albo rozszerzenia istniejącego budynku	Stosunki majątkowe gminy	Czy prawo prowadzenia nauczycieli służy gminie lub innym osobom i na jakiej podstawie	//
45.	Rajcza	28/5/1874 l. 7409	Jednoklasowa mieszana	Drewniany, parterowy o jednej izbie szkolnej na 46 m ² . W budynku tym mieszka organista, a dla nauczyciela gmina wynajmuje mieszkanie//	Konieczna potrzeba stawiania budynku szkolnego, a raczej dwóch dla wielkiej rozciągłości gminy i wielkiej liczby dziatwy	25 morgów lasu i krzaków, 490 złr w papierach	"	//
[s. 4v] 46.	Rycerka Dolna	31/10 1888 l. 9980 Jako filialna 18/2 1891 l. 2716 Jako etatowa	Jednoklasowa mieszana	Drewniany, parterowy o jednej izbie szkolnej na 42 m ² , mieszkanie dla nauczyciela obejmuje 2 pokoiki i kuchnię	[s. 5] Dobry	31 morgów lasu i krzaków, 3860 złr w papierach	"	
47.	Rycerka Górną	23/5/1875 l. 13201	Jednoklasowa mieszana	Drewniany, parterowy o jednej izbie szkolnej, mieszkanie nauczyciela obejmuje 1 pokój i kuchnię	Dobry, lecz szczupły	55 morgów lasu i krzaków, 700 złr w papierach	"	
48.	Rychwałd	16/9 1891 l. 6650 18/6 1892 l. 12261	Jednoklasowa mieszana	Murowany, parterowy o jednej izbie szkolnej, mieszkanie nauczyciela składa się z 2 pokoi i kuchni	Budynek dobry	427 złr w papierach		
49.	Rychwałdek					151 złr w papierach		

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
[s. 1v] Lp.	Nazwa gminy	Data i liczba orzeczenia Rady Szk. Kraj. którym szkoła została zorganizowana względnie przekształcona	Kategoria szkoły	Opisanie budynku szkolnego	[s. 6] Obecny stan budynku szkolnego, czy zachodzi konieczna potrzeba wystawienia nowego lub też przekształcenia albo rozszerzenia istniejącego budynku	Stosunki majątkowe gminy	Czy prawo prowadzenia nauczycieli służy gminie lub innym osobom i na jakiej podstawie	//
50.	Siemna					7 morgów lasu, 150 zhr w papierach		
51.	Ślemień		Dwuoklasowa mieszana	Drewniany, parterowy, w całości o jednej izbie szkolnej ciasnej, druga urządzona z izby mieszkalnej nauczyciela, a już zbyt ciasna, mieszkanie nauczyciela obejmuje 1 pokoi i kuchnię obecnie	Nagląca potrzeba stawiania budynku szkolnego	612 zhr w papierach	"	
52.	Słowina	20/12 1890 l. 22206 jako filialna	Jednoklasowa mieszana	Drewniany, parterowy o jednej izbie szkolnej na 42 m ² , mieszkanie nauczyciela obejmuje 2 pokoiki i kuchnię	Jeszcze dobry	112 zhr w papierach		
53.	Sopotnia Mała					44 morgów lasu i krzaków, 179 zhr w papierach		
54.	Sopotnia Wielka					27 morgów pastwiska, 250 zhr w papierach		

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
[s. 1v] Lp.	Nazwa gminy	Data i liczba orzeczenia Rady Szk. Kraj, którym szkoła została zorganizowana względnie przekształcona	Kategoria szkoły	Opisanie budynku szkolnego	[s. 6] Obecny stan budynku szkolnego, czy zachodzi konieczna potrzeba wystawienia nowego lub też przekształcenia albo rozszerzenia istniejącego budynku	Stosunki majątkowe gminy	Czy prawo prowadzenia nauczycieli służy gminie lub innym osobom i na jakiej podstawie	//
55.	Sól	26/3/1875 l. 13208	Jednoklasowa mieszana	Drewniany, parterowy, o jednej izbie szkolnej miewielkiej. Mieszkanie nauczyciela obejmuje 1 pokój i kuchnię	Budynek jeszcze dobry, lecz szczypty	27 morgów lasu, 750 złr w papierach	"	
56.	Sporysz		Jednoklasowa mieszana	Drewniany, parterowy, o jednej izbie szkolnej. Mieszkanie nauczyciela o jednej izbie i kuchni	Budynek wymaga przekształcenia	11 morgów lasu, 500 złr w papierach	"	
57.	Stryżawa	16/4 1891 l. 6649	Dwie jednoklasowe mieszane		Nie ma zgola żadnego budynku szkolnego	1251 złr w papierach	"	//
[s. 5v] 58.	Sucha	11/1/1876 l. 10534	Trzyklasowa mieszana	Muruwany, piętrowy o czterech salach szkolnych. Mieszkanie nauczyciela obejmuje 2 pokoje, kuchnię i spiżarnię	[s. 6] Budynek dobry, zagraża mu stale grzyb	Kapitał serwitutowy 914 złr	Ani gminie, ani innej osobie	
59.	Świnnia					16 morgów lasu, 300 złr w papierach		

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
[s. 1v] Lp.	Nazwa gminy	Data i liczba orzeczenia Rady Szk. Kraj. którym szkoła została zorganizowana względnie przekształcona	Kategoria szkoły	Opisanie budynku szkolnego	[s. 6] Obecny stan budynku szkolnego, czy zachodzi konieczna potrzeba wystawienia nowego lub też przekształcenia albo rozszerzenia istniejącego budynku	Stosunki majątkowe gminy	Czy prawo prowadzenia nauczycieli służy gminie lub innym osobom i na jakiej podstawie	//
60.	Szare	28/5 1874 I. 7410 6/8 1877 I. 12260	Jednoklasowa mieszana	Drewniany, parterowy o jednej izbie szkolnej zbył szcuplej. Mieszkanie nauczyciela obejmuje 2 izby i kuchnię	Budynek na szkołę wiele nieodpowiedni	586 złr w papierach	"	
61.	Tresna					12 morgów lasu, 160 złr w papierach		
62.	Trzebinia					15 morgów lasu, 350 złr w papierach		
63.	Ujszoły	26/3 1875 I. 13202	Jednoklasowa mieszana	Drewniany, parterowy o 2 salach każda na 60 m ² . Dwa mieszkania dla nauczycieli: a) 2 pokoje, kuchnia, spiżarnia b) jeden pokój	Budynek dobry	58 morgów lasu, 950 złr w papierach	"	
64.	Wieprz					20 morgów lasu, 400 złr w papierach		
65.	Zabłocie	Żywiec				25 morgów lasu i pastwisk, 500 złr w papierach		
66.	Zadziele					137 morgów pastwisk, 234 złr w papierach		
67.	Zarzecze					16 morgów pastwisk, 5 morgów lasu, 188 złr w papierach		
68.	Żabnica					10 morgów lasu, 400 złr w papierach		

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
[s. 1v] Lp.	Nazwa gminy	Data i liczba orzeczenia Rady Szk. Kraj, którym szkoła została zorganizowana względnie przekształcona	Kategoria szkoły	Opisanie budynku szkolnego	[s. 6] Obecny stan budynku szkolnego, czy zachodzi konieczna potrzeba wystawienia nowego lub też przekształcenia albo rozszerzenia istniejącego budynku	Stosunki majątkowe gminy	Czy prawo prowadzenia nauczycieli służy gminie lub innym osobom i na jakiej podstawie	//
69.	Żywiec	18/8 1874 l. 3359	Pięcioklasowa męska i cztero- klasowa żeńską	Murowany, piętrowy o wystarczających salach szkolnych, mieści bowiem jeszcze i szkołę krajową stolarską, mieszkanie kierownika obejmuje 3 pokoje, kuchnię i szpizarkę	Budynek dobry	7 morgów lasu, 1850 złr targowego, 337 złr polowanie, 370 złr w papierach	Ani gminie, ani innej osobie	
70.	Żywiec Stary			//		3 morgi lasu, 80 złr w papierach		//

SUMMARY**Condition of school buildings in Zywiec county based on a report of the Regional School Board for the year 1892**

Galician education was supervised by the National School Board which was formed in 1867. The Board was a principal body in relation to the simultaneously formed Regional School Boards and Local School Boards. Thanks to such a structure, the development of education and its supervision significantly improved. It was the same situation in terms of access to education, which became much easier, even for people from the lowest levels of society. The fight with illiteracy in the provinces became a standard motto for successive chairmen of the Boards. Despite this, the construction of new schools and financing of existing ones were insufficient, and the counties which were generally responsible for their maintenance were too poor to meet these obligations. Similar problems were encountered by most of the counties in Galicia, including Zywiec county, which waited until 1904 for its first high school. The vast majority of schools consisted of just 1 class. The level of financing and material condition of schools in Zywiec county were definitely insufficient, and the majority of buildings were wooden, especially in smaller towns and villages, and there were only a few that could boast schools with a high level of organization and brick buildings, which is reflected in the report about the condition of schools in the county for the year 1892.

SŁOWA KLUCZOWE: edukacja, Galicja, powiat żywiecki, Rada Szkolna

KEY WORDS: education, Galicia, Zywiec county, school boards

Z zagadnień archiwistyki

PRZEMYSŁAW JĘDRZEJEWSKI

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

**Akta Komisji Porządkowych Cywilno-Wojskowych
(1790–1794)****Źródła i stan badań dotyczący działalności komisji porządkowych
cywilno-wojskowych koronnych i litewskich**

Andrzej Zahorski i Jerzy Gordziejew stwierdzili w swoich pracach, że działalność komisji porządkowych cywilno-wojskowych na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów nie została należycie opracowana¹. W dużym stopniu wynika to z niewielkiej liczby zachowanej do naszych czasów dokumentacji tych komisji.

Poza Archiwum Narodowym w Krakowie, akta dotyczące ich funkcjonowania znajdują się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Państwowym w Lublinie i Archiwum Państwowym w Poznaniu. Materiały pozostające w posiadaniu zagranicznych archiwów: Narodowego Archiwum Historycznego Białorusi w Mińsku i w Grodnie, Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Wilnie i Rosyjskiego Państwowego Wojskowo-Historycznego Archiwum w Moskwie wymienił i opisał w monografii poświęconej litewskim komisjom Jerzy Gordziejew².

Akta związane z kancelarią komisji cywilno-wojskowych znajdują się również w zbiorach innych instytucji, m.in. w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie, Bibliotece Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we

¹ Andrzej Zahorski, *Centralne instytucje policyjne w Polsce w dobie rozbiorów*, Warszawa 1959, s. 65; Jerzy Gordziejew, *Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie Sejmu Czteroletniego (1789–1792)*, Kraków 2010, s. 7.

² J. Gordziejew, *Komisje...*, s. 10–13, 341–343.

Wrocławiu czy Bibliotece Czartoryskich w Krakowie. Dokumentację odnoszącą się do działalności komisji cywilno-wojskowych można odszukać także w zachowanych archiwach innych organów władzy centralnej, m.in. „Komisji Wielkich” – Komisji Policji Obojga Narodów, Komisji Skarbowej Koronnej i Litewskiej, później Komisji Skarbowej Obojga Narodów, Komisji Wojskowej Obojga Narodów czy Komisji Edukacji Narodowej, jak również w materiałach wytworzonych przez kancelarie miejskie, sądownicze, cechowe lub osoby prywatne.

W Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie znajdują się dwa zespoły, których akta dotyczą funkcjonowania dwóch komisji porządkowych cywilno-wojskowych. W zespole akt Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej ziemi wieluńskiej i powiatu ostrzeszowskiego 1790–1809³ zachowały się następujące akta:

- rejestry różnych parafii, w których są akta metrykalne urodzeń, zgonów i ślubów ludności, a także spisy dzieci uczęszczających do szkół z lat 1790–1792 (5 j.a., sygn. 1/64/1–5, 1881 kart);
- protokoły lustracji szpitali, m.in. przychody i wydatki szpitala wieluńskiego z lat 1778–1792 (sygn. 1/64/7, 94 karty);
- spisy tzw. ofiary wieczystej dekanatów wieruszowskiego, brzeźnickiego, krzepickiego i rudzkiego z 1790 r. (sygn. 1/64/8–10, 183 karty);
- protokoły: furazowy i paszportowy (sygn. 1/64/11, 42 karty);
- protokół codziennych czynności Komisji Porządkowej z okresu od 4 lutego 1790 do 17 lipca 1792 r. (sygn. 1/64/12, 67 kart);
- protokoły raportowe od 27 lutego 1790 do 25 lipca 1792 r. (sygn. 1/64/13–14, 125 kart);
- protokół podwodowy 1790–1791 (sygn. 1/64/15, ss. 115);
- protokoły ekonomiczne z okresu od 22 lutego 1790 do 24 lipca 1792 r. (sygn. 1/64/16–17, ss. 337);
- memoriały nadsyłane od władz centralnych i osób prywatnych z 1790 r. (sygn. 1/64/18, 367 kart).

³ AGAD, Komisja Porządkowa Cywilno-Wojskowa ziemi wieluńskiej i powiatu ostrzeszowskiego 1790–1809, zespół nr 1/64. Zespół liczy 1,5 mb akt i 18 j.a. Z niewiadomych przyczyn dołączono do tego zespołu akta z okresu Księstwa Warszawskiego – listę właścicieli stanu szlacheckiego mającego prawo do głosowania na sejmiku powiatu ostrzeszowskiego z 2 lutego 1809 r.

Są to akta luźne lub księgi spisane w języku polskim i łacińskim, najczęściej oprawione w papier, tekturę i półskórek. Materiały nie zostały zmikrofilmowane i są udostępniane jedynie w oryginałach.

W drugim zespole akt Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Inowrocławskiej z powiatem radziejowskim i kruszwickim⁴ znajduje się następująca dokumentacja, m.in.:

- spisy ludności i metryki (sygn. 1/80/1, 4);
- protokoły codziennych posiedzeń kompletów komisarzy, noty, rozporządzenia (sygn. 1/80/2–3);
- protokół paszportowy, fundusze szpitali i memoriały (sygn. 1/80/3).

Akta tego zespołu zostały wytworzone w latach 1789–1792. Są to księgi lub akta luźne oprawione w płótno, półskórek lub pozostawione bez oprawy. Zespół jest zmikrofilmowany⁵.

Archiwum Państwowe w Lublinie posiada w zasobie akta trzech Komisji Cywilno-Wojskowych: ziemi lubelskiej i powiatu urzędowskiego z siedzibą w Lublinie⁶, ziemi łukowskiej z siedzibą w Łukowie⁷ i ziemi chełmskiej i powiatu krasnostawskiego z siedzibą w Chełmie i Krasnymstawie (zmienność co 2 lata)⁸. Dokumentacja dwóch pierwszych komisji została włączona do jednego wspólnego zespołu – Komisje cywilno-wojskowe województwa lubelskiego⁹, z których tylko jedna jednostka – „Protokół Komisji Cywilno-Wojskowej Ziemi Łukowskiej” z okresu 1790–1792 dotyczy działalności Komisji Porządkowej ziemi łukowskiej (sygn. 35/17/2). Pozostałe jednostki odnoszą się do dokumentacji Komisji Cywilno-Wojskowej ziemi lubelskiej i powiatu urzędowskiego:

⁴ Komisja Porządkowa Cywilno-Wojskowa Inowrocławska z powiatem radziejowskim i kruszwickim 1790–1792, zespół nr 1/80. Zespół liczy około 0,3 mb akt i 4 j.a. Początkowo powiaty kruszwicki i radziejowski podlegały pod Komisję Porządkową Cywilno-Wojskową województwa brzeskokujawskiego i inowrocławskiego z powiatami i z siedzibą w Brześciu Kujawskim. Poprzez późniejsze decyzje powiaty radziejowski i kruszwicki otrzymały osobną komisję; por. *Volumina Legum*, t. IX, Kraków 1889, s. 147.

⁵ Kolejne sygnatury mikrofilmów: 22568, 22569, 22570, 22571.

⁶ *Volumina...*, s. 147.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*.

⁹ APL, Komisje cywilno-wojskowe województwa lubelskiego, zespół nr 35/17. Liczy on około 0,25 mb i 8 j.a.

- diariusz z lat 1790–1791 (sygn. 35/17/1);
- protokół codziennych czynności pracy komisarzy z okresu 1790–1792 (sygn. 35/17/3);
- rejestry spraw cywilno-wojskowych i ekonomicznych (sygn. 35/17/7–8) z lat 1790–1792.

Kolejne nie są wytworem kancelarii komisyjnej i dotyczą okresu wojny polsko-rosyjskiej 1792 r., a dokładniej powinności ludności cywilnej względem wojsk okupacyjnych, m.in. kwity i protokoły prowiantu i furażu dostarczanego przez miasta, klucze, wsie królewskie, ziemskie i duchowne armii rosyjskiej z lat 1792–1793 (sygn. 35/17/5–6).

Zespół akt Komisji Cywilno-Wojskowej dla ziemi chełmskiej i powiatu krasnostawskiego¹⁰ zawiera:

- księgi codziennych czynności (sygn. 35/18/2–6);
- protokół memoriałów komisyjnych (sygn. 35/18/1);
- spisy i prośby ludności (sygn. 35/18/4).

Jednostki są oprawionymi księgami, niez mikrofilmowanymi. Pomocny do kwerendy badawczej okazać się może inwentarz, opracowany przez Jana Riabinina¹¹, w którym zamieszczono informacje dotyczące poszczególnych jednostek i całego zespołu archiwalnego.

Kolejna spuścizna po komisjach porządkowych znajduje się w Archiwum Państwowym w Poznaniu. Składają na nią dwa zespoły akt dotyczące funkcjonowania Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej województwa kaliskiego, powiatów kaliskiego, pyzdrskiego i konińskiego z siedzibą w Kaliszu¹² i Komisji Porządkowej województwa poznańskiego, powiatów poznańskiego i międzyrzeckiego z siedzibą w Poznaniu¹³.

¹⁰ APL, Komisja Cywilno-Wojskowa dla ziemi chełmskiej i powiatu krasnostawskiego, zespół nr 35/18. Liczy on 0,75 mb i 6 j.a.

¹¹ APL, Inwentarz ksiąg dawnych, oprac. Jan Riabinin, Warszawa 1931 (maszyn.).

¹² *Volumina...*, s. 147.

¹³ Na mocy konstytucji sejmowej z dnia 2 listopada 1791 r. województwo poznańskie zostało podzielone na ziemię wschowską i trzy powiaty: poznański, kościański i nowo utworzony międzyrzecki. Do tej ustawy istniała jedna Komisja Cywilno-Wojskowa województwa poznańskiego, powiatów poznańskiego, kościańskiego i ziemi wschowskiej. Później powstały dwie osobne dla powiatów poznańskiego i międzyrzeckiego, jak również dla ziemi wschowskiej i powiatu kościańskiego; por. *Volumina...*, s. 147, 334.

Pierwszy z zespołów¹⁴ składa się z jednostek archiwalnych, przeważnie o niewielkich rozmiarach:

- „Protokół każdodziennych czynności” z 1790 r. (sygn. 53/61/1, ss. 11);
- dekrety i rezolucje komisarzy z 1790 r. (sygn. 53/61/2, ss. 15);
- „Protokół listów od deputacji do spraw zagranicznych” z lat 1790–1791 (sygn. 53/61/5, ss. 43);
- korespondencja Komisji i ekspedycje przychodzące od organów władzy centralnej z okresu 1790–1792 (sygn. 53/61/6, ss. 46);
- ekstrakty komisyjne z 1792 r. (sygn. 53/61/8, ss. 2).

Pozostałe jednostki są o wiele większe. Umieszczono w nich:

- protokół ogólnych uniwersałów i rezolucji Komisji z lat 1790–1792 (sygn. 53/61/3, ss. 505);
- korespondencję przychodzącą od i wysyłaną do Komisji Wojskowej Obojga Narodów z okresu 1790–1792 (sygn. 53/61/4);
- listy i memoriały Komisji Policji Obojga Narodów 1791–1792.

Drugi z zespołów¹⁵ liczy tylko jedną jednostkę: korespondencję Komisji z 1790 r. (sygn. 53/62/1, ss. 748). Akta obu zespołów w większości to rękopisy, choć występują również drukowane uniwersały komisyjne, umieszczone w księgach, poszytach i wiązках akt luźnych. Żadna z jednostek nie jest zmikrofilmowana.

Pojedyncza jednostka, odnosząca się do działalności krakowskiej Komisji Cywilno-Wojskowej z 1794 r., znajduje się w zasobie Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie¹⁶. W jej skład wchodziły taryfy podatkowe dla powiatów krakowskiego, proszowickiego, ksiąskiego i lelowskiego, z podziałem na dobra królewskie, szlacheckie i duchowne oraz informacjami dotyczącymi imion i nazwisk dziedziców i posesorów ziemskich, nazw miejscowości, liczby dymów czy intraty.

W zbiorach Biblioteki Kórnickiej Polskiej Akademii Nauk przechowywane są akta wydane przez litewskie komisje cywilno-wojskowe z okresu insurekcji kościuszkowskiej z 1794 r., których działalność została wzno-

¹⁴ APP, Komisja Porządkowa Cywilno-Wojskowa województwa kaliskiego 1790–1792, zespół nr 53/61. Liczy on 0,20 mb i 8 j.a.

¹⁵ APP, Komisja Porządkowa Cywilno-Wojskowa województwa i powiatów poznańskiego i międzyrzeckiego 1790–1792, zespół nr 53/62. Liczy on zaledwie 0,20 mb akt.

¹⁶ BJ, rkps 7257.

wiona decyzją władz powstańczych¹⁷. Są to cztery księgi zmikrofilmowane, mieszczące się w jednej jednostce archiwalnej, wytworzone przez Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe powiatów trockiego (ss. 134), lidzkiego (ss. 208), wileńskiego (ss. 330) i grodzieńskiego (ss. 330). Są to w zasadzie księgi protokołów codziennych czynności kompletów komisarzy, szczegółowo opisane ich rozporządzenia, uniwersały nadchodzące od Najwyższego Naczelnika Siły Zbrojnej Narodowej Tadeusza Kościuszki, materiały dotyczące poboru podatków i rekruta, działania wojsk rosyjskich i powstańców na tych terenach, aktywności ludności cywilnej, m.in. dzięki ofiarom materialnym¹⁸.

Podobny materiał posiada Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu. W jego zasobie znajduje się „Zbiór postanowień komisji porządkowej cywilno-wojskowej powiatu sandomierskiego i wiślickiego [1789–1792]”¹⁹. Jest to księga zmikrofilmowana, w której występuje większość uniwersałów i rezolucji Komisji Porządkowej województwa sandomierskiego dla powiatów sandomierskiego i wiślickiego z siedzibą w Szydłowie²⁰. Wspomniane archiwalia z Biblioteki Kórnickiej oraz z Ossolineum są zdigitalizowane i udostępnione w formie elektronicznej na platformie Federacji Bibliotek Cyfrowych.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie posiada w zasobie akta innych organów władzy centralnej, w których znajdujemy dokumenty odnoszące się do działalności komisji porządkowych cywilno-wojskowych, choćby Komisji Policji Obojga Narodów. Materiały te umieszczone są w zespołach: Archiwum Królestwa Polskiego²¹ (m.in. dokumentacja związa-

¹⁷ BK, Troki. Dokumenty wydane przez Komisję porządkową powiatu trockiego 1794; BK, Lida. Dokumenty wydane przez Komisję porządkową powiatu lidzkiego 1794; BK, Wilno. Dokumenty wydane przez Komisję porządkową powiatu wileńskiego 1794; BK, Grodno. Dokumenty wydane przez Komisję porządkową powiatu grodzieńskiego 1794, sygn. 0109. Jednostka liczy w sumie 630 kart.

¹⁸ BK, Troki. Dokumenty wydane przez Komisję porządkową powiatu trockiego 1794, sygn. 0109, s. 3, 4.

¹⁹ ZNiO, Zbiór postanowień komisji porządkowej cywilno-wojskowej powiatu sandomierskiego i wiślickiego [1789–1792], sygn. 2785/II. Jednostka liczy 33 ss.

²⁰ *Volumina...*, s. 147.

²¹ AGAD, Archiwum Królestwa Polskiego, sygn. nr 148–152, 171, 174, 180–181, 185, 205, 208–210, 232, 237, 240, 306–307, 309, 315, 322; niezmikrofilmowane – Archiwum Królestwa Polskiego, sygn. XV k. 6 nr 2, XV p. 87, k. 7–9, p. 88 nr 1–6. Akta te po 1794 r. zostały wywiezione przez Rosjan do Sankt Petersburga, mylnie ocenione jako w całości do-

na z raportami o naprawie dróg, mostów, grobli, skargami na wysokość cen skór i pracę urzędników państwowych, wykazy składki na Szpital Dzieciątka Jezus w Warszawie, ofiarowanej przez kawalerów orderu św. Stanisława w 1792 r., czy uniwersały względem ludności cygańskiej, nadsyłane przez Komisje Porządkowe województwa krakowskiego, powiatu ciechanowskiego, krzemienieckiego, województwa kijowskiego i lubelskiego²²); Metryki Koronnej²³ (np. patenty wojskowe dla oficerów, którymi byli także komisarze cywilno-wojskowi lub osób powiązanych z garnizonami w Krakowie i Częstochowie²⁴); Archiwum Kameralnego²⁵ (m.in. memoriał miasta Kazimierza względem powinności kwaterunkowych czy decyzje posłów sejmiku w Proszowicach o wyborze komisarzy²⁶); jak również Metryki Litewskiej²⁷.

Pojedyncze dokumenty związane z działalnością czy kancelarią komisji porządkowych odnaleźć można m.in. w zespołach miejskich lub spuściźnie osób prywatnych. W aktach miasta Krakowa²⁸, przechowywanych w zasobie Archiwum Narodowego w Krakowie, znajdują się np.: korespondencja magistratu z Komisją dla powiatów krakowskiego i proszowickiego, dotycząca kwestii ludzi luźnych i spraw wydawania rekruta z poszczególnych cyrkułów miejskich²⁹, pisma wymieniane z Departamentem Policji³⁰, a także materiały o samych komisarzach, choćby w księdze przyjąć do prawa

tyczące polityki zagranicznej i dyplomacji. Większość archiwaliów powróciła do Polski po umowach rewindykacyjnych traktatu ryskiego z 1921 r., ale część pozostała do dnia dzisiejszego w Moskwie; por. Michał Kulecki, *Archiwum Królestwa Polskiego*, [w:] *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie*, pod red. Teresy Zielińskiej, Warszawa 1992, s. 46–47; Jadwiga Jankowska, *Dzieje zbioru pod nazwą Archiwum Królestwa Polskiego*, „Archeion” 1966, t. 44, s. 113–126.

²² AGAD, Archiwum Królestwa Polskiego, sygn. XV p. 87/ K. 6, k. 5, 5a, 6, 6a, 36–51; K. 8, k. 87.

²³ AGAD, Metryka Koronna, sygn. KK 68, KK 69, KK 86, KK 87, KK 90, KK 92, KK 94.

²⁴ AGAD, Metryka Koronna, sygn. KK 92, s. 98–99, 101–102, 201–202, 208–209, 212–213, 234–236, 285–286, 305–306, 323–324.

²⁵ AGAD, Archiwum Kameralne, sygn. III 11–12, 66, 99–100, 116.

²⁶ AGAD, Archiwum Kameralne, sygn. III/11, 10; III/99, s. 326–328; III/100, s. 297–298.

²⁷ AGAD, tzw. Metryka Litewska, sygn. V 7; dz. VII 164, 165, 169, 171, 172, 173, 174, 232, 233; dz. IX 24, 27.

²⁸ ANK, Akta Miasta Krakowa, sygn. 29/33.

²⁹ ANK, Akta Miasta Krakowa, Liber epistolarum urbis Cracoviae, sygn. 29/33/1323, s. 110, 111; sygn. 29/33/1324, s. 80–84.

³⁰ ANK, Akta Miasta Krakowa, Akta Departamentu Policji Miasta Krakowa, sygn. 29/33/1284, s. 160, 164, 174–175, 221, 226–227, 321.

miejskiego³¹. Archiwum Państwowe w Poznaniu przechowuje zaświadczenie Komisji Cywilno-Wojskowej powiatów pyzdrskiego i konińskiego dla dyrektora szkoły w Borku Mikołaja Janiszewskiego z 21 listopada 1790 r.³², korespondencję komisarzy z konwentem benedyktynów w Lubiniu w sprawie dostarczania rekrutów z dóbr klasztornych³³, pokwitowania Komisji powiatu kościańskiego dla Maksymiliana Mielżyńskiego za wysłanie dwóch rekrutów oraz opłatę z dóbr pawłowickich³⁴, a także kwity z sypki zbożowej i furazu z dóbr opackich i klasztornych³⁵. W zasobie Archiwum Państwowego w Lublinie znajdują się, w zespole akt Trybunału Koronnego lubelskiego ekstrakty z dokumentacji Komisji Cywilno-Wojskowych dla powiatów owruckiego i województwa bełskiego³⁶. Podobne jednostkowe materiały odnaleźć można w zbiorach Biblioteki Kórnickiej czy Biblioteki Instytutu Badań Literackich PAN w Warszawie, m.in. list biskupa krakowskiego Feliksa Turskiego do Komisji powiatów krakowskiego i proszowickiego z 2 lutego 1791 r.³⁷ i „Ordynację dla Komisji Porządkowych i magistratów miejskich względem urządzenia i utrzymania kres po traktach i drogach”³⁸. W Bibliotece Czartoryskich w Krakowie przechowywane są np.: korespondencja i raporty komisji cywilno-wojskowych z Komisją Skarbową i Policji Obojga Narodów³⁹, erraty i sumariusze uniwersałów Komisji Porządkowej krakowsko-proszowickiej z 1790 r.⁴⁰ czy „Organizacja Komisji Porządkowych przez Radę Najwyższą Narodową” z 1794 r.⁴¹ W Bibliotece Narodowej w Warszawie są natomiast m.in. drukowane uniwersały obu Komisji województwa krakowskiego⁴².

Stan badań nad dziejami komisji porządkowych cywilno-wojskowych

³¹ ANK, Akta Miasta Krakowa, Libri iuris civilis, sygn. 29/33/1437, sygn. 29/33/1439, s. 1–3.

³² APP, Majątek Podrzecze-Węgierscy, sygn. 59/955/7, s. 408.

³³ APP, Klasztor benedyktynów w Lubiniu, sygn. 53/1444/0, s. 446.

³⁴ APP, Majątek Pawłowice – Mielżyńscy, sygn. 53/998/4, s. 583.

³⁵ APP, Klasztor cystersów w Bledzewie, sygn. 53/1454/0, s. 179.

³⁶ APL, Trybunał Koronny Lubelski, sygn. 35/16/3.5, s. 299; sygn. 35/16/3.11, s. 474.

³⁷ BL PAN, sygn. XVIII. 2.550.

³⁸ BK, sygn. 01512.

³⁹ B Czart. w Krakowie, rkps 731, k. 81–87; rkps 968, k. 339–342.

⁴⁰ B Czart. w Krakowie, rkps 968, k. 357–358, 389, 397.

⁴¹ B Czart. w Krakowie, rkps 967, k. 291–297.

⁴² BN w Warszawie, sygn. XVIII.3. 4461–4474, 4895, 4931; sygn. SD XVIII.4. 895.

jest wciąż niewystarczający. Oprócz źródeł drukowanych⁴³, z prac poświęconych samym komisjom wymienić można monografię Jerzego Gordziejewa (o której była mowa powyżej), artykuły tego samego autora o podobnej tematyce⁴⁴, teksty Wiesława Szaja⁴⁵ i Barbary Sobolowej⁴⁶ oraz nieopublikowaną pracę doktorską Sławomira Barasińskiego⁴⁷, dotyczącą wielkopolskich komisji cywilno-wojskowych, a także niezbyt udaną pod względem merytorycznym publikację Zofii Wielebskiej o Komisji Porządkowej dla powiatów krakowskiego i proszowickiego⁴⁸. Monografia Tadeusza Mizia poświęcona jest czynnościom komisarzy w zakresie szkolnictwa parafialnego⁴⁹, pod względem archiwoznawstwa zajmował się tą problematyką Piotr Bańkowski⁵⁰. Fragmentarycznie o komisjach wspominali badacze XIX-wieczni i współcześni w swoich dziełach o historii administracji i ustroju, m.in. Tadeusz Korzon, Walerian Kalinka, Feliks Koneczny, Bogusław Leśnodorski, Michał Pietrzak i Juliusz Bardach⁵¹, a także Kamila Follprecht

⁴³ *Dziennik czynności Sejmu Głównego Ordynaryjnego Warszawskiego pod zwiazkiem konfederacji obojga narodów roku 1789 zaczęty od dnia 13 sierpnia z zlecenia Najjaśniejszych Stanów w Warszawie*, t. IV, Warszawa 1789; *Volumina...*, s. 136–142, 146–156, 163, 171, 232.

⁴⁴ Jerzy Gordziejew, *Z dziejów Komisji Porządkowych Cywilno-Wojskowych w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie” 2002, t. 47, s. 167–192; Jerzy Gordziejew, *Źródła do dziejów Komisji Cywilno-Wojskowych w Wielkim Księstwie Litewskim z lat 1789–1792*, [w:] *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań XVI–XVIII wiek*, pod red. Tomasza Ciesielskiego, Anny Filipczak-Kocur, Warszawa–Opole 2008, s. 143–146.

⁴⁵ Wiesław Szaja, *Organizacja i działalność administracyjna wielkopolskich komisji porządkowych cywilno-wojskowych (1789–1792)*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1976, t. 12, z. 1.

⁴⁶ Barbara Sobolowa, *Wielkopolskie Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe a szkolnictwo parafialne*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1973, t. 16, s. 7–21.

⁴⁷ Sławomir Barasiński, *Wielkopolskie Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe jako organ władzy policyjnej*, 1999 (rękopis w Bibliotece Głównej UAM w Poznaniu).

⁴⁸ Zofia Wielebska, *Krakowska komisja porządkowa cywilno-wojskowa 1789–1794*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. Prace Historyczne” 1987, t. 12, s. 187–197.

⁴⁹ Tadeusz Mizia, *Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe a szkolnictwo parafialne w okresie Sejmu Czteroletniego*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1963, t. 6, s. 40–87.

⁵⁰ Piotr Bańkowski, *Instrukcja kancelaryjno-archiwalna dla Komisji Porządkowych Cywilno-Wojskowych z lat 1790–1792. Głos zza grobu dla archiwistów*, „Archeion” 1975, t. 62, s. 53–68.

⁵¹ Tadeusz Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794)*, t. V, Kraków–Warszawa 1897, s. 196–232; Włodzimierz Kalinka, *Sejm Czteroletni*, t. I,

w pracy poświęconej spisom ludności żydowskiej, będących częścią akt Komisji powiatów krakowskiego, proszowickiego, lelowskiego i ksiąskiego oraz Przemysław Jędrzejewski w artykule stanowiącym o zachodzących przemianach w miastach, gospodarce i administracji województwa krakowskiego w okresie stanisławowskim⁵².

Zarys działalności krakowskich Komisji Porządkowych Cywilno-Wojskowych dla powiatów krakowskiego, proszowickiego, lelowskiego i ksiąskiego (1790–1792)

Jednym z zadań skonfederowanego sejmu, zawiązanego 7 października 1788 r. w Warszawie, który przeszedł do historii pod nazwą Sejm Wielki lub Czteroletniego, było obok ogólnej próby zreformowania ustroju upadającej Rzeczypospolitej, utworzenie nowoczesnej administracji centralnej i lokalnej.

Instytucjami zarządzania terenowego zostały komisje porządkowe cywilno-wojskowe. Pierwsze z nich powstały w Wielkim Księstwie Litewskim na mocy uchwały *Komisje wojewódzkie i powiatowe w Wielkim Księstwie Litewskim* z dnia 19 listopada 1789 r.⁵³ Podobne jednostki, początkowo w liczbie 44, powołano dla województw i powiatów koronnych już 15 grudnia tego roku, a ramy ich funkcjonowania ustalono w konstytucji sejmowej – *Komisje porządkowe cywilno-wojskowe, województw, ziem i powiatów w Koronie*⁵⁴. Komisje cywilno-wojskowe powstały głównie dla wcielenia zamysłu posłów o zwiększeniu stanu armii koronnej i litewskiej, a także wprowadzenia nowego sposobu rekrutowania żołnierzy z dóbr królewskich, duchownych i szlacheckich, ustanowionego 17 grudnia 1789 r.⁵⁵ W wyniku

cz. 2, wyd. 4, Kraków 1895, s. 642–647; Feliks Koneczny, *Dzieje administracji w Polsce*, Wilno 1924, s. 232–238; Juliusz Bardach, Bogusław Leśnodorski, Michał Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*, t. II, Warszawa 1966, s. 538, 539.

⁵² *Ludność żydowska województwa krakowskiego w czasie Sejmu Czteroletniego. Spisy z powiatów krakowskiego, ksiąskiego, lelowskiego i proszowickiego z lat 1790–1792*, wyd. Kamila Follprecht, „Fontes Cracovienses” 12, Kraków 2008; Przemysław Jędrzejewski, *Próby unowocześnienia administracji lokalnej, przemysłu i rewitalizacji miast w województwie krakowskim w dobie stanisławowskiej (1764–1795)*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica”, t. XIII, Kraków [praca w przygotowaniu].

⁵³ *Volumina...*, s. 136–142.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 146–156.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 143–145.

działalności komisji prerogatywy komisarzy stale wzrastały i wychodziły poza granice spraw armii i rozsądzania sporów między wojskiem a cywilami. Prace komisarskie zostały wstrzymane na skutek uniwersału Konfederacji Targowickiej z maja 1792 r., ale niektóre z komisji wznowiły funkcjonowanie podczas Insurekcji Kościuszkowskiej w 1794 r.

W województwie krakowskim działały dwie Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe: dla powiatu krakowskiego i proszowickiego, a od 3 listopada 1791 r. także dla księstwa siewierskiego⁵⁶ oraz dla powiatów lełowskiego i ksiąskiego. Zgodnie z konstytucją sejmową kadencje komisarzy miały trwać dwa lata. Były to funkcje bezpłatne, ale wymagane do dalszej kariery urzędniczej, przeznaczone wyłącznie dla przedstawicieli stanu szlacheckiego, chociaż po uchwaleniu *Ustawy o miastach*, dopuszczono mieszczaństwo do piastowania tych godności. Komisje miały składać się z 19 komisarzy (16 świeckich i 3 duchownych) – pracujących w kompletach, przedstawiciela wojskowego, instygatora i pracowników kancelarii, którzy otrzymywali pensję: regenta, jego zastępcy, kancelarzystów, woźnego i stróża. Wszystkie komisje cywilno-wojskowe koronne i litewskie odpowiadały przed tzw. „Komisjami Wielkimi” – m.in. Komisją Wojskową, Komisją Skarbową, a od 1791 r. także przed Komisją Policji Obojga Narodów⁵⁷. Kasa komisyjna czerpała dochody z podatków i kar nakładanych na magistraty, zwierzchności gromadzkie i osoby prywatne.

Według przepisów prawa wyboru komisarzy miały dokonywać sejmiiki wojewódzkie. Sejmik krakowski obradujący w Proszowicach wybrał 8 lutego 1790 r. komisarzy dla dwóch komisji. W początkowym składzie pierwszej z nich dla powiatów krakowskiego i proszowickiego, która miała siedzibę w położonym na Rynku budynku „Wielkiej Wagi” w Krakowie, znaleźli się: Jan Michał Grodzicki, kasztelan oświęcimski (prezes), chorąży koronny Aleksander Łętowski, stolnik krakowski, Joachim Morsztyn, starosta skotnicki, Jan Kanty Wodzicki, opat mogiński, Ignacy Benoe, wielkórządca krakowski, Jacek Bzowski, skarbnik krakowski, Sebastian Dembowski, kasztelanicz czchowski, szambelani królewscy: Józef Jordan z Zakliczy-

⁵⁶ Konstytucja sejmowa *Warunek względem Księstwa Siewierskiego* oddawała pod zarząd Komisji Skarbowej Obojga Narodów wszelkie dochody publiczne, pochodzące z tych dóbr, które jednocześnie włączono do jurysdykcji województwa krakowskiego. Jednak faktycznie posłowie zdecydowali o przyłączeniu księstwa do ziem krakowskich już 22 lipca 1790 r.; por. *Volumina...*, s. 179, 345.

⁵⁷ *Volumina...*, s. 146–148; *Ludność żydowska...*, s. VII; P. Jędrzejewski, *Próby...*

na, Stanisław Miroszewski, Wojciech Linowski, Jan Kanty Skorupka, Jan Szwykowski, komornik krakowski, Józef Wielowiejski, starosta rządowski, Bogusław Śląski, starosta bocheński, Antoni Zieliński, komornik krakowski, Sebastian Sierakowski, kanonik krakowski, Marcjan Żeleński, pułkownik wojsk koronnych. Wydelegowanym komisarzem od Komisji Wojskowej został Jan Kalka, który złożył przysięgę 1 marca 1790 r.⁵⁸ Komisja rozpoczęła pracę 23 lutego 1790 r., a 27 lutego uchwaliła *Ordynację Komisji Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego powiatów krakowskiego i proszowickiego*, w której ustalono m.in. godziny pracy kompletów (od poniedziałku do soboty, w godzinach 8–13), czteroosobowy skład kompletów i ich zmienność co 2/3 miesiąca⁵⁹. Na miejsce starych komisarzy, ogólne zebranie wszystkich kompletów wybierało ich następców, głównie z powodu elekcji poprzedników do innych instytucji państwowych, m.in. Komisji Policji czy komisji granicznych.

Do drugiej z nich dla powiatów lełowskiego i ksiąskiego wybrano: Stanisława Sołtyka, rotmistrza Kawalerii Narodowej (jako prezesa), Aleksandra Potockiego (jako wiceprezesa), księdza Franciszka Ksawerego, hrabiego Ankwicza, proboszcza lełowskiego, Jakuba Kmitę, kanonika chełmskiego, Antoniego Romiszowskiego, kanonika inflanckiego i proboszcza przyrowskiego⁶⁰, Aleksandra Potockiego, Józefa Mioszowskiego, Ludwika Kalinowskiego, Jacka Misiewskiego, starostę białogrodeckiego, Jakuba Jordana z Zakliczyna, Józefa Kosińskiego, komornika krakowskiego, podwojewódzkiego Jana Witkowskiego, Andrzeja Rottermunda, komornika krakowskiego, Stanisława Jeziorkowskiego, komornika krakowskiego, Piotra Koźmińskiego, Amona Karońskiego, sędziego ziemiańskiego województwa krakowskiego, Jana Kantego Marchockiego, chorążego smoleńskiego, Piotra Delpacego (Delipacego) i Jana Nepomucena Michałowskiego⁶¹. Komisja

⁵⁸ ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/1, s. 5, 21; AGAD, Archiwum Kameralne, sygn. III/99, s. 326–328; *Ludność żydowska...*, s. VIII; Z. Wielebska, *Krakowska komisja...*, s. 189; P. Jędrzejewski, *Próby...*

⁵⁹ ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/1, s. 5–11.

⁶⁰ Nazwisko to występuje w trzech różnych odmianach, w zależności od dokumentu: Romiszewski, Romiszowski, Remiszewski.

⁶¹ ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/25, s. 5; AGAD, Archiwum Kameralne, sygn. III/99, s. 326–328; *Ludność żydowska...*, s. IX; P. Jędrzejewski, *Próby...*

zebrała się po raz pierwszy 22 lutego 1790 r., a 25 lutego uchwaliła *Ordynację Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego Powiatów Książskiego i Lelowskiego*⁶². Pierwszą jej siedzibą był konwent ojców franciszkanów w Lelowie, która później została przeniesiona do dóbr prywatnych w Szczekocinach.

Główne zadania oraz przepisy prawne organizujące komisje porządkowe zostały ujęte w konstytucji sejmowej z 14 grudnia 1789 r. (wyżej wspomnianej). Wyznaczała ona dwa główne nurty działalności komisji w sprawach cywilno-wojskowych i ekonomicznych, szczegółowo opisane w artykułach. W pierwszym z nich o tzw. *Materii cywilno-wojskowej* zostały określone zadania komisarzy w sprawach kwaterunku i rekrutacji żołnierzy, tworzenia magazynów zbożowych, a także wyrokowania w procesach między wojskowymi a ludnością cywilną, m.in. coroczne zmiany obowiązku kwaterunku wśród ludności danych miejscowości, werbunku rekruta z dóbr królewskich, duchownych i prywatnych według tabel lustracji dymów, wydawania paszportów w celu zwalczania włóczęgostwa i dezercji, przesyłania do Komisji Wojskowej informacji o cenach zboża, siana i innych produktów spożywczych, występujących na rynkach lokalnych, uregulowania powinności dostarczania podwód przez ludność cywilną, a także przepisów związanych z procesami cywilno-wojskowymi (skład sądu, dopuszczalność apelacji, kary pieniężne i opłaty)⁶³.

Zadania komisji w sprawach ekonomicznych zostały opisane w artykule *O materii ekonomicznej wojewódzkiej*, m.in. dotyczyły kontroli migracji ludności i przesyłania do instytucji centralnych metryk ślubów, chrztów i pogrzebów osób wyznania katolickiego, a także spisów protestantów, Żydów, greko-katolików i karaimów, kontroli nad podatkami pobieranymi na utrzymanie stacjonujących wojsk koronnych, opracowywania „projektów gospodarczych” w celu rozwoju rolnictwa, rzemiosła i handlu, dbania o stan dróg lądowych i wodnych czy informowania Komisji Skarbowej o ustanowionych mytach na mostach i groblach⁶⁴. Do wyżej wymienionych obowiązków komisji cywilno-wojskowych w czasie ich działalności, doszły inne zadania, takie jak weryfikacja lustracji podatku podymnego, regulacja

⁶² ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/25, s. 9–12.

⁶³ *Volumina...*, s. 149–153.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 153–156.

taks skór i pieczywa, sprawy miast czy przygotowań obronnych, związanych z wybuchem wojny polsko-rosyjskiej z 1792 r.

Zachowane akta Komisji Porządkowych Cywilno-Wojskowych województwa krakowskiego (1790–1794)

Akta dwóch Komisji Porządkowych Cywilno-Wojskowych województwa krakowskiego dla powiatów krakowskiego i proszowickiego z siedzibą w Krakowie oraz lelowskiego i ksiąskiego⁶⁵ w Lelowie, a następnie w Szczekocinach są przechowywane w Archiwum Narodowym w Krakowie. Stanowią jeden zespół archiwalny – **Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego (nr 29/30)**, liczący 52 jednostki archiwalne (4,50 mb). Dokumentacja przetrwała do naszych czasów prawie w całości, a akta Komisji powiatów krakowskiego i proszowickiego są niemalże kompletne, na co wskazuje inwentaryzacja archiwum komisyjnego z 1 marca 1792 r.⁶⁶ Są to rękopisy lub druki znajdujące się w księgach oprawionych w skórę, półskórek, płótno lub półpergamin, a także w wiązkach akt luźnych. W pierwszych 38 jednostkach umieszczono archiwalia związane z pracą komisarzy porządkowych. Ostatnie 14 to spisy ludności chrześcijańskiej poszczególnych parafii, a także spisy ludności żydowskiej.

Archiwum Komisji było już porządkowane kilkakrotnie. Najpierw przez pracowników jej kancelarii w latach 1790–1792, można to wnioskować z jego systematycznych lustracji, a także ze sporządzonych sumariuszy. Następnie w okresie międzywojennym przez archiwistów zatrudnionych w Archiwum Państwowym w Krakowie, na co wskazują spisy inwentaryzacyjne, ponadto po 1945 r.⁶⁷ Mimo że w ostatnim czasie jednostkom znajdującym się w zespole nadano nowe sygnatury, pozostają one obecnie w dużej części nieuporządkowane, a inwentarz wymaga poprawek⁶⁸. Dokumentacja jest udostępniana jedynie w oryginale, chociaż trwają prace nad digitalizacją

⁶⁵ Powiat ksiąski występuje czasami w niektórych dokumentach i historiografii jako powiat księski.

⁶⁶ ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/38, s. 1415–1422.

⁶⁷ Akta te w latach 80. XX w. starał się uporządkować Sławomir Radóń.

⁶⁸ Stare sygnatury występują m.in. w pracach K. Follprecht i Z. Wielebskiej. Autor powołuje się na nowe sygnatury, a pomoce archiwalne w archiwum zawierają koncordancję sygnatur.

spisów ludności powiatów województwa krakowskiego, w celu udostępnienia ich w wersji elektronicznej. Spisy ludności chrześcijańskiej województwa krakowskiego były wykorzystywane w pracach naukowych, m.in. przez zespół pod kierownictwem Alicji Falniowskiej-Gradowskiej czy Cezarego Kukłę⁶⁹. Spisy ludności żydowskiej są wydane drukiem, o czym była mowa wcześniej.

W zachowanych aktach znaleźć można różnorodne materiały. Protokoły całodziennych czynności komisarzy powiatów krakowskiego i proszowickiego z okresu od 23 lutego 1790 do 31 sierpnia 1792 r. (sygn. 29/30/1–3) oraz lelowskiego i ksiąskiego od 24 lutego 1790 do 28 września 1792 r. (sygn. 29/30/ 25) są księgami oprawionymi w skórę, półpłótno i półskórę⁷⁰. Rękopisy te spisano głównie w języku polskim, chociaż fragmentami również w języku łacińskim – głównie listy gończe, nadchodzące z Sądu Kryminalnego w Wiśniczu, a także niemieckim, np. nazwy szarż oficerskich. Znajdują się w nich wpisy wszystkich spraw, które wpłynęły do kancelarii komisyjnej, wydane memoriały, uniwersały, dyspozycje kompletów komisarzy, streszczenia korespondencji przychodzącej i wychodzącej, m.in. ze Szkołą Główną Koronną w sprawie zlecenia Kolegium Fizycznemu sporządzenia mapy województwa krakowskiego⁷¹, informacje dotyczące składów kompletów, okresu ich pracy, wyznaczania zadań dla komisarzy, m.in. do lustracji dymów, funduszów i stanu szpitali, dróg i mostów. Ponadto zawierają oryginały lub odpisy ordynacji Komisji, które zostały uchwalone na samym początku albo w trakcie ich działalności⁷².

Odpisy akt Komisji dla powiatów krakowskiego i proszowickiego, związane ze sprawami sądowymi, w tym „Sentencjonarz materii sądowej” za okres od 17 marca 1790 do 16 sierpnia 1792 r. (sygn. 29/30/4, ss. 86) oraz „Protokół dekretów i rezolucji materii sądowej” (18 marca 1790–22 lutego

⁶⁹ Alicja Falniowska-Gradowska, *Szlachta województwa krakowskiego w świetle spisów parafialnych z lat 1790–1792*, [w:] *Ojczyzna bliższa i dalsza. Studia historyczne ofiarowane Feliksowi Kirykowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Kraków 1993, s. 497–504; Cezary Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 53–61.

⁷⁰ Protokoły mają wymiary, kolejno: 365 x 240, 360 x 230, 360 x 230, 335 x 220 mm.

⁷¹ ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/1, s. 117, 181–182.

⁷² Komisja Cywilno-Wojskowa dla powiatów lelowskiego i ksiąskiego zmieniła swoją ordynację, dodając do niej nowe protokoły 12 kwietnia 1792 r.; por. ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/38, s. 171–180.

1792 r.) (sygn. 29/30/5, ss. 72), zostały wyodrębnione w dwóch jednostkach. Są to księgi oprawione w skórę, spisane w języku polskim⁷³. Dotyczą wniosków przychodzących i wydanych dyspozycji, rezolucji oraz wyroków komisarzy, m.in. w sprawie sporu kahału żydowskiego z magistratem kazimierskim o obowiązek kwaterunku żołnierzy na terenie tzw. „miasta żydowskiego”⁷⁴, sporów synagog żydowskich z władzami innych miast królewskich, np. Olkusza, konfliktów właścicieli ziemskich z poddanymi, procesów między cywilami i żołnierzami. W jednostkach tych znajdują się również informacje o możliwych karach pieniężnych nałożonych przez Komisję gromadom wsi ukrywających dezertersów, m.in. we wsi Brzeznie⁷⁵ za nieterminowe dostarczenie rekruta do garnizonu czy nieinformowanie komisarzy o szkolnictwie parafialnym i stanie ludności w parafiach, a także grzywnach nałożonych na krnąbrnych duchownych, obrażających uniwersały komisyjne – Okulskiego, wikarego czulickiego. Skargi dotyczą także niezgodnego z prawem werbunku cywilów do wojska, jak również spraw „natury moralnej” o nieprzyzwoitym prowadzeniu się przez kadre oficerską.

„Protokół korespondencji z Najjaśniejszymi Stanami Rzeczypospolitej, Prześwietnymi Komisjami: Wojskową, Skarbową i innymi Magistraturami” (sygn. 29/30/6, ss. 228) jest księgą oprawioną w skórę, spisana w języku polskim, o wymiarach 370 x 240 mm. Znajdują się w nim odpisy listów od i do: Komisji Wojskowej Obojga Narodów, m.in. w sprawie zmniejszenia obciążenia Krakowa obowiązkiem koszarowym w czasie pokoju i rozkwatowania żołnierzy w okolicach miasta⁷⁶, noty dotyczące spisów kantonistów (rekrutów), „sypki zbożowej”, poboru generalnego z 1792 r., ilości dostarczanego furazu z powiatów krakowskiego i proszowickiego, zalecenia w sprawie zapobiegania dezercji czy złożenia ofiary w celu obrony kraju przez mieszkańców danego województwa w 1792 r. Koresponden-

⁷³ Kolejne wymiary ksiąg: 365 x 240 i 375 x 235 mm.

⁷⁴ Od wyroku komisyjnego magistrat Kazimierza ostatecznie odwołał się do Komisji Wojskowej Obojga Narodów; por. ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/4, s. 6–7; sygn. 29/30/5, s. 6–9.

⁷⁵ Ostatecznie ludności tej wsi udało się oczyścić z postawionych zarzutów; por. ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/4, s. 3–5.

⁷⁶ Sprawa dotyczyła również zorganizowania osobnych koszar w mieście, na co przeznaczano podatek od kwaterunku, ponoszony przez mieszczan i ludność wiejską; por. ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/6, s. 86–87; sygn. 29/30/1, s. 181.

cja z Komisją Skarbową Koronną, a następnie Komisją Skarbową Obojga Narodów dotyczy głównie kwestii ekonomicznych, tj. przestrzegania prawa o wyrobie i zakupie skór z 27 marca 1790 r., wystawionych asygnat na zapłatę za dostarczone podwozy i furaz, weryfikacji lustracji dymów z 1789 r. przez komisarzy oraz uniwersałów, choćby w sprawie ujednoczenia miar i wag. Listy wymieniane z Komisją Policji Obojga Narodów odnoszą się głównie do spraw bezpieczeństwa publicznego: drukowania uniwersałów o ogólnocywilnej potrzebie obrony kraju z 1792 r. czy powiadomienia o możliwości przekazania budynków na więzienia, ale także do kwestii związanych z lustracją szpitali i ich funduszy, pośrednictwa Komisji powiatów krakowskiego i proszowickiego w sprzedaży wsi Gaj⁷⁷, jak również poboru podatku od kawalerów orderu św. Stanisława. Z korespondencji komisarzy ze Szkołą Główną Koronną wymienić można informacje związane z funduszami szkół parafialnych na terenie Krakowa.

W wiązках akt luźnych (sygn. 29/20/7 i 29/30/8) umieszczono rękopiśmiennosci i druki z lat 1790–1792, w większej mierze w języku polskim, ale także i niemieckim, dotyczące rekrutowania kantonistów, ich kwaterunku, dezercji i spraw sądowych związanych z wojskiem, które podlegały pod jurysdykcję Komisji Cywilno-Wojskowej powiatów krakowskiego i proszowickiego. W jednostkach tych znajdują się: formularz druku na wydanie rekruta (z której parafii, jakiego rodzaju miasta, wsi lub jurydyki, imię, nazwisko, wiek rekruta, informacja o ewentualnej wpłacie lub wypłacie z kasy komisyjnej, data), specyfikacje wydanych rekrutów z dóbr królewskich, duchownych i szlacheckich z lat 1790–1792 (parafia, ilość dymów, liczba wydanych rekrutów, opłata lub dopłata do rekrutów) oraz szczegółowy wykaz otrzymanych i zaległych dopłat do rekrutów, a także uniwersały dotyczące kantonistów wydane przez stany, prośby o zwolnienie niektórych poborowych od osób prywatnych, zwolnienia żołnierzy ze służby z różnych przyczyn, sumariusze deklaracji dóbr powiatu krakowskiego, które były zwolnione z dostarczania rekrutów *in natura*⁷⁸, uniwersały Komisji w sprawie rekrutowania, spisy dezercerów, skargi osób prywatnych na bezprawny werbunek

⁷⁷ Wieś Gaj postanowiono sprzedać, gdyż znalazła się ona po pierwszym rozbiórce Polski w granicach Galicji; por. ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/6, s. 148; sygn. 29/30/2, s. 186.

⁷⁸ Według obowiązującego prawa dobra leżące w odległości 2 mil od granicy, mogły wносить opłatę w zamian za powinność wydania rekruta; por. ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/7, s. 359–361.

swoich poddanych, powtórne nakazy komisarzy do zwierzchności ziemskich o wydaniu kantonistów itp.

„Protokół materii ekonomicznych” (sygn. 29/30/9, ss. 410), obejmujący okres od 1 marca 1790 do 31 sierpnia 1792 r., jest księgą oprawioną w skórę o wymiarach 370 x 240 cm. Znajdują się w nim rękopisy w języku polskim: uniwersały i rekwizycje wydane w tym okresie przez Komisje powiatów krakowskiego i proszowickiego, m.in. „Względem zatrzymania zbóż na magazyny wojskowe” z 3 marca 1790 r., „O funduszach szpitalnych i na edukację młodzieży przeznaczone” z 8 kwietnia 1790 r., względem „Obrania lustratorów do weryfikacji dymów” z 21 kwietnia 1790 r. czy rekwizycja z 12 lutego 1791 r. „Do wojewodów i podwojewodziech o ustaleniu tax na skóry”, a także uniwersały dotyczące spraw socjalnych i stanu sanitarnego w Krakowie⁷⁹. Ponadto w jednostce objęte zostały rekwizycje komisyjne do fabryki sukiennej w Krakowie, do miasta Kazimierza i innych jurydyk w celu przygotowania kwater dla nadciągającego wojska, uniwersały i rekwizycje odnośnie naprawy dróg, mostów i grobli dla powiatów krakowskiego i proszowickiego, ujednoclenia miar i wag, do Szkoły Głównej Koronnej w sprawie drukowania uniwersałów komisarzy oraz wiele innych, głównie skierowanych do magistratów miejskich, m.in. w kwestii kwaterunku, przygotowania lazaretu dla wojska, dostarczania furazu czy rozwiązania problemu ludzi luźnych. Z materiałów tych wymienić można jeszcze ordynans, warunkujący odbywanie się „Procesu w Komisji Cywilno-Wojskowej Województwa krakowskiego, powiatów proszowickiego i krakowskiego” z 8 marca 1790 r.

Dokumentacja dotycząca spraw natury ekonomicznej została umieszczona w dwóch jednostkach będących wiązkami akt luźnych, podzielonych na pobór podatków i spisy rekrutów oraz materiały związane z oświatą, szpitalnictwem, opieką społeczną, kwaterunkiem czy fortyfikacją zamku krakowskiego. W pierwszej z nich (sygn. 29/30/10) znajdują się spisy sum wszystkich podatków pobieranych na rzecz wojska i obu Komisji w okresie od 3 stycznia 1791 do 11 grudnia 1792 r. (mimo że komisje zostały zniesione): sumariusze i szczegółowe spisy z powiatów krakowskiego, proszowickiego, ksiąskiego i lelowskiego podatków publicznych z rat styczniowej, marco-

⁷⁹ *Uniwersał względem służących* z 10 listopada 1790 r. oraz *Uniwersał względem ochędóstwa i porządku w mieście Krakowie* z 18 października 1791 r., por. ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/9, s. 147–150, 277–288.

wej, czerwcowej i wrześniowej (podymnego, półpodymnego z dóbr i miast królewskich, czopowego, kwarty, łanowego, czynszu emfiteutycznego, pogłównego żydowskiego, ofiary wieczystej, podatku konsumpcyjnego od rzezi), z wyszczególnieniem ich nazwy, sumy według taryfy, sumy odebranej i pozostałej delaty oraz tabele ogólnych precept i ekspens Komisji powiatów lelewskiego i ksiąskiego z lat 1790, 1791 i 1792. Ponadto skargi Komisji Skarbowej na błędy w tabelach dymów, cechu piekarzy żytnich na pobierany podatek „suchodniowy”, informacje o cenach skór, uniwersał Komisji Skarbowej z 30 września 1791 r. o redukcji obcej waluty, a także spisy zmarłych żołnierzy, dezertów i raporty lustracji dróg. W jednostce umieszczono również tabele podatkowe z 1793 r. oraz akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej województwa krakowskiego, reaktywowanej w czasie powstania kościuszkowskiego z 1794 r., m.in. rezolucje i drukowane uniwersały władz insurekcyjnych, odezwy komisarzy do narodu polskiego, nakazy zarekwirowania budynków na potrzeby wojska, a także dwie kapitulacje Krakowa – pierwszą podpisaną z dowództwem wojsk rosyjskich (po rosyjsku), drugą, złożoną z 9 artykułów z wojskiem pruskim z 15 czerwca 1794 r.

W drugiej z jednostek (sygn. 29/30/11) znajdują się raporty względem edukacji młodzieży, noty w sprawie naprawy dróg, korespondencja związana z przeznaczeniem budynku na lazaret wojskowy, raport z 15 kwietnia 1791 r. z przychodów i wydatków fabryki sukiennej w Krakowie, raport o funduszach szpitalnych i stanie dróg, specyfikacje aresztantów, oddanych do pracy przy fortyfikacji zamku krakowskiego, ich zwolnienia i wynagrodzenia, spisy kwaterunku żołnierzy w Krakowie, Kazimierzu, Kleparzu i jurydykach, a także lustracja i inwentaryzacja budynku koszar.

„Sumariusz not i memoriałów w materii ekonomicznej” (sygn. 29/30/12, ss. 88) został spisany w języku polskim i oprawiony w półskórek. Obejmuje okres od 27 lutego 1790 do 29 sierpnia 1792 r. Ze znajdujących się w nim wpisów spraw, not, skarg i próśb wymienić można np.: noty Adama Podebrańskiego o pozwolenie na szukanie złóż soli i innych kruszców z 15 czerwca i 11 lipca 1791 r., skargi na dyrektora fabryki sukiennej Karola Like, noty miasta Kazimierza z żądaniem zwrotu 63 zł, w związku z błędem w tabeli dymów, czy prośbę wsi Wojkowice o zwolnienie z podatków z powodu pożogi.

Materiał statystyczno-opisowy, wytworzony w trakcie działalności Komisji dla powiatów krakowskiego i proszowickiego, został podzielony na dwie jednostki archiwalne akt luźnych. W pierwszej z nich (sygn. 29/30/13) znajduje się dokumentacja związana z: opisem parafii (z wymienieniem

miejsowości należących do danej fary), szkołami parafialnymi i spisami uczniów (dane dotyczące stanu liczebnego klas, z podziałem na chłopców i dziewczęta, ich imion i nazwisk, wieku, postępów w nauce, informacji o nauczycielu i funduszu szkoły), szpitalami, ich funduszami i spisami ubogich (uniwersał Komisji Policji o lustracji funduszków szpitali z 16 listopada 1791 r.⁸⁰, lustracje szpitali z wymienieniem ich funduszy, wpływów i wydatków, wielkości gruntów, imiennym spisem ubogich itp.).

W drugiej jednostce (sygn. 29/30/14) umieszczono opisy topograficzne miast i wsi (nazwa miejscowości, powiatu, parafii i właściciela, ukształtowanie terenu, bliskość traktów, liczba karczem, rodzaj gleby i gatunek uprawianych zbóż, występowanie lasów, łąk i pastwisk, rzek, grobli, tam i jazów, wysokość pobieranych myt, stan dróg i mostów, a także liczba rzemieślników), raporty o cenach zbóż i innych produktów spożywczych z lat 1790–1792 za każdy miesiąc (pszenicy, żyta, jęczmienia, owsa, grochu, kaszy, mięsa, chleba), np. miasta Nowe Brzesko, deklaracja na dostarczanie zbóż do magazynów, m.in. „Wypis z Generalnego Departamentu ilości prowiantu i furazu na województwo krakowskie przypadające” (nazwa powiatu, ilość mąki, krup, owsa i siana), specyfikacje ilości furazu oddanego dla kawalerii, rejestra „sypki zbożowej” do magazynu zamku krakowskiego, jak również tabele i spisy ludności Krakowa, Stradomia, Kazimierza, Kleparza i jurydyk (z wyliczeniem stanu, dzieci, służby i liczby domów) z 30 sierpnia i 20 września 1790 r.⁸¹

Kolejną jednostkę stanowi „Opis zabudowania obywatelskiego i publicznego tudzież ludności w mieście wydziałowym Krakowie podług uniwersału prześwietnej Komisji Obojga Narodów dnia 15 mca października roku 1791 i schematu przyłączonego spisany” (sygn. 29/30/15, 50 ss.)⁸². Jest to księga oprawiona w półpergamini. W tabelach wymieniono m.in. liczbę ludności

⁸⁰ Informacje dotyczą około 80 szpitali w powiecie krakowskim i proszowickim; por. ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/13, s. 491.

⁸¹ W spisie wymieniono m.in. jurydyki kleparskie: Błonie, Pędzichów, Szlak, Biskupie; por. ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/14, s. 940–991, 1014, 1063–1097.

⁸² Dzięki ustawie z 30 czerwca 1791 r. *Urządzenie wewnętrzne miast wolnych w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim*, do Krakowa przyłączono miasta satelickie i jurydyki, a samo miasto stało się jednym z 21 miast wydziałowych, w którym znajdowała się siedziba sądu apelacyjnego dla miast województwa krakowskiego i części województwa sandomierskiego; por. *Volumina...*, s. 291–297; P. Jędrzejewski, *Próby...*

w mieście (w tym żebraków i więźniów), kamienic i domów murowanych i drewnianych, ilości występowania targów, spis i klasyfikację mieszczan pod względem przynależności cechowej, przychody, wydatki i długi miejskie, jak również informację o przemyśle miejskim i pustych parcelach.

„Protokół precept i ekspens kasy komisyjnej” (sygn. 29/30/16, ss. 62) jest rękopisem opracowanym w półskórek w języku polskim, obejmującym okres od 25 marca 1790 do 31 sierpnia 1792 r. Składa się z wpisów regenta Komisji powiatów krakowskiego i proszowickiego o jej wydatkach i przychodach za każdy rok oddzielnie, np. dobrowolnych składek komisarzy, wypłatach dla pracowników kancelarii czy zakupach papieru, tuszu, świec, wosku itp.

Wiązka akt luźnych (sygn. 29/30/17) została podzielona na grupy dokumentów z całego okresu działalności Komisji dla powiatów krakowskiego i proszowickiego. Pierwszą z nich stanowi „Protokół czyli sumariusz not i memoriałów w materii wojskowej”, w którym znajdują się odpisy 58 pism (w tym jednego ze stycznia 1790 r.) do komisarzy, głównie z prośbami o dostarczenie rekrutów i podwód. W drugiej są rachunki szelężnego. Trzecią stanowią kwity, rewery i asygnaty, m.in. ilości furazu dostarczanego z Siewierza i list Aleksandra Romiszowskiego informujący o darze 200 kamieni ołowiu na potrzeby wojska z 15 lipca 1792 r. W czwartej grupie umieszczono pliki raportów tzw. „sobotnich” o przyjezdnych do Krakowa. W piątej znajduje się sumariusz osiedlających się emigrantów (głównie z Galicji i Śląska pruskiego) w powiatach krakowskim i proszowickim (imię i nazwisko emigranta, wiek, zawód, informacje o rodzinie, miejsce pochodzenia i planowego osiedlenia, zwolnienie od służby wojskowej do trzeciego pokolenia). Szóstą grupę stanowią paszporty i wykazy wydanych paszportów. W siódmej umieszczono akta luźne różnych spraw, np. fragmenty raportów o stanie dróg, mostów i grobli. W ósmej grupie znajdują się materiały związane z kupiectwem i cechami krakowskimi, m.in. dotyczące konfliktu piekarzy „białych” i „żytnich”, a także kazimierskiego cechu garbarskiego z Żydami, czy prośby o protekcję komisarzy od Benedykta Pająka z Suchej (Galicja), handlującego w Krakowie kanapami i stołkami. Dziewiąta grupa mieści sprawy sporne między wojskiem a ludnością cywilną (skargi na zajęcie mieszkań, uszkodzenie ciała czy informacje o karach nałożonych na żołnierzy popadających w długi).

W następnych dwóch jednostkach umieszczono dokumentację związaną z registraturą komisyjną powiatów krakowskiego i proszowickiego. Pierwszą z nich stanowi protokół registratury (sygn. 29/30/18, ss. 58). Jest to ręko-

pis w języku polskim i łacińskim, oprawiony w półpłótno, obejmujący okres od 25 lutego 1790 do 25 lipca 1792 r., m.in. raporty z rewizji domów Krakowa, Kazimierza, Kleparza i jurydyk czy skargi magistratu kazimierskiego na nieprofesjonalne zajmowanie się rzemiosłem przez garbarzy żydowskich. Druga jednostka to akta należące do registratury (sygn. 29/30/19), podzielone na sześć grup dokumentów. Pierwsza dotyczy spraw organizacyjnych (sumariusz uniwersałów, kursoria i potwierdzenia otrzymania uniwersałów nadsyłane od proboszczów, zmiany terenów jurysdykcji między Komisjami województwa krakowskiego). Drugą stanowią akta związane z kwatERNikiem żołnierzy, np. remanent kasy kwaternicznej z 1791 r., skargi na uciążliwy kwaterunek, inwentarz przedmiotów znajdujących się w koszarach i kosztorys ich remontu, spisy wydatków Krakowa, Kazimierza i Kleparza na zakwaterowanie garnizonu miejskiego. Trzecia i czwarta zawierają księgi wzorcowe dla powiatów krakowskiego, proszowickiego, lelowskiego i ksiąskiego. W piątej grupie dokumentów umieszczono statystyki ludności i rejestry wydanych paszportów (w tym spis właścicieli domów w Krakowie, przykładowe paszporty i informacje o osobach przyjezdnych), nadsyłane taksy i raporty o cenach produktów, m.in. skór, butów, mięsa, łożu, cyny, łyzek, talerzy, robót siodlarskich i rymarskich. W szóstej są akta dotyczące pomocy dla ubogich, emigrantów i pogorzalców, a także stanu sanitarnego (zwolnienia od obowiązku służby wojskowej dla emigrantów, noty od magistratów miast informujące o skali zniszczeń po pożarach, raporty o zarazach bydła).

„Sumariusz not i memoriałów w materii sądowej” (sygn. 29/30/20, ss. 172) jest księgą oprawioną w półskórek, spisana w języku polskim i łacińskim, obejmującą okres od 1 marca 1790 do 28 sierpnia 1792 r. o wymiarach 320 x 200 mm. Noty i memoriały nadchodzące do Komisji powiatów krakowskiego i proszowickiego były numerowane początkowo literami alfabetu łacińskiego od a do z. Z biegiem narastania spraw, nowe wpisy oznaczano podwójnymi literami, np. aa, ab, a następnie cyframi arabskimi. Ogółem sumariusz obejmuje 217 pism, w większości od osób prywatnych, gromad wiejskich i magistratów.

W kolejnej jednostce (sygn. 29/30/21) znajdują się akta obu Komisji Cywilno-Wojskowych województwa krakowskiego z lat 1791–1792, spisane w języku polskim i łacińskim, dotyczące spraw sądowych, wojskowych, policyjnych i kryminalnych, w tym: fragmenty protokołów posiedzeń sądu komisyjnego, przesłuchań więźniów i świadków, wyroki, listy gończe nadsyłane od Sądu Kryminalnego Królestwa Galicji, raporty o więźniach

oddanych do aresztu miejskiego i fortecy częstochowskiej, a także sumariusz uniwersałów nadsyłanych od instytucji centralnych⁸³. Ponadto mieszczą się w niej informacje dotyczące pracy samych komisarzy, m.in. zgłaszane propozycje na nowych komisarzy, inwentarz sprzętów komisyjnych, zakupionych z funduszy kasy komisyjnej z 26 lutego 1791 r., kwity opłat za druki uniwersałów, usprawiedliwienia i zastępstwa chorych komisarzy w pracy przy kompletach, czy rozpis lustracji parafii na danego komisarza.

Następną wiązkę akt luźnych (sygn. 29/30/22) podzielono na cztery grupy dokumentów. W pierwszej znajdują się blankiety i „kursorje” nadsyłane od proboszczów. W drugiej umieszczono sprawy kryminalne i bezpieczeństwa publicznego, m.in. oskarżenia o dzieciobójstwo czy noty o rosnącej dezercji i buntach chłopskich w czasie trwania wojny polsko-rosyjskiej 1792 r. Trzecia grupa jest związana z włóczęgostwem, a czwarta z furazem (specyfikacje wybranego i wydanego furazu pułkom kawalerii, sumy zapłat za podwoły wypłacane obywatelom, skargi cywilów na błędne obliczenia powinności furazowych i obliczenia potrzeb furazu i podwód dla Kawalerii Narodowej).

Dwie kolejne księgi oprawione w skórę⁸⁴ to protokoły Komisji dla powiatów krakowskiego i proszowickiego. Pierwszy – „Rejestr wydatku paszportów czyli protokół paszportowy” (sygn. 29/30/23, ss. 276), obejmuje okres od 22 marca 1790 do 29 maja 1792 r. Umieszczono w nim wpisy wszystkich wydanych paszportów dla gromad wiejskich, magistratów, kahałów, jak również pojedynczych osób. Drugi – „Protokół, w którym oryginalne dokumenty, zaświadczenia, kwity, asygnacje” (sygn. 29/30/24, ss. 416) obejmuje okres od 22 kwietnia 1790 do 3 grudnia 1791 r., m.in. potwierdzenia otrzymania uniwersałów komisyjnych, asygnacje wydania sum na eskort więźniów, pensję stróża, woźnego, pracowników kancelarii czy zapłatę czynszu za wynajem „Wielkiej Wagi”. Oba rękopisy są spisane w języku polskim.

Pozostałymi protokołami (pomijając wspomniany powyżej protokół codziennych czynności – sygn. 25/29/30) związanymi z kancelarią Komisji Cywilno-Wojskowej dla powiatów lełowskiego i ksiąskiego są: „Protokół raportowy z Komisją Wojskową. Indukta do protokołu raportowego z Komisją Wojskową Obojga Narodów” (sygn. 29/30/26, ss. 76), „Protokół rapor-

⁸³ W sumariuszu zarejestrowano 50 uniwersałów, nadsyłanych od Komisji Skarbowej, Wojskowej i Policji w okresie od 3 marca 1790 do 12 maja 1792 r.; por. ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/21, s. 607–618.

⁸⁴ Kolejne wymiary ksiąg: 240 x 370 i 350 x 210 mm.

towy z Komisją Skarbową” (sygn. 29/30/27, ss. 68), „Protokół Policji czyli Dobrego Porządku” (sygn. 29/30/28, ss. 332) i „Protokół spraw sądowych” (sygn. 29/30/34, ss. 54). Wymienione rękopisy są poszytami lub księgami (oprawionymi w półskórek) w języku polskim. Pierwszy z nich obejmuje lata 1790–1791. Znajdują się w nim informacje związane m.in. z wysokością żołdu dla żołnierzy, zakwaterowaniem dwóch kompanii żołnierzy w mieście Jędrzejowie, formularz paszportu urlopowego dla wojskowych, rekwizycje Komisji Wojskowej i Cywilno-Wojskowej o wydanie kantonistów, ceny furazu, a także rozlokowanie armii w granicach Korony⁸⁵. Drugi zawiera wpisy z okresu od 26 lutego 1790 do 27 czerwca 1792 r., w tym: noty od Komisji Skarbowej w sprawie lustracji mostów, grobli i dróg, o próbach zapłaty fałszywą monetą pruską, jak również uniwersał Komisji Porządkowej określający taksy skór, skargi magistratów miejskich na Żydów, prośby posesorów i dziedziców o weryfikację lustracji dymów, memoriały osób prywatnych i magistratów o ulgi podatkowe. Trzeci zawiera wpisy od 16 marca 1790 do 18 sierpnia 1792 r. dotyczące chociażby uniwersałów komisyjnych, m.in. „Względem reparacji dróg” z 1 marca 1791 r., „Spisywania ludności”, „Utrzymywania szkół parafialnych i donoszenia o funduszach szpitalnych” czy „Względem ostrożności ognia i różnych niebezpieczeństw z nie ostrożności wynikających” z 19 kwietnia 1792 r., ustalonej dla powiatów ksiąskiego i lelowskiego „Taxy chleba z proporcji ceny” zboża z 31 maja 1790 r. Ponadto raporty komisarzy do Komisji Policji odnośnie więzień publicznych, wysokich cen skór, przychodów i wydatków kasy komisyjnej, zaręczenia zwolnień od służby wojskowej dla emigrantów, podziały pracy komisarzy przy lustracji dróg, informacje dotyczące produktów, stanu traktów i funduszy szpitali, w tym „Postępowanie komisarzy przy lustracji dróg” z 8 kwietnia 1791 r. i „Forma przysięgi dla rządców szpitalnych” z 15 maja 1790 r. W czwartym (sygn. 29/30/34) z lat 1790–1794 umieszczono wypisy spraw sądowych wojska z cywilami, pozwy i wyroki komisarzy.

„Noty należące do indukty sądowej” (sygn. 29/30/29, ss. 194) są księgą oprawioną w półpergaminy, z wypisami spraw spornych między wojskiem

⁸⁵ Tzw. „Dyzlokacja Wojska Koronnego w województwach części inowrocławskiego z prawej strony Wisły, księstwie mazowieckim, w podlaskim, krakowskim, sandomierskim, lubelskim, powiecie krasnostawskim, ziemi chełmskiej, aż do Bugu pod Dubienkę” z 12 stycznia 1790 r.; por. ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/26, s. 5–6.

a ludnością cywilną z okresu od 26 kwietnia 1790 do 22 listopada 1791 r., w której znajdują się m.in. akta procesu o pobicie przez żołnierzy burmistrza miasta Wolbromia, informacje o dezterach, skargi dowództwa na podkomendnych i magistratów na zadłużenia wojskowych, czy też cywilów na bezprawne wcielenie ich w szeregi armii.

Kolejne trzy jednostki mieszczą „Akta nadsyłane do Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, powiatów ksiąskiego i lełowskiego, spraw wojskowych tyżące się”. Są to księgi opracowane w półpergamin za lata 1790–1792 (sygn. 29/30/30–32)⁸⁶. W większości umieszczone w nich wpisy dotyczą: uniwersałów i not Komisji Wojskowej, zawiadomień oficerów o liczbie nadciągającego wojska, obliczenia liczby rekrutów powoływanych do służby, raporty o wydaleniu niezdatnych do służby kantonistów, liczbie dezterów, powiększenia garnizonu twierdzy jasnogórskiej czy rachunki przeznaczane na wojsko i zapłatę za zboże.

Dane statystyczne dotyczące dostarczanego rekruta i liczebności wsi powiatów ksiąskiego i lełowskiego zostały zawarte w jednostce zatytułowanej „Repartycje wybranych kantonistów” (sygn. 29/30/33, ss. 130). Jest to księga opracowana w półskórek z lat 1790–1791. Z jej dokumentacji uwagę zwracają kantony do wydania rekruta z 1790 i 1791 r. (z podziałem na dobra dziedziczne, duchowne i królewskie obu powiatów, ilością dymów, liczby rekrutów, zapłaty lub dopłaty).

W następnych dwóch jednostkach umieszczono akta nadsyłane do Komisji powiatów ksiąskiego i lełowskiego (choć znajdują się w nich również materiały adresowane do Komisji powiatów krakowskiego i proszowickiego) z okresu 1790–1791 (sygn. 29/30/35, ss. 290) i z roku 1792 (sygn. 29/30/36, ss. 242). Obie jednostki są księgami, z których pierwsza jest opracowana w półskórek, a druga w półpergamin. W obu znajdują się zarówno rękopisy i druki od instytucji centralnych, noty od osób prywatnych, magistratów i zwierzchności wsi czy wzory do sporządzania opisów tzw. fundusów pobożnych.

Materiał statystyczno-opisowy Komisji dla powiatów ksiąskiego i lełowskiego z lat 1790–1792 umieszczono w jednej wiązce akt luźnych (sygn. 29/30/37, ss. 1728). Jednostka ta podzielona jest na sześć grup dokumentów, ułożonych alfabetycznie według nazw miejscowości. Pierwsza stanowi opisy topograficzne miast i wsi z 1790 r., w tym miasta Jędrzejowa w powie-

⁸⁶ Księgi liczą kolejno: ss. 184, 460 i 266.

cie ksiąskim, wsi Głupczów i Gołcza⁸⁷. W drugiej umieszczono opisy parafii z 1790 r. (położenie, imię i nazwisko proboszcza, miasta i wsie wchodzące w skład parafii wraz z podaniem dziedziców i posesorów). Trzecia grupa składa się z opisów funduszy szpitali z lat 1790–1792. Znajdują się w nich informacje dotyczące: nazwy parafii, imienia i nazwiska rządcy szpitalnego, wszystkich funduszy (fundatora, roku zapisu, przychodów i wydatków rocznych), liczby ubogich, opisu budynku szpitala (wyliczenie izb mieszkalnych i gospodarczych, podanie wielkości gruntu itp.). Opisy szkół parafialnych wraz ze spisami uczniów umieszczono w grupie czwartej, m.in. far ciagowickiej, lelowskiej, olsztyńskiej i przyrowskiej. W ostatnich dwóch grupach znajdują się we fragmentach spisy dymów i ludności, a także raporty o cenach zbóż z lat 1790–1792.

Kolejną jednostką zatytułowaną „Powiat ksiąski i lelowski” (sygn. 29/30/38, ss. 1072) zawiera osiem grup dokumentów z okresu 1790–1792. W pierwszej znajdują się rejestry wydanych paszportów⁸⁸. W drugiej umieszczono spisy kantonistów, sporządzone przy wydawaniu rekrutów, w tym: wyliczenia niedoboru żołnierzy i liczby przeznaczenia rekrutów do odpowiednich jednostek. Trzecią grupę stanowi „Ordynacja Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej województwa Krakowskiego, powiatów ksiąskiego i lelowskiego” z 12 kwietnia 1792 r.⁸⁹ W czwartej znajduje się rejestr parafii powiatu ksiąskiego. W piątej i szóstej grupie umieszczono akta wydziału drugiego – Komisji Wojskowej i trzeciego – Komisji Skarbowej, m.in. noty w sprawach magazynu zbożowego, korespondencja z instytucjami centralnymi, rekwizycje do magistratów. Terminarze czynności Komisji z lat 1790 i 1791 stanowią siódmą grupę, a w ostatniej – ósmej umieszczono akta wydziału czwartego – Komisji Policji.

Następną wiązkę akt luźnych (sygn. 29/30/39) podzielono na osiem grup dokumentów, pochodzących z okresu 1790–1792. Pierwsza dotyczy kwaterek garnizonu krakowskiego w samym mieście, jak i przedmieściach, np.

⁸⁷ Obie wsie były dobrami szlacheckimi, a miasto Jędrzejów należało do zakonu cystersów; por. ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/37, s. 23, 27, 37.

⁸⁸ Do 13 sierpnia 1792 r. Komisja wydała 12 039 paszportów; por. ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/38, s. 2–29.

⁸⁹ Ułożono ją z powodu ustanowienia nowych przepisów przez Komisję Policji Obojga Narodów; por. ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/38, s. 171–181.

„kwaterlist” miasta Kleparza z 1790 r.⁹⁰ czy specyfikacji opłat przeznaczonych na światło i słomę do zamku krakowskiego, zaś druga kwestii dróg (raporty o stanie traktów z podpisem danego komisarza, noty magistratów i zwierzchności wsi). W trzeciej i piątej znajdują się akta związane z płacami dla wojska, egzekucją i poborem podatków, a także fragmenty lustracji dymów, w tym rachunki generalne z karczmy siewierskiej (dane za wybrane trunki z okresu od 10 października 1791 do 23 kwietnia 1792 r.). Inwentarz archiwum Komisji dla powiatów krakowskiego i proszowickiego, spisany 1 marca 1792 r. stanowi grupę czwartą⁹¹. W szóstej umieszczono dokumentację sprzedaży wsi Gaj (o której była mowa powyżej). Ostatnie dwie odnoszą się do specyfikacji rekrutów i oświaty.

Pozostałe jednostki znajdujące się w tym zespole to spisy ludności województwa krakowskiego (chrześcijańskiej i żydowskiej), sporządzone w latach 1790–1792 (w większości obejmują dane z 1790 i 1791 r.). Każda z nich podzielona jest na grupy dotyczące danej parafii. W pierwszej umieszczono spisy ludności katolickiej i ewangelickiej z Krakowa i przedmieść (sygn. 29/30/40)⁹². Kolejne mieszczą spisy ludności danych powiatów: krakowskiego (sygn. 29/30/41–43)⁹³, ksiąskiego (sygn. 29/30/44–46)⁹⁴,

⁹⁰ Obejmuje ona imię i nazwisko właściciela posesji, numer domu oraz liczbę zakwaterowanych żołnierzy; por. ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/39, s. 1675–1679.

⁹¹ ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/39, s. 1415–1418.

⁹² Parafie: Bożego Ciała, św. Floriana, św. Anny, św. Krzyża, Najśw. Marii Panny, św. Mikołaja, św. Szczepana, św. Wacława i Stanisława, WW Świętych, Najśw. Salwatora.

⁹³ Parafie: Babice, Będzin, Biały Kościół, Bobrek, Chechło, Chrzanów, Czernichów, Giebułtów, Gołaczów, Gołonóg, Gorenice, Goszcza, Górka, Imbramowice, Iwanowice, Jan-grot, Jaworzno, Jerzmanowice, Korzkiew, Kościelec, Krzeszowice, Liszki, Luborzycza, Minoga, Modlnica, Mogiła, Morawica, Mysłowice, Mrzyglód, Nowa Góra, Olkusz, Paczółto-wice, Pleszów, Płaza, Pobiednik, Poręba, Raciborowice, Raclawice (wsie Raclawice, Szklary, Czubrowice, Zawada), Regulice, Rudawa, Ruszcza, Rybna, Saspów, Sławków, Smardzo-wice, Sosnka, Sułoszowa, Trzebinia, Więclawice, Wysocice, Zadroże, Zalas, Zielonki.

⁹⁴ Parafie: Chlina, Chodów, Cierno, Czapla, Gołcza, Grudzyń, Jemielnio, Jędrzejów, Kalina, Kossów, Kozłów, Kręcice, Książ Mały, Książ Wielki, Książnice Wielkie, Mie-chów, Mironice, Mokrsko, Mstyczów, Nasiechowice, Nawarzyce, Obichów, Piotrkowice, Poręba Dzierżna, Raclawice (wsie Raclawice, Janowiczki, Zdziemierzycze, Górka, Głup-czów, Marchocice, Kłoniów, Miroszów, Kościejów), Rakoszyń, Sieciechowice, Słaboszów, Sławice, Szreniawa, Tczyca, Uniejów, Wodzisław, Wolbrom, Wrocieryż, Żarnowiec.

lelowskiego (sygn. 29/30/47–49)⁹⁵ i proszowickiego (sygn. 29/30/50–51)⁹⁶, uporządkowane alfabetycznie według nazw parafii. W ostatniej jednostce (sygn. 29/30/52) zawarto spisy ludności żydowskiej z województwa krakowskiego. Sporządzano je według ustalonego formularza, zestawiając ludność domami (numer domu, imię i nazwisko gospodarza, żony i dzieci wraz z podaniem wieku, służby i innych lokatorów). Do spisów dołączano metryki parafialne chrztów, pogrzebów i ślubów (oddzielnie dla każdego miesiąca), często z obliczeniem ich sumy. Dodatkową informacją jest imię i nazwisko proboszcza oraz właściciela lub dzierżawcy danej miejscowości, a przy niektórych spisach znajdują się opisy parafii i dane dotyczące szkół parafialnych.

Przydatność akt komisji porządkowych cywilno-wojskowych do badań naukowych należy ocenić bardzo wysoko. Przemawia za tym różnorodność dziedzin, jakimi w dobie Sejmu Czteroletniego zajmowali się komisarze, dotykających tak wiele aspektów życia codziennego i spraw państwa, jak również fakt, że omawiane archiwalia mają charakter dokumentacji normalnej, po raz pierwszy w historii nowożytnej Rzeczypospolitej, wytworzonej w tak dużej ilości przez instytucje państwowe administracji terenowej. Jednocześnie warto zaznaczyć, że owe materiały są nie tylko jednym z głównych źródeł do historii lokalnej, politycznej, ekonomicznej i społecznej całego ówczesnego województwa krakowskiego, okrojonego po pierwszym rozbiore do północnych powiatów, ale także skarbnicą dla badaczy sfragistyki, heraldyki, demografii historycznej czy genealogii, którą w ostatnim czasie zajmują się nie tylko historycy, ale także osoby poszukujące własnych korzeni i przodków.

⁹⁵ Parafie: Biała, Chechło, Chlewice, Ciągowice, Częstochowa, Drochlin, Dzierzgow, Goleniowy, Irządze, Kidów, Giebło, Kłobuck, Kroczyce, Kromołów, Krzepice, Łany Wielkie, Mrzygłód, Mstów, Mykanów, Nagłowice, Nakło, Niegowa, Ogrodzieniec, Olsztyn, Pilica, Poczesna, Podlesie, Potok, Przyłęk, Przyrów, Przyszań, Rędziny, Rokitno, Słupia, Strzegowa, Szczekociny, Truskolasy, Wilkowiecko, Włodowice, Zrębice, Żarki, Żuraw.

⁹⁶ Parafie: Biórków, Bobin, Bolechowice, Brzesko Nowe, Cudzynowice, Czulice, Działoszyce, Gorzków, Igołomia, Kazimierza Wielka, Kościelec, Koszyce, Książnice, Łętkowice, Małoszów, Niedźwiedź, Niegardów, Pałecznicza, Pleszów, Poborowice, Prandocin, Proszowice, Przemyków, Rachwałowice, Radziemice, Słomniki, Skalbmierz, Wawrzeńczyce, Witów, Wrocimowice, Żębocin, Zielonice.

SUMMARY**Records of the Civil-Military Order Commission (1790–1794)**

Created by a law of the Great Sejm in 1789, the civil-military order commissions were the first modern regional administrative institutions, active in the Crown of Poland and Grand Duchy of Lithuania. Within the borders of the then Krakow Voivodeship, reduced to the northern boroughs after the first partition, there were two civil-military commissions. One was for the Krakow and Proszowice counties and was based in Krakow. The second was for the Lelow and Książki counties and was located in Szczekociny. Documentation remaining from them and stored in the collection of the National Archives in Krakow represents the only almost complete group of records for this type of institution in the whole country. Individual units and records, created as a result of the activity of all crown and Lithuanian civil-military commissions, can also be found in archives and libraries in Poland and abroad. Documentation from the Krakow Civil-Military Commission was combined in one fund, the Records of the Civil-Military Order Commission for the Krakow Voivodeship from 1790–1794, which consists of 52 archival units. These include source materials concerning various aspects of daily life and state matters in the years 1790–1794, among others, documentation connected with economic, social and military issues. The whole fund represents an excellent basis for research into: the history of towns, villages and the economy of the Krakow Voivodeship, heraldry, sigillography, historical demographics and genealogy.

SŁOWA KLUCZOWE: Komisja Porządkowa Cywilno-Wojskowa, Kraków, archiwa

KEY WORDS: Civil-Military Order Commission, Krakow, archives

Kronika

Prezentacja aktu lokacyjnego miasta Krakowa z 1257 roku

W przeddzień Międzynarodowego Dnia Archiwów, 8 czerwca 2013 r., oraz w związku ze świętem miasta, obchodzonym dla uczczenia jego lokacji, w siedzibie Archiwum Narodowego w Krakowie przy ul. Siennej 16 odbyła się uroczysta prezentacja aktu lokacyjnego miasta Krakowa, zainaugurowana przez Prezydenta miasta prof. Jacka Majchrowskiego.

Przechowywany w Archiwum Narodowym w Krakowie akt lokacyjny miasta Krakowa z 1257 r. to jeden z najważniejszych i najcenniejszych dla miasta dokumentów. Z tego też względu wiosną 2013 r. rozpoczęto przygotowania do gruntownego przebadania oraz opracowania programu jego kompleksowego zabezpieczenia. W prace badawcze zaangażowali się uznani w kraju specjaliści z zakresu konserwacji papieru, skóry, tkanin, historii i chemii, członkowie powołanej przez dyrektora Archiwum komisji konserwatorskiej.

Dokument wystawiony został przez księcia krakowskiego i sandomierskiego Bolesława Wstydliwego, syna Leszka Białego, ostatniego przedstawiciela małopolskiej linii Piastów. Na jego mocy Kraków, lokowany na prawie magdeburskim na wzór Wrocławia, stawał się gminą samorządową, na czele której stał dziedziczny wójt wraz z wybieraną wśród mieszczan ławą. W mieście funkcjonowała Rada Miejska kierowana przez burmistrza, wyznaczanego spośród jej członków. Władze nie tylko administrowały miastem, ale też pełniły funkcje sądownicze. Dokument wymienia też liczne przywileje i nadania, które uzyskali zarówno wójtowie, jak i cała gmina miejska. Lokacja wprowadziła nowe założenia urbanistyczne i architektoniczne. Wytyczono wówczas istniejący do dziś plan zabudowy Krakowa, z największym wśród miast średniowiecznych rynkiem pośrodku i odchodzącymi od niego szerokimi ulicami. Przez przyjęcie prawa magdeburskiego miasto wchodziło w środkowoeuropejski system prawa miejskiego, które zapewniało mu w dużym stopniu status autonomiczny, a ponadto obecność we wspólnocie nie tyle międzynarodowej, co ponadpaństwowej.

Dokument jest ponadto jednym z proponowanych do wpisania na Listę Krajową Programu *Pamięć Świata* UNESCO. W pierwszej edycji Listy Krajowej znalazły się obok aktu lokacyjnego inne najważniejsze dla historii i kultury państwa i narodu pomniki, jak: Ustawa Rządowa z 3 Maja 1791 r., przechowywana w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie czy autograf *Pana Tadeusza* Adama Mickiewicza, przechowywany w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu. Program *Pamięć Świata* jest ważnym forum międzynarodowej debaty na temat roli dziedzictwa dokumentacyjnego oraz pamięci zbiorowej we współczesnym świecie – w całym zróżnicowaniu jej znaczenia, funkcji i form przekazu w różnych społeczeństwach i kręgach kulturowych. Ma ona na celu promocję dziedzictwa dokumentarnego ludzkości, udostępnianie go wszystkim zainteresowanym oraz zabezpieczenie dla przyszłych pokoleń.

Na zaproszenie Prezydenta Miasta Krakowa i dyrektora Archiwum Narodowego w Krakowie przybyli przedstawiciele świata kultury i nauki oraz liczni reprezentanci mediów. Po uroczystej inauguracji, do oglądania dokumentu zaproszono wszystkich zainteresowanych, głównie mieszkańców miasta, dla których dodatkowo przygotowano

film ukazujący prace zespołu ekspertów przy zabezpieczaniu pergaminowego dokumentu i pieczęci. 8 czerwca 2013 r. prezentowany w Archiwum dokument obejrzało ponad 450 gości.

Barbara Berska
Archiwum Narodowe w Krakowie

Zabezpieczenie aktu lokacyjnego miasta Krakowa, jednego z najcenniejszych dokumentów z zasobu Archiwum Narodowego w Krakowie

Mając na uwadze konieczność zabezpieczenia jednego z najcenniejszych dokumentów przechowywanych w Archiwum Narodowym w Krakowie, aktu lokacyjnego miasta Krakowa z 1257 r., w kwietniu 2013 r. dyrektor Archiwum Narodowego w Krakowie powołał Zespół Ekspertów do spraw określenia zakresu badań, konserwacji zabezpieczającej oraz sposobu przechowywania i prezentacji aktu lokacyjnego miasta Krakowa. Dokument ten znalazł się w grupie najcenniejszych obiektów przewidywanych do wpisania na Listę Pamięci Polski Programu UNESCO.

Przewodniczenie Komisji objęła pani prof. Elżbieta Jabłońska z Uniwersytetu M. Kopernika w Toruniu, a w jej skład weszli konserwatorzy papieru, skóry i tkanin, historycy i chemicy. Zaproszenie do współpracy przyjęli: Anna Czajka, kierownik Centralnego Laboratorium Konserwacji Archiwaliów z Archiwum Głównego Akt Dawnych, Barbara Kalfas, kierownik Pracowni Tkanin Królewskiej Katedry Św. Wacława na Wawelu w Krakowie, Monika Bogacz-Walska, kierownik Pracowni Konserwacji z Archiwum Państwowego w Olsztynie, dr hab. Zenon Piech, kierownik Katedry Nauk Pomocniczych Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, dr hab. Tomasz Łojewski, kierownik Pracowni Badań nad Trwałością i Degradacją Papieru Wydziału Chemii Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz Małgorzata Bochenek, kierownik Oddziału Konserwacji i Zabezpieczania Zasobu z Archiwum Narodowego w Krakowie.

Podczas pierwszego posiedzenia ustalono zakres koniecznych do wykonania badań technologicznych obiektu. Członkowie Komisji zdecydowali, że na początku powinny zostać zrealizowane badania określające technikę wykonania i rodzaj pergaminu, atramentu, wosku, nici. Jako następne wskazano badania ustalające przyczyny i stopień zniszczenia dokumentu oraz badania światłotrwałości, mające na celu stwierdzenie odporności na działanie światła. Ze względów bezpieczeństwa, członkowie Komisji rekomendowali dyrektorowi przeprowadzenie niezbędnych badań dokumentu na terenie siedziby Archiwum, tak aby nie zaistniało dodatkowe niebezpieczeństwo jego fizycznego uszkodzenia. Z tego powodu, służąca na ogół celom popularyzatorskim i edukacyjnym, sala wykładowa Archiwum zamieniona została w „laboratorium badawcze aktu lokacyjnego”.

Ponadto członkowie Komisji określili sposób przechowywania dokumentu w magazynie archiwalnym oraz wskazali parametry gabloty ekspozycyjnej, przeznaczonej do bezpiecznej prezentacji obiektu.

Prace Komisji będą kontynuowane w 2014 r. Przewiduje się wykonanie badań mikrobiologicznych oraz genetycznych dokumentu. Gotowość do współpracy w tym zakresie zgłosili naukowcy z Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie.

Podjęte przez grupę naukowców i ekspertów badania to pierwsze w kraju tak szeroko zakrojone studia nad pergaminem. Ich wyniki będą udostępnione środowisku naukowemu po zakończeniu działania Komisji.

*Barbara Berska
Archiwum Narodowe w Krakowie*

Konferencja prasowa poświęcona budowie nowej siedziby dla Archiwum Narodowego w Krakowie

W dniu 11 października 2013 r. w Sali Obrad Rady Miasta Krakowa odbyła się konferencja prasowa, podczas której zaprezentowane zostały koncepcja i wstępne założenia budowy nowej siedziby dla Archiwum Narodowego w Krakowie.

W swoich wystąpieniach prof. Małgorzata Omilanowska – Podsekretarz Stanu w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego i prof. Władysław Stępiak – Naczelny Dyrektor Archiwów Państwowych podkreślali niezwykle moment, w którym archiwa państwowe w Polsce zostały ujęte w wieloletnich planach inwestycyjnych. Dotyczy to również krakowskiego Archiwum, czego wyrazem było podniesienie jego statusu do rangi narodowego w 2012 r. i podjęcie decyzji o budowie nowoczesnej siedziby, odpowiadającej najwyższym europejskim standardom budownictwa archiwalnego. Dostojni Goście podkreślili nie tylko wartość zgromadzonych zbiorów, ale również rolę Archiwum w życiu naukowym Polski. Gospodarz miejsca, Prezydent Krakowa, prof. Jacek Majchrowski, zwrócił uwagę na szczególne związki między miastem a Archiwum, w którym przechowywane są najważniejsze dokumenty opisujące dzieje i życie Krakowa, od aktu lokacyjnego miasta z 1257 r. Zapewnił o swoim wsparciu dla inwestycji na każdym etapie.

Dr Barbara Berska, dyrektor Archiwum Narodowego w Krakowie, zaprezentowała aktualny stan i założenia lokalizacyjne oraz funkcjonalne nowej inwestycji.

Archiwum Narodowe w Krakowie wyróżnia się w sieci archiwalnej szczególnym bogactwem i historyczną wartością swojego zasobu, a także sięgającą XIX w. instytucjonalną tradycją. Powstało bowiem w 1878 r. jako Archiwum Krajowe Aktów Grodzkich i Ziemskich. W 1952 r. włączono do niego Archiwum Aktów Dawnych Miasta Krakowa, istniejące od 1887 r.

Krakowskie Archiwum przechowuje cenne świadectwa przeszłości społeczeństwa i państwa, z których najdawniejsze powstały w połowie XII w. Ich ponadregionalny charakter, różnorodność, bogactwo i unikatowość sprawiają, że zasób tutejszego Archiwum stanowi znaczącą część dóbr kultury tworzących dziedzictwo narodowe Polski. Zasób archiwalny uniknął poważniejszych dziejowych katastrof i obecnie obejmuje blisko 1,5 mln jednostek inwentarzowych (prawie 24 km półek dokumentów). Ze względu na liczbę oraz historyczną wartość zgromadzonych źródeł wiedzy, Archiwum Narodowe w Krakowie pozostaje jedną z kilku najważniejszych instytucji tego typu w kraju.

Zasób Archiwum zgromadzony jest w obiektach zaledwie przystosowanych do przechowywania materiałów archiwalnych, w których zapewnienie odpowiednich parametrów, tj. stałej temperatury i wilgotności jest niemożliwe. Obiekty, w których mieszczą się materiały archiwalne to przede wszystkim budynki zabytkowe, ale też obiekt pofabryczny czy tymczasowy (zbudowany w latach 50.!) barak. Wymienione okoliczności powodują, że Archiwum jedynie w sposób nieadekwatny do swoich możliwości realizuje podstawowe zadania ustawowe.

Prace nad koncepcją nowego obiektu archiwalnego rozpoczęto od zdefiniowania, czym ma być ta instytucja, jaką rolę ma pełnić w sieci archiwów państwowych, w regionie małopolskim oraz w skali kraju. Te kwestie określone zostaną w statucie instytucji oraz w projektowanym nowym prawie archiwalnym. Niemniej już dziś można stwierdzić, że z uwagi na niezwykle cenny zasób, tradycję, lokalizację, Archiwum Narodowe będzie stanowić ośrodek wiodący w obszarze popularyzacji materiałów archiwalnych, wiedzy na temat archiwów oraz szkoleń w zakresie zarządzania dokumentacją. Tak więc określenie roli przyszłego Archiwum Narodowego w chwili obecnej determinować będzie działania podejmowane na przestrzeni najbliższych lat.

Planowaną inwestycję rozpoczęto na gruncie pozyskanym od Agencji Mienia Wojskowego w strategicznym obszarze centrum Krakowa (pomiędzy Muzeum Armii Krajowej, Cmentarzem Rakowickim i klasztorem Karmelitów, z adresem przy ul. Rakowickiej 22). Będzie miała ona kluczowe znaczenie dla przestrzennego zrównoważenia funkcji w przesuwanym się w tę stronę nowym centrum Krakowa. Inwestycja ma niebagatelne znaczenie nie tylko dla sieci archiwalnej, ochrony dziedzictwa narodowego, ale również dla prawidłowego rozwoju urbanistycznego tej części miasta. Teren wyznaczony dla inwestycji zlokalizowany jest na obszarze układu urbanistycznego Kleparza wpisanego do rejestru zabytków oraz w sąsiedztwie Cmentarza Rakowickiego. Usytuowane na terenie pozostałości dawnego zaplecza Twierdzy Kraków są elementem dziedzictwa kulturowego i jako takie znajdują się pod opieką służb konserwatorskich.

Obiekt Archiwum Narodowego w Krakowie będzie składał się z dwóch, zbudowanych w odmiennych technologiach, segmentów: magazynowego i użytkowo-obsługowego (biurowego) o wspólnej kondygnacji podziemnej. W budynku zorganizowane będą wydzielone strefy o różnych funkcjach i poziomach dostępności. Będą to:

- strefa przejmowania – dostępna dla uprawnionych pracowników, całkowicie niedostępna dla osób niezatrudnionych, z wyjątkiem rampy;
- strefa zabezpieczania – dostępna dla uprawnionych pracowników, całkowicie niedostępna dla osób niezatrudnionych;
- strefa przechowywania – dostępna dla uprawnionych pracowników, całkowicie niedostępna dla osób niezatrudnionych;
- strefa udostępniania – dostępna po uprzednim zarejestrowaniu wejścia pracowników i osób korzystających z zasobu;
- strefa obsługi – dostępna po uprzednim zarejestrowaniu wejścia pracowników;
- strefa publiczna – ogólnodostępna część dla gości kompleksu, bez konieczności rejestracji wejścia.

Projektowana powierzchnia magazynowa to łącznie 7 500 m², mogąca pomieścić 60 000 mb bieżących akt. Podstawowy moduł magazynowy będzie miał powierzchnię 200 m².

Czytelnia dla użytkowników zaprojektowana zostanie jako jedna otwarta przestrzeń, z możliwością jej dzielenia w zależności od potrzeb, jakie mogą pojawić się w przyszłości. W chwili budowy podzielona zostanie na funkcjonalne moduły. Urządzonych będzie łącznie 100 stanowisk dla korzystających z zasobu.

W nowej siedzibie powstanie również drugie, obok warszawskiego, centralne repozytorium cyfrowe, tj. miejsce przechowywania wszystkich plików cyfrowych i dokumentów elektronicznych zgromadzonych przez archiwa państwowe.

Spotkanie było również okazją do przedstawienia przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych założeń powstającego prawa archiwalnego, w którym powszechny dostęp do danych będzie sprawą zasadniczą. W konferencji udział wzięli przedstawiciele środowisk związanych z nauką, kulturą i mediami.

Barbara Berska
Archiwum Narodowe w Krakowie

Co jeszcze kryją oprawy rękopisów w Archiwum Narodowym w Krakowie? Nieznane fragmenty dzieł Mariusza Wiktoryna i Owidiusza z X wieku. Komunikat¹

Opublikowany w 1915 r. katalog rękopisów przechowywanych w Archiwum Aktów Dawnych Miasta Krakowa (obecnie Oddział III Archiwum Narodowego w Krakowie) zawiera szczegółowe opisy ponad trzech i pół tysiąca woluminów związanych z szeroko pojętą działalnością władz gminy krakowskiej od średniowiecza po XIX stulecie². Blisko osiemdziesiąt not pomieszczonych w tym wydawnictwie kryje w sobie lakoniczne informacje o bliżej niezidentyfikowanych średniowiecznych tekstach znajdujących się w oprawach kodeksów wchodzących w skład zespołu określanego jako Akta Miasta Krakowa. Jedna z nich mieści się przy opisie księgi sądowej związanej z działalnością hutmana ratusznego (*capitaneus pretorii*)³ za lata 1564–1565. Podano w niej, iż rękopis ten został współcześnie oprawiony „w pergamin z fragmentem rozprawki filozoficznej pisanej minuskułą romańską”⁴, a zatem pochodzącej co najmniej z XII w. Informacje te skłoniły niżej podpisanego do podjęcia gruntownych studiów nad wyżej wspomnianą oprawą (il. 1–2).

Ów papierowy kodeks, opatrzony sygnaturą 899, liczący obecnie 350 stron formatu *folio fracto* o wymiarach 324 x 105 mm⁵, okrywają dwie pergaminowe karty tworzące *bifolium* (o czym świadczą widoczne do dziś, biegnące w poprzek obu okładek zagięcie oraz ślady szycia), naklejone na najprawdopodobniej XVI-wieczną drukowaną edycję komentarza Jana Dunsza Szkota do IV księgi *Sentencji* Piotra Lombarda (czytelny fragment strony 17 tego wydania: ks. II, *distinctio* 2, *quaestio* 4, od: [*ration*]is cum illa existentia, et ita mensuratur)⁶. Na pergaminie, silnie zabrudzonym i zatłuszczonym, w wielu miejscach przegryzionym przez owady, widnieją dwie kolumny tekstu spisane brunatnym atramentem (na okładzinie wierzchniej w wielu miejscach niemalże zupełnie zatartego). Jego lektu-

¹ Do opracowania niniejszego komunikatu wykorzystałem fragmenty szczegółowych studiów poświęconych tytułowej oprawie pt. Marcin Starzyński, *Nieznany komentarz do „Retoryki” Cyserona z X wieku. Oprawa rękopisu nr 899 ze zbiorów Archiwum Narodowego w Krakowie*, „Studia Źródłoznawcze” 2013, t. 51, s. 69–73; *The Newly Discovered 10th Century Manuscript of the Commentary on Rhetoric by Cicero*, „Bolletino di Studi Latini”, 2013, t. 43, s. 387–391; *Fragment Metamorfoz Owidiusza z X wieku w oprawie rękopisu ze zbiorów Archiwum Narodowego w Krakowie*, „Meander”, 2013, t. 61, s. 107–114.

² Stanisław Krzyżanowski, *Katalog Archiwum Aktów Dawnych Miasta Krakowa*, t. II. Kraków. Rękopisy, nr 1–3568, Kraków 1915.

³ Urzędnik ten był właściwym zarządcą gmachu ratusza, sprawował nadzór nad wiertelnikami, czyli osobami odpowiadającymi za sprawy związane z nieruchomościami i budynkami położonymi na terenie miasta, służbą ratuszową oraz strażnikami miejskimi. Hutman dbał więc przede wszystkim o utrzymanie porządku w mieście, kontrolował bramy miejskie, jak i przestrzeganie ciszy nocnej, pilnował więźniów, ale także odpowiadał za wywożenie z miasta nieczystości, rozstrzygał ponadto drobne sprawy sporne między pospólstwem, zob. Zdzisław Noga, *Urzednicy miejscy Krakowa*, t. II. 1500–1794, Kraków 2008, s. XXXVIII–XXXIX.

⁴ S. Krzyżanowski, *Katalog...*, nr 899, s. 124.

⁵ ANK, Akta miasta Krakowa, rkps nr 899.

⁶ *B. Ioannis Duns Scoti [...] Commentaria Oxoniensia*, t. II. *In II Lib. Sententiarum*, ed. Mariano Fernández García OFM, Quaracchi prope Florentiam 1914, s. 123.

ra, jakkolwiek bardzo utrudniona, pozwala na identyfikację anonimowego dotąd utworu z fragmentami II księgi komentarza do *Retoryki (De inventione)* Marka Tulliusza Cyncerona autorstwa Rzymianina – Gajusza Mariusza Wiktoryna (zmarłego około 363 r.).⁷ Kolumna lewa (wers 1) rozpoczyna się od słów: [CONVENI]RET ARGUMENTATIONES: syllogismum et inductionem. HIC TANTUM IPSA INVENTA: id est argumenta ipsa, non (II, 3, 50–53), kończy zaś (wers 33?) fragmentami dwóch zdań: accipi potest: „malo quam rogare”. Rursus contempto commodo suscipi maius commodum potest, ut Terentianum (II, 5, 31–34). Kolumnę prawą (wers 1) rozpoczynają z kolei słowa: [ex]pugnandas facultates, que desunt, si subveniat saepe consilium, cum dicitur aut alio modo fieri potuisse aut per fortunam, in consilio, quod [personae est attribui]/tum (II, 13, 71–73), kończą natomiast (wers 33?): Quae idcirco locus communis dicitur, quod ex materiae genere non certum quid designat, sed habet tractatum ex generalitate (II, 14, 73–75).

Analiza paleograficzna pisma rozpoznanego jednoznacznie jako późna minuskuła karolińska pozwala datować je na X w. ze wstępnym wskazaniem na drugą jego połowę. Przemawia za tym nieobecność form kursywnych, charakterystycznych jeszcze dla IX w. Typowe dla X w. są natomiast uncjalne *a* z pionowym lub prawie pionowym trzonkiem, proste *d* oraz otwarte u dołu *g*, odziedziczone jeszcze po poprzednim stuleciu i wychodzące z użycia właśnie u schyłku X w.⁸

W świetle najnowszych badań Antonelli Ippolito nad rękopisami zawierającymi komentarz Mariusza Wiktoryna można wskazać, że do dziś zachowało się pięć kopii tego utworu datowanych bezspornie na X w., jedna z przełomu X i XI w. oraz jeden fragment pochodzący z tego samego czasu. Te znane obecnie odpisano z kolei pośrednio lub bezpośrednio z kilku innych, niezachowanych kodeksów pochodzących od archetypu określanego jako *a*. Ów powstał natomiast w tym samym czasie co najstarszy znany rękopis z tekstem *Commentarium*, tzw. *codex Darmstadiensis*⁹, czyli na przełomie VII i VIII w.¹⁰ Identyfikację rodziny rękopisów, z której pochodzi fragment krakowski umożliwiają następujące lekcje: *in coniectura non conceditur* [podkr. – M.S.] *eadem* (II, 4, 16–17) oraz *ideo dixit* [podkr. – M.S.] *quod infinitum sit* (II, 13, 86), pozwalające na wskazanie, że wywodzi się on (może nawet bezpośrednio?) od archetypu *a*.

Dodać należy ponadto, że do wzmocnienia grzbietu rękopisu nr 899 intrologator posłużył się dwoma niewielkimi paskami pergaminowymi, na których widnieją fragmenty księgi V: pasek 1, kolumna prawa: [at Ni]leus, qui se genitum septem[pl]ice N]ilo / [emen] titus erat, clipeo quoque flumina septem (187–188); pasek 2, kolumna lewa: [sed] retinente manu [moriens e] poste pependit (127); kolumna prawa: [plaga ded]it: trepidumque Perseus inermia frustra / [bracchia tend]entem Cyllenide confodit harpe. / Verum ubi virtu-

⁷ Zob. Marius Victorinus, *Commentary on Galatians*, ed. Stephen Andrew Cooper, Oxford 2005, s. 16–40; także: Frederick F. Bruce, *Marius Victorinus and His Works*, „The Evangelical Quarterly” 1946, t. 18, s. 132–153.

⁸ Aleksander Gieysztor, *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, Warszawa 1973, s. 116; także: Johanne Autenrieth, *Probleme der Lokalisierung und Datierung von spätkarolingischen Schriften (10. und 11. Jahrhundert)*, „Codicologica. Essays méthodologiques” 1978, t. 4, s. 67–74.

⁹ *Marii Victorini Explanationes in Ciceronis Rhetoricam*, ed. Antonella Ippolito, Turnhout 2006 (Corpus Christianorum Series Latina, t. 132), s. XXVI–XXXIII.

¹⁰ Philipp Jaffé, Guilelmus Wattenbach, *Ecclesiae metropolitanae Coloniensis codices manuscripti*, Berlin 1974, s. 65–68; *Marii Victorini Explanationes*, s. XXV, XXXVII–XXXVIII.

tem turbe succumbere vidit (175–177) i VII: pasek 3, kolumna lewa: *vel sine amore licet; quid enim commisit Iason? / quem, nisi crudelem, non tangit Iasonis etas* (25–26); kolumna prawa: *[qu]as nemus u[mbrosum secret]aque silva tegebat / et iam fractus erat [pulsusque r]esederat ardor* (75–76) *Metamorfoz* Owidiusza, paleograficznie również datowanych na X stulecie¹¹. Byłyby zatem siódmymi z kolei rękopiśmiennymi fragmentami tego utworu zidentyfikowanymi dotąd na świecie, pochodzącymi z tego właśnie czasu, tj. sprzed końca X stulecia.

Reasumując, należy wyraźnie stwierdzić, że znalezione w Krakowie karty z komentarzem Mariusza Wiktoryna oraz paski z fragmentami *Metamorfoz* Owidiusza wzbogacają rozpoznany dotąd zespół zachowanych w całości rękopisów oraz fragmentów tych dzieł. Są także jednym z niewielu zabytków piśmiennictwa X w. przechowywanym w zbiorach polskich archiwów i bibliotek.

Marcin Starzyński
Uniwersytet Jagielloński

¹¹ *Pub. Ovidii Nasonis Operum*, t. II, ed. Daniel Crispinus Helvetius, Lugduni 1809, s. 173, 233.

Serwis internetowy Archiwum Narodowego w Krakowie (www.ank.gov.pl)

Pierwsza strona internetowa wówczas jeszcze Archiwum Państwowego w Krakowie powstała w 2000 r., a impulsem do jej zaprojektowania były Dni Otwarte organizowane we wrześniu tego roku przez Naczelną Dyрекję Archiwów Państwowych. Zbudowana wtedy strona¹ przez kilka lat była jedyną skromną wizytówką Archiwum w Internecie. Już w niedługim czasie okazało się, że Archiwum potrzebuje w sieci miejsca szerokiej komunikacji ze społecznością. Strukturę i zawartość następnego serwisu przygotował w 2004 r. zespół pracowników Archiwum². Strona ta posiadała o wiele bogatsze treści, szczególnie skupiono się na zamieszczeniu wskazówek i informacji ułatwiających dostęp do zbiorów archiwalnych. Opracowano również bardzo szczegółowo dział związany z nadzorem archiwalnym. Z treści dot. kształtowania narastającego zasobu archiwalnego korzystali nie tylko pracownicy archiwów zakładowych nadzorowanych przez krakowskie Archiwum, ale również z instytucji z całej Polski. Serwis został wzbogacony o galerie prezentowanych online materiałów archiwalnych³.

29 grudnia 2012 r. na mocy rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego⁴ Archiwum Państwowe zostało podniesione do rangi Archiwum Narodowego, w konsekwencji doszło również do zmiany domeny⁵ na ank.gov.pl. Musiał też ulec unowocześnieniu sposób prezentacji i komunikacji w sieci⁶. Zespół pracowników w ciągu 6 miesięcy opracował koncepcję kolejnego serwisu, założenia do projektu graficznego oraz testował mechanizmy powstającej strony WWW⁷.

Przy przygotowywaniu założeń do nowego serwisu wykorzystano międzynarodowe wzory stron archiwów narodowych (amerykańską, brytyjską oraz australijską). Za wskazówkę służyły również strony polskich urzędów (m.in. Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Naczelnej Dyrektacji Archiwów Państwowych) czy instytucji kultury (np. Narodowego Centrum Kultury). Celem zrealizowanej strony WWW jest zapewnienie użytkownikom bogatej treści i pomocy w myśl zasady „Po pierwsze Klient”, a jednocześnie przedstawienie Archiwum jako nowoczesnej instytucji publicznej, jaką mamy nadzieję być. Przebudowa serwisu to nie tylko zmiana graficzna, to również nowy sposób komunikacji z użytkownikami zasobu archiwalnego.

¹ Strona została zbudowana przez Konrada Wnęka, pracownika naukowego Instytutu Historii UJ. Na początku była również hostowana na serwerach uniwersyteckich.

² Od strony informatycznej i graficznej portal został wykonany przez firmę Connector w Krakowie.

³ W 2012 r. oprawa graficzna strony została odświeżona (realizacja Tensoft, w ramach projektu prowadzonego przez Departament Służby Cywilnej Kancelarii Prezesa Rady Ministrów „Modernizacja systemów zarządzania i podnoszenia kompetencji kadr poprzez realizację wdrożeń usprawniających ukierunkowanych na poprawę procesów zarządzania w administracji rządowej”).

⁴ *Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 5 grudnia 2012 r. w sprawie zmiany nazwy oraz określenia zakresu działania Archiwum Państwowego w Krakowie* (Dz.U. z 2012 r. poz. 1410).

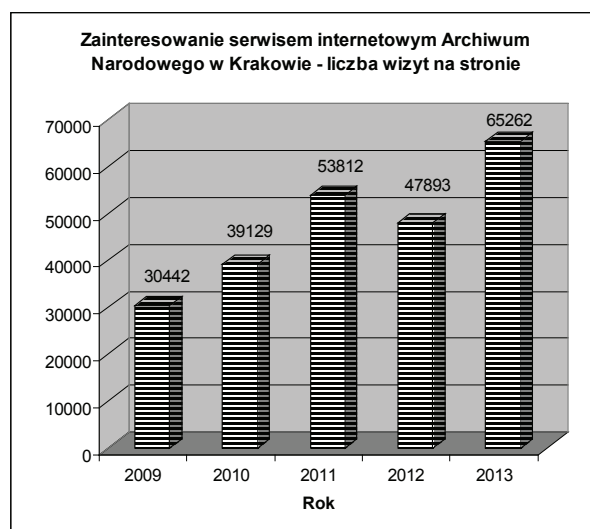
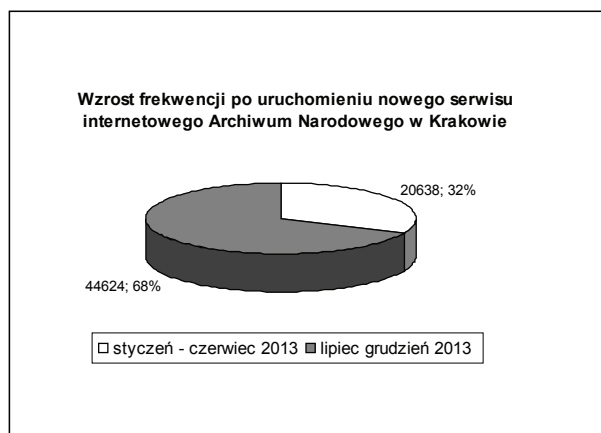
⁵ Dotychczas Archiwum posługiwało się lokalną domeną archiwum.krakow.pl.

⁶ Oprócz strony domowej, założono 25 stycznia 2013 r. również konto na Facebooku, jako miejsce mniej urzędowej komunikacji ze społecznością internetową.

⁷ Stronę wykonała firma WebYourself w Krakowie.

Treść została podzielona na 6 głównych bloków tematycznych: **O nas, Zasób i udostępnianie, Nadzór archiwalny, Profilaktyka i konserwacja, Edukacja i wydawnictwa, Wystawy i galerie**. Ponadto zdefiniowano bloki powiązane z głównymi działami, ale koncentrujące się na poszczególnych zagadnieniach: **Nasze projekty – Nasi partnerzy, Jak załatwić sprawę, Akta osobowo-placowe, Odwiedź nas, Zbiory online, Bazy danych, Dla Genealoga**. W stopce strony można szybko znaleźć najważniejsze informacje, niezależnie od przeglądanej działu.

Poniżej przedstawiamy statystyki, które wyraźnie pokazują, że nowy sposób prezentacji treści spotkał się z pozytywnym odbiorem internautów. Bogata treść oraz atrakcyjny wizualnie wygląd podwoiły liczbę wizyt na stronie ank.gov.pl.

*Monika Andrasz-Mrożek
Archiwum Narodowe w Krakowie*

Archiwum Narodowe w Krakowie na portalu społecznościowym

„Archiwum Narodowe w Krakowie wita serdecznie wszystkich! :-). Jednocześnie informujemy, że podobnie jak miasto Kraków istniało przed Rokiem Pańskim 1257, tak też Archiwum działało jeszcze przed swoim pojawieniem się na Facebooku”. Takim oto wpisem, odsyłając równocześnie do skanu dokumentu lokacyjnego miasta Krakowa z 1257 r. opublikowanego w Internecie, 25 stycznia 2013 r. Archiwum Narodowe w Krakowie rozpoczęło działalność na Facebooku. To żartobliwie ujęty wpis, ale do pewnego stopnia z faktycznym odniesieniem do rzeczywistości. Powiedzenie, że „jak cię nie ma w Internecie [zwłaszcza ostatnio w mediach społecznościowych], to nie istniejesz”, można byłoby uznać za przerysowane, jednak praktyka coraz częściej potwierdza powyższe stwierdzenie.

Idąc za wzorem innych aktywnych na tym polu instytucji publicznych, m.in. Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych, zdecydowano o wyborze portalu Facebook spośród najbardziej popularnych portali społecznościowych. Po co jednak Archiwum konto na Facebooku? Jak to się ma do zadań archiwów państwowych? Na te pytania od strony formalnej odpowiada przede wszystkim art. 28 *Ustawy z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach* (Dz.U. z 2011 r. Nr 123, poz. 698, z późn. zm.), który wśród zakresu działania archiwów państwowych podaje w punkcie 7: popularyzacja wiedzy o materiałach archiwalnych i archiwach oraz prowadzenie działalności informacyjnej.

W tym świetle, docelowym zamiarem Archiwum było więc dotarcie do jak największej liczby osób (nie tylko obywateli polskich) z informacją, że: 1) istnieją archiwa państwowe, a wśród nich także Archiwum krakowskie (co niestety nie jest wiedzą powszechną), 2) jakie archiwalia przechowuje w swoim zasobie, 3) jaką działalność prowadzi na co dzień, 4) jakie wydarzenia kulturalne organizuje lub ma w nich udział, 5) w jaki sposób można skorzystać z zasobów Archiwum.

Samo utworzenie konta na Facebooku jednak nie wystarczy, trzeba zamieszczać (i to regularnie, taka jest specyfika tego medium) materiały na tyle interesujące, że mają szansę na rozpropagowanie wśród osób posługujących się Internetem, w którym krąży i codziennie uzupełniana jest niewyobrażalna wręcz ilość bardzo atrakcyjnych treści i grafik. Stąd przyjęto lekką i krótką na ogół formę wpisów, okraszoną niekiedy humorem, a skoncentrowano się na prezentowaniu głównie ikonografii czy ciekawostek.

Archiwum liczy, że osoby, do których za pośrednictwem Facebooka dotrze informacja o Archiwum i jego zbiorach, albo osobiście skorzystają z akt z pożytkiem dla swojej działalności naukowej, genealogicznej, popularyzatorskiej czy innej, albo staną się pośrednikami w przekazaniu informacji. Jednocześnie trzeba sobie zdać sprawę, że pełna skala i efekty działalności Archiwum na Facebooku w znacznym stopniu pozostają niemożliwe do wychwycenia. Jednak już kilka osób zwróciło się bezpośrednio do Archiwum w sprawie wykorzystania materiałów opublikowanych na Facebooku. Tu warto szczególnie wymienić publikację: Maciej Downar-Dukowicz, Jan Śliwiński, *Zbroje z pałacu w Podhorcach*, Poznań 2014, oraz bardzo popularny blog internetowy „Dawno Temu w Krakowie”.

Do końca 2013 r. stronę polubiło 2 190 zalogowanych użytkowników Facebooka. Pojedyncze posty docierają zwykle do ok. 500–1 000 osób, niekiedy do 1 000–3 000 (co najczęściej dotyczy dawnych fotografii, zwłaszcza pokazujących Kraków), niektóre nawet (ok. jeden na dwa/trzy tygodnie) do 5 i więcej tysięcy osób. Najbardziej popularnym postem okazał się skan autografu Jerzego Wołodyjowskiego i jego żony Krystyny, który obejrzało prawie 11 tys. osób. Autograf ten pojawił się także w serwisie wykop.pl. Ogółem umieszczono 724 posty (przy czym wykorzystano ok. 1 450 kopii archiwaliów, pojedynczo i w albumach). Od powstania do końca listopada Google Analytics naliczył 1 822 wizyty przekierowane z Facebooka na stronę internetową Archiwum (www.ank.gov.pl).

Nadmienić jeszcze trzeba, że prowadzenie strony na Facebooku nie oznacza jedynie wprowadzania wpisów na własnej tablicy. To także umieszczanie innych stron w „ulubionych” (zwykle pokrewnych co do charakteru lub prezentowanych treści), komentowanie postów na własnej „tablicy” i na innych stronach, także tzw. „lajkowanie” i „udostępnianie” cudzych postów, prowadzenie korespondencji z osobami wysyłającymi wiadomości i z administratorami innych stron.

Archiwum dziękuje wszystkim, którzy z własnej i nieprzymuszonej woli pomogli rozpropagować stronę Archiwum Narodowego w Krakowie na Facebooku. Szczególne podziękowania należą się Pani Hannie Staszewskiej z Archiwum Państwowego w Poznaniu oraz Panu Tomaszowi Łomnickiemu z Pospolitego Ruszenia Szlachty Ziemi Krakowskiej. Dziękujemy wszystkim fanom, którzy naszą stronę lubią, „lajkują”, udostępniają, którzy o niej mówią i dzielą się z nami i z innymi swoją wiedzą.

Aleksander Korolewicz
Archiwum Narodowe w Krakowie

Dawne pismo – strona internetowa wspierająca naukę paleografii i neografii

W 2014 r. Archiwum Narodowe w Krakowie uruchomiło stronę internetową www.dawnepismo.ank.gov.pl, która, zgodnie z przyjętymi założeniami, ma stanowić wsparcie i pomoc w nauce odczytywania historycznego pisma.

Idea realizacji projektu narodziła się kilka lat temu. Impulsem do podjęcia wysiłków w tym kierunku była chęć upowszechnienia paleografii, dziedziny nauk pomocniczych historii, obecnej w zasadzie wyłącznie w salach wykładowych wyższych uczelni. Z drugiej strony był to wynik obserwacji potrzeb współczesnych użytkowników archiwów, wśród których coraz częściej dominują osoby nieposiadające przygotowania do pracy z archiwaliami, stające przed wyzwaniem odnalezienia poszukiwanych informacji na podstawie rękopiśmiennych tekstów powstałych w różnych epokach. Analiza profilu użytkowników, zgłaszanych przez nich uwag, śledzenie wpisów i dyskusji osób korzystających z forów i portali (zwłaszcza genealogicznych) oraz obserwacja występujących kierunków w zakresie kształtowania i rozwoju społeczeństwa informatycznego, pozwoliły zdefiniować formę i zakres zamierzeń. Oczywiście było dla nas, że wobec dynamicznie rozwijających się technologii informacyjnych i dominującej roli Internetu, ostateczną formą realizacji, jaką powinno przyjąć planowane przedsięwzięcie, jest strona internetowa. Ostatecznie pomysł nabrał realnych kształtów i w 2013 r. przerodził się w projekt „Dawne pismo”, w wyniku którego powstała strona internetowa poświęcona nauce odczytywania archiwaliów pochodzących z różnych epok.

Założeniem projektu jest rozbudzenie zainteresowania paleografią, neografią i archiwaliami u osób, które do tej pory nie interesowały się tą tematyką, jak również stworzenie możliwości samodzielnego przygotowania się do kontaktu z aktami użytkownikom, którym odczytywanie historycznych dokumentów może sprawiać problemy. Z tego powodu projekt skierowany jest przede wszystkim do amatorów, którzy chcą w sposób przystępny i przyjazny zdobyć lub poszerzyć umiejętność odczytywania dawnych dokumentów, zwłaszcza do osób, które potrzebują takich umiejętności do czysto użytkowych celów (np. przy prowadzonych badaniach genealogicznych). Zgodnie z pierwotnie przyjętymi założeniami, strona nie stanowi naukowego ujęcia tematu, jest raczej wstępem do ewentualnych badań, budzi zainteresowanie tematyką paleografii i neografii, zachęca do dalszego poszerzania wiedzy. Jednocześnie mamy nadzieję, że stworzona przez nas strona oraz udostępnione na niej materiały przysłużą się ośrodkom edukacyjnym, wspomagając prowadzoną przez nie działalność. Wychodzimy z założenia, że zawartość strony pod względem treści i formy zamieszczanych materiałów jest na tyle różnorodna i atrakcyjna, że mogłaby być wykorzystywana przez nauczycieli i wykładowców pracujących na różnych poziomach szkolnictwa.

Tak określone cele i grupy odbiorców, do których skierowany jest projekt, warunkują kształt i zawartość powstałej strony internetowej, gdzie akcenty na równi rozłożone są pomiędzy naukę i zabawę. Podczas tworzenia strony i określania reguł, jakie będą warunkowały działanie zaprojektowanych mechanizmów, priorytetem była przystępność i intuicyjność przyjętych rozwiązań. Stąd niektóre z nich zostały uproszczone (np. zasady trans-

krypcji), co zresztą podyktowane było w części przypadków ograniczeniami technicznymi. Strona została podzielona na trzy główne działy:

1. teoretyczny,
2. ćwiczenia praktyczne,
3. gry i zabawy.

Blok teoretyczny (*Pismo w przeszłości*) przeznaczony jest dla osób, które chciałyby wzbogacić wiedzę w tradycyjny sposób. Znajdą tu krótkie artykuły ilustrowane przykładami z materiałów archiwalnych przechowywanych w zasobie Archiwum Narodowego w Krakowie, podręczny glosariusz oraz wskazówki bibliograficzne, kierujące do publikacji książkowych i dostępnych online.

Na zasadniczą część strony – tj. dział *Ćwiczenia praktyczne*, składa się stale poszerzany zestaw ćwiczeń, wykonywanie których oparte zostało na specjalnie zaprojektowanym w tym celu mechanizmie przeznaczonym do odczytywania dokumentów. Pozwala on dowolnie powiększać dokument wybrany do odczytania, informuje o popełnionych pomylkach, proponuje zestawienia błędów i prawidłowych rozwiązań. Poprawne zakończenie ćwiczenia sygnalizowane jest odrębnym komunikatem. Dodatkowo do każdego ćwiczenia przygotowane zostały materiały pomocnicze, takie jak poprawna transkrypcja tekstu czy wykazy liter i skrótów, które występują w dokumencie (lub fragmencie dokumentu) przeznaczonym do odczytu. Spośród wszystkich zaproponowanych ćwiczeń, użytkownik może indywidualnie dobrać sobie ćwiczenie do rozwiązania, kierując się określonymi kryteriami. Do tego celu służy filtrowanie i sortowanie tekstów ćwiczeń według okresu historycznego lub roku wystawienia, języka i tytułu dokumentu. Dodatkowo do każdego ćwiczenia przyporządkowane jest graficzne oznaczenie stopnia trudności, co pozwala dostosować naukę do własnych potrzeb. Ponadto w tej części strony dostępne są poradniki, jak odczytywać dawne pismo i jakie reguły odczytywania ustalono na potrzeby funkcjonowania mechanizmu odczytu.

Trzeci dział strony – blok *Gry i zabawy słowami* zawiera zestaw różnych gier, o stopniowanej trudności, które mają dostarczyć użytkownikowi rozrywki i wymagają od niego mniejszego zaangażowania niż ćwiczenia. Posiadają one jednak taki sam walor edukacyjny jak pozostałe elementy strony – każda z nich wiąże się z odczytywaniem dawnego pisma. Wśród gier znaleźć można m.in. krzyżówki zbudowane ze słów pochodzących z różnych dokumentów, puzzle, których ułożenie wymaga odczytania fragmentów tekstu, czy zabawę, w której należy połączyć w parę słowo i pasujący do niego obrazek. Podobnie jak w przypadku ćwiczeń prawidłowe wykonanie zadania sygnalizowane jest komunikatem, jednak dla ułatwienia do dyspozycji użytkownika pozostają podpowiedzi, dzięki którym nawet mniej wprawny uczestnik zabawy może pokonać kolejne etapy gry. Najbardziej nietypowym elementem tej części strony jest Wirtualne skryptorium, oferujące zabawę polegającą na tym, że użytkownik może wpisać własną, dowolnie sformułowaną treść, która wyświetlona zostanie jako tekst napisany ręką historycznego pisarza. Do przygotowania wyświetlanych liter posłużyły trzy różne dokumenty z zasobu Archiwum, dzięki temu zamiast stylizowanej czcionki, użytkownik otrzyma tekst spisany autentycznym duktem jednego z trzech pisarzy reprezentujących różne epoki w dziejach pisma. Literom pochodzącym z oryginalnych dokumentów towarzyszą dodatkowo specjalnie spreparowane litery, nawiązujące do ręki pisarza i utrzymane w stylistyce epoki. Ich zadaniem jest uzupełnienie liter,

które nie występują w wybranych dokumentach i tym samym umożliwienie użytkownikowi napisania dowolnego tekstu. Ten element strony ma również na celu wprowadzenie użytkownika w zagadnienie fałszowania dokumentów w przeszłości.

Opracowanie koncepcji strony, zaprojektowanie mechanizmów i funkcjonalności poszczególnych elementów, przeprowadzenie kwerendy źródłowej i wybór materiałów, a zwłaszcza ich opracowanie do publikacji na stronie, wymagało dużego wysiłku, zaangażowania i nakładów pracy. Równie dużo pracy programiści komputerowi włożyli we wcielenie w życie stworzonej przez nas koncepcji i wspólne wypracowanie sprawnie funkcjonujących mechanizmów, które będą w stanie obsługiwać powiększającą się ilość prezentowanych na stronie treści. Przeprowadzenie projektu było możliwe dzięki finansowemu wsparciu Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych.

Wszystkie archiwalia prezentowane na stronie pochodzą z zasobu Archiwum Narodowego w Krakowie. Podstawowymi kryteriami przyjętymi przy ich doborze była ich różnorodność, stan zachowania oryginałów, czytelność i format (ten ostatni czynnik był istotny przy typowaniu materiałów do ćwiczeń praktycznych, z racji ograniczeń technicznych związanych z możliwościami prezentacji i nawigacji obiektów w obrębie monitora komputerowego). Publikowane materiały w znacznej części zostały poddane obróbce graficznej, przeprowadzonej zasadniczo w zakresie kadrowania i poprawy atrakcyjności prezentacji ich treści (usunięcie drobnych plam i przebarwień). W pojedynczych przypadkach (dotyczy materiałów zamieszczonych w dziale *Gry i zabawy słowami*) zakres obróbki i ingerencji graficznej w reprodukcje oryginałów był szerszy.

Założeniem projektu jest stały rozwój strony, uzupełnianie treści o nowe ćwiczenia i gry przygotowywane w oparciu o bogaty zasób Archiwum Narodowego w Krakowie. Liczymy na to, że wypełni ona lukę w polskim Internecie, w którym rzadko poruszane są zagadnienia związane z naukami pomocniczymi historii. Brakuje zwłaszcza przedsięwzięć popularyzatorskich, które w atrakcyjnej formie kierowałyby swoją propozycję do szerokiego grona użytkowników, niezwiązanych z ośrodkami akademickimi.

Serdecznie dziękujemy wszystkim pracownikom Archiwum, którzy pomogli nam przy realizacji projektu, wspierając prowadzoną przez nas kwerendę, wykonując reprodukcje czy recenzując nasze pomysły i wspomagając nas w kwestiach technicznych. Szczególnie dziękujemy pani Liliannie Pochwalskiej – dzięki jej pomysłowości i talentowi udało się zamieścić dodatkowe litery w Wirtualnym skryptorium oraz pani Annie Seweryn, której piękne fotografie wprowadzają użytkownika w świat dawnego pisma.

Mamy nadzieję, że strona www.dawnepismo.ank.gov.pl stanie się miejscem, w którym każdy użytkownik znajdzie coś dla siebie.

Anna Sokół, Aldona Warzecha
Archiwum Narodowe w Krakowie

Wystawa „Reakcja na modernizm – architektura Adolfa Szyszko-Bohusza” w Muzeum Narodowym w Krakowie

22 października 2013 r. w Głównym Gmachu Muzeum Narodowego w Krakowie odbyło się uroczyste otwarcie wystawy „Reakcja na modernizm – architektura Adolfa Szyszko-Bohusza”, przygotowanej przez Instytut Architektury i Muzeum Narodowe w Krakowie. Okazją do jej zorganizowania była przypadająca w 2013 r. 130. rocznica śmierci architekta.

Głównym Partnerem wystawy było Archiwum Narodowe w Krakowie, które wypożyczyło 48 projektów i rysunków architekta. W zasobie Archiwum są przechowywane projekty oraz różne dokumenty związane z działalnością Adolfa Szyszko-Bohusza – jednego z najwybitniejszych polskich architektów XX stulecia. Instytucja jest deponariuszem spuścizny po architekcie, którą 19 października 1966 r. przekazała jego żona, Stefania Szyszko-Bohuszowa, ówczesnemu Archiwum Państwowemu Miasta Krakowa i Województwa Krakowskiego. Zbiór ten obejmuje ponad trzy tysiące projektów architektonicznych i dokumentów z lat 1903–1948. Ponadto w zespole akt Archiwum Planów Budownictwa Miejskiego w Krakowie przechowywane są prace architekta, zatwierdzone przez władze budowlane miasta i zrealizowane w Krakowie w okresie 1911–1912, 1918–1939. Natomiast w zespole akt Dyrekcji Robót Publicznych znajduje się projekt konkursowy architekta na gmach Biblioteki Jagiellońskiej z 1928 r. Istotne dokumenty można znaleźć również w zespole akt Stowarzyszenia Architektów Polskich Oddział w Krakowie, a dotyczą one okresu międzywojennego, kiedy A. Szyszko-Bohusz stał na czele Związku Architektów Województwa Krakowskiego (późniejszy SARP).

Wśród materiałów z zasobu Archiwum na wystawie pokazano najważniejsze prace A. Szyszko-Bohusza, przede wszystkim z okresu II Rzeczypospolitej. Większość z nich dotyczy krakowskich realizacji. Są to m.in. projekty Banku PKO przy ul. Wielopole 19, domu czynszowego Towarzystwa Ubezpieczeniowego na Życie Feniks w Rynku Głównym 41, Domu Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego im. Marszałka Józefa Piłsudskiego przy al. 3 Maja 7, gimnazjum wraz z internatem oo. paulinów przy ul. Skąpczej 16, siedziby Związku Zawodowego Polskich Artystów Plastyków przy ul. Łobzowskiej 3, tak zwane wille dyrektorskie osiedla Komunalnej Kasy Oszczędności Powiatu Krakowskiego w Cichym Kąciku oraz Muzeum Narodowego. Ponadto wśród prezentowanych prac znalazły się rysunki wiecznika na Jasnej Górze, zameczku Prezydenta RP w Wiśle, Zamku Królewskiego w Warszawie, mauzoleum generała Józefa Bema w Tarnowie i Nowego Domu Zdrojowego w Żegiestowie. Z prac konkursowych architekta na wystawie pokazano projekty synagogi w Charkowie, Bazyliki Morskiej w Gdyni oraz kościoła Matki Boskiej Ostrobramskiej we Lwowie.

Na wystawie można zobaczyć także materiały ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie, Zamku Królewskiego na Wawelu, Narodowego Archiwum Cyfrowego w Warszawie oraz oryginalne meble wypożyczone z rezydencji Prezydenta RP w Wiśle. Uzupełnieniem są współczesne makiety architektoniczne budynków zaprojektowanych przez A. Szyszko-Bohusza, które nie zostały zrealizowane lub dokonano w nich zmian.

Prezentowany na wystawie dorobek architekta obrazuje ewolucję, jaka zachodziła w jego twórczości, od historyzującej, której architekt hołdował tuż po odzyskaniu niepodległości, po ultranowoczesną, związaną z latami 30. XX stulecia. Wystawa „Reakcja na modernizm – architektura Adolfa Szyszko-Bohusza” jest objęta Honorowym Patronatem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Bronisława Komorowskiego i potrwa do 23 lutego 2014 r. Towarzyszy jej katalog, w którym wykorzystano szereg reprodukcji materiałów ze zbiorów Archiwum Narodowego w Krakowie.

Barbara Zbroja
Archiwum Narodowe w Krakowie

Wystawy Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie prezentowane w Pałacu Kultury i Nauki w Warszawie w latach 2012–2013

Jedną z ważniejszych form popularyzacji zasobu Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie jest organizacja wystaw opartych na archiwaliach. Od 1996 r. Archiwum Nauki organizuje dwa razy w roku (w czerwcu i w listopadzie) wystawy z cyklu „W służbie nauki...” poświęcone życiu i działalności polskich uczonych. Ekspozycjom towarzyszą posiedzenia naukowe, a ich pokłosie stanowi seria wydawnicza o tym samym tytule („W służbie nauki”). Archiwalia w formie oryginałów prezentowane są w sali wystawowej Archiwum Nauki przy ul. św. Jana 26. Do końca 2011 r. zorganizowano 28 wystaw w tym cyklu.

Korzystając z zaproszenia Prezesa Polskiej Akademii Nauk, Archiwum Nauki od 2005 r. realizowało cykl wystaw „Podróże uczonych...” i „Nauki przyrodnicze w archiwaliach”. Zeskanowane materiały archiwalne z zasobu Archiwum Nauki prezentowane były w Pałacu Kultury i Nauki w Warszawie, Oddziale PAN w Poznaniu oraz w innych instytucjach, m.in. w Bibliotece Pedagogicznej w Radomiu. Do końca 2011 r. zorganizowano 9 wystaw w tych cyklach.

Obok wymienionych wyżej serii wystaw Archiwum Nauki PAN i PAU organizuje ekspozycje o charakterze okolicznościowym, których od 1994 r. do końca 2011 r. przygotowano 15 (niektóre wspólnie z innymi instytucjami naukowo-kulturalnymi).

Od 16 lipca 2012 r. do 5 marca 2013 r. w Pałacu Kultury i Nauki w Warszawie prezentowana była wystawa pt. „W uznaniu zasług. Odznaczenia ze spuścizn uczonych w Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie”. Zaproszenie Prezesa PAN pozwoliło nam już po raz dziesiąty podzielić się bogactwem materiałów archiwalnych z naszego zasobu. Tym razem pokazaliśmy wybrane obiekty z części dokumentacji nieaktowej, którą stanowią w spuściznach uczonych medale i odznaczenia.

Należą one do materiałów źródłowych do historii nauki i kultury polskiej. Wybite ku czci uczonych i instytucji naukowych w związku z rocznicami wydarzeń naukowych, kongresami, zjazdami naukowymi itp. zajmują w każdej spuściznie poczesne miejsce. Na wybranych przykładach przedstawione zostały nie tylko odznaczenia przyznane za szczególne osiągnięcia i zasługi, ale także medale okolicznościowe, upamiętniające rocznice urodzin i śmierci wybitnych uczonych i twórców, ważne wydarzenia historyczne, jubileusze instytucji i towarzystw naukowo-kulturalnych, zjazdy naukowe itp. Ordery i odznaczenia państwowe, wojskowe, cywilne i kościelne nadawane polskim profesorom w kraju i za granicą były wyrazem szacunku dla ich zasług i osiągnięć w rozwoju różnych dziedzin nauki polskiej. Obok wartości historycznej posiadają one również duże walory artystyczne.

Na niewielkiej powierzchni nie sposób było przedstawić różnorodności treści, okoliczności powstania i technik wykonania wszystkich rodzajów odznaczeń i medali zgromadzonych w Archiwum Nauki PAN i PAU, jakimi zostali uhonorowani polscy uczeni. Wystawa miała na celu pokazanie jedynie najciekawszych obiektów tej interesującej dziedziny sztuki dekoracyjnej, jaką jest medalierstwo. Ekspozaty wybrano z archiwów osobistych: Stani-

sława Kutrzeby (1876–1946), Henryka Ferdynanda Hoyer jun. (1864–1947), Kazimierza Nitscha (1874–1958), Kazimierza Piwarskiego (1903–1968), Adama Vetulaniego (1901–1976) i Henryka Batowskiego (1907–1999). Odznaczenia i medale usystematyzowano zgodnie z dziedziną wiedzy uprawianą przez wymienionych uczonych, w czterech grupach tematycznych: prawo, medycyna, filologia i historia. Na każdej planszy przedstawiono zdjęcie twórcy spuścizny, krótki biogram oraz kolorowe fotografie wybranych odznaczeń.

Stanisław Kutrzeba – historyk prawa polskiego, profesor i rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego. Sekretarz generalny i prezes Polskiej Akademii Umiejętności, wiceprezes Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa. Adiunkt w Archiwum Krajowym Aktów Grodzkich i Ziemskich w Krakowie. Uczestnik paryskiej konferencji pokojowej w 1919 r. Członek Towarzystwa Naukowego we Lwowie, Polskiego Towarzystwa Historycznego, Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk oraz wielu towarzystw zagranicznych. Odznaczony m.in. Krzyżem Komandorskim i Krzyżem Komandorskim z Gwiazdą Orderu Odrodzenia Polski oraz Krzyżem Oficerskim francuskiej Legii Honorowej. Z licznie zgromadzonych w spuściznie medali na wystawie zaprezentowano: Plakietę z podobizną Stanisława Kutrzeby autorstwa Klemensa Bąkowskiego z 1908 r., Medal wybitny w 1888 r. z okazji 300. rocznicy założenia Gimnazjum św. Anny w Krakowie, Medal wybitny z okazji założenia Uniwersytetu Komeńskiego w Bratysławie w 1919 r., Medal wybitny w 1931 r. na pamiątkę odbudowy Pałacu Staszica w Warszawie, Medal pamiątkowy Uniwersytetu w Nancy przyznany Stanisławowi Kutrzebie w 1938 r., Medal wybitny w 1936 r. dla upamiętnienia Francois’a Oliviera-Martina – profesora prawa Uniwersytetu Paryskiego oraz Krzyż Komandorski Orderu Odrodzenia Polski ustanowiony w 1921 r., przyznany Stanisławowi Kutrzebie w 1923 r.

Henryk Ferdynand Hoyer jun. – syn Henryka Fryderyka, anatom, histolog. Profesor i rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego, wiceprezes Polskiej Akademii Umiejętności. Członek Towarzystwa Naukowego we Lwowie, Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, Polskiego Towarzystwa Przyrodników i Akademii Nauk Lekarskich. Twórca polskiej szkoły anatomii porównawczej, założyciel pierwszego nowoczesnego Zakładu Anatomii Porównawczej w Krakowie. W latach 1941–1944 prowadził w Krakowie aptekę w szpitalu dla jeńców wojennych. Na wystawie zaprezentowano medale okolicznościowe ofiarowane Henrykowi Ferdynandowi Hoyerowi z różnych okazji oraz odznaczenia przyznane za określone zasługi: Medal wybitny w 1900 r. z okazji 500-lecia odnowienia Akademii Krakowskiej, Medal wybitny w 1912 r. dla uczczenia 100. rocznicy śmierci Hugona Kołłątaja, Medal upamiętniający Karla Ernsta von Baera – biologa, profesora Uniwersytetu w Dorpacie, Order Zasługi Czerwonego Krzyża II klasy – Patriae ac humanitati – austroęgierskie odznaczenie ustanowione w 1864 r., przyznawane za zasługi dla Czerwonego Krzyża, pomoc rannym, chorym i bezdomnym, nadany Henrykowi Ferdynandowi Hoyerowi za działalność medyczną w 1915 r., Medal wybitny z okazji XIV Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich w Poznaniu 12–18 września 1933 r. oraz Plakietę wybitną w 1914 r. z okazji 70-lecia urodzin Gustava Schwalbe – profesora anatomii Uniwersytetu w Strasburgu.

Kazimierz Nitsch – językoznawca, sławista, dialektolog. Twórca wraz z Janem Rozwadowskim i Janem Łosiem tzw. krakowskiej szkoły językoznawczej. Profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego i Uniwersytetu Lwowskiego, prezes Polskiej Akademii Umiejętności i wiceprezes Polskiej Akademii Nauk. Członek wielu zagranicznych akademii i towarzystw

naukowych. Zaangażowany w działalność oświatową Towarzystwa Szkoły Ludowej i Towarzystwa Uniwersytetu Ludowego im. Adama Mickiewicza. Współtwórca Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego i Polskiego Towarzystwa Językoznawczego. Jako członek wielu towarzystw naukowych polskich i zagranicznych Kazimierz Nitsch otrzymał wiele odznaczeń, m.in. Krzyż Wielki Orderu Odrodzenia Polski, Krzyż Komandorski Orderu Odrodzenia Polski z Gwiazdą, Order św. Sawy z Gwiazdą. Na wystawie zaprezentowano: Królewski Order św. Sawy II Klasy z Gwiazdą nadany Kazimierzowi Nitschowi w 1933 r. przez króla Jugosławii Aleksandra I. Odznaczenie ustanowione w 1883 r., przyznawane za zasługi cywilne na polu nauki, sztuki i działalności kościelnej. Medal Karola Uniwersytetu Paryskiego oraz *épitoge* otrzymany przez Kazimierza Nitscha w 1945 r. z okazji przyznania tytułu doktora *honoris causa* Sorbony oraz Medal wybity w 1953 r. z okazji 500-lecia powrotu Gdańska do Polski.

Kazimierz Piwarski – historyk, znawca dziejów nowożytnych i najnowszych, zwłaszcza historii Prus Wschodnich, Francji, Polski, Śląska, a także dziejów Kościoła. Badacz historii XVII w., stosunków międzynarodowych oraz dziejów Ziemi Zachodnich. Nauczyciel historii w Gimnazjum św. Anny w Krakowie, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, wykładowca i rektor Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie. Członek Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk. Sekretarz naukowy Oddziału Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Uczestnik zjazdów i konferencji krajowych i międzynarodowych. Z medali ofiarowanych Kazimierzowi Piwarskiemu na wystawie pokazano: Medal pamiątkowy cesarza Franciszka Józefa wybity w 1914 r., Medal Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu wybity w 1955 r. dla uczczenia 100. rocznicy śmierci Adama Mickiewicza, Medal Towarzystwa Historyczno-Literackiego wybity w 1959 r. dla uczczenia 100. rocznicy śmierci Zygmunta Krasińskiego, Medal okolicznościowy Uniwersytetu Humboldtów w Berlinie oraz Medal pamiątkowy wybity z okazji 600-lecia założenia Uniwersytetu Karola w Pradze.

Adam Vetulani – historyk prawa i kanonista. Profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, sekretarz generalny Polskiej Akademii Umiejętności. Żołnierz 2 Dywizji Strzelców, uczestnik walk we Francji. Członek Polskiego Towarzystwa Historycznego, Komisji Nauk Historycznych Polskiej Akademii Nauk oraz wielu naukowych towarzystw zagranicznych. W pracy naukowej zajmował się historią prawa kościelnego powszechnego, historią średniowiecznego prawa polskiego oraz edytorstwem. Prowadził badania nad tzw. Dekretem Gracjana i znajomością tego dokumentu w Polsce. Laureat nagród naukowych, m.in. nagrody ministra szkolnictwa wyższego i nagrody Fundacji Jurzykowskiego, odebrał doktoraty *honoris causa* uniwersytetów w Strasburgu, Nancy i Pécs. Uehonorowany m.in. Krzyżem Komandorskim papieskiego Orderu Piani Ordinis oraz odznaczeniami wojennymi – Krzyżem Walecznych i francuskim *Croix de Guerre avec Étoile*. Na wystawie zaprezentowano wybrane ze spuścizny odznaczenia: Krzyż Walecznych nadany Adamowi Vetulaniemu w 1941 r. Odznaczenie ustanowione w 1920 r., przyznawane za czyny męstwa i odwagi na polu walki. Krzyż Wojenny z brązową gwiazdką – *Croix de Guerre avec Étoile*. Francuskie odznaczenie ustanowione w 1915 r. W 1939 r. odnowiono przyznawanie Krzyża za czyny męstwa i odwagi. W 1941 r. odznaczeniem został uehonorowany Adam Vetulani. Medal Pamiątkowy za Udział w Wojnie 1939–1945 – francuski *Medaille Commemorative de la Guerre 1939–1945*. Odznaczenie ustanowione i nadane w 1946 r. Adamowi Vetula-

niemu. Medal Uniwersytetu w Strasburgu otrzymany przez Adama Vetulaniego w 1959 r. z okazji przyznania tytułu doktora *honoris causa*, Medal wybitny przez Uniwersytet Boloński z okazji 800-lecia Dekretu Gracjana. Order Błogosławionego Piusa IX – Papieski Order Piano V klasy. Geneza powstania orderu sięga XV w. W 1847 r. papież Pius IX dokonał rekonstrukcji odznaczenia, przyznawanego osobom świeckim za zasługi dla kościoła i państwa watykańskiego. W 1972 r. orderem uhonorowany został Adam Vetulani.

Henryk Batowski – historyk, sławista, znawca stosunków międzynarodowych i historii dyplomacji XIX–XX. Publicysta, korespondent zagraniczny w Pradze i Belgradzie. Profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego i Uniwersytetu Warszawskiego, członek Polskiej Akademii Umiejętności. Lektor języka czeskiego i słowackiego, wykładowca w Szkole Nauk Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego. Członek wielu towarzystw zagranicznych, współpracował z akademiami nauk Czechosłowacji i krajów bałkańskich. Odnaczony m.in. Krzyżami Oficerskim, Kawalerskim i Komandorskim z Gwiazdą Orderu Odrodzenia Polski, czechosłowackim Orderem Białego Lwa, bułgarskim Orderem Cyryla i Metodego. Na ekspozycji zaprezentowano: czechosłowacki Order Białego Lwa IV klasy przyznany w 1957 r., Order Jugosłowiańskiego Sztandaru ze Złotym Wieńcem przyznany w 1972 r., Krzyż za Udział w Wojnie 1918–1921, ustanowiony i przyznany Henrykowi Batowskiemu w 1990 r., Order Chorwackiej Jutrzenki z Wizerunkiem Antuna Radicia – Order Red Danice hrvatske s likom Antuna Radia przyznany w 1997 r. oraz medal Františka Palacký’ego ofiarowany Henrykowi Batowskiemu przez Czeską Akademię Nauk w 1997 r.

Od 6 marca do 14 października 2013 r. prezentowana była w Pałacu Kultury i Nauki w Warszawie druga wystawa poświęcona odznaczeniom i dyplomom w spuściznach, zatytułowana „Geografom w dowód uznania”. Wystawa miała na celu pokazanie najciekawszych odznaczeń z tej interesującej dziedziny nauki, jaką jest geografia. Przedstawione na wystawie eksponaty wybrano z przechowywanych w zasobie Archiwum Nauki PAN i PAU spuścizn geografów: Franciszka Uhorczaka (1902–1981), Mieczysława Klimaszewskiego (1908–1995) i Antoniego Wrzoska (1908–1983). Wybór tych sylwetek spośród wielu polskich geografów, którzy swoim dorobkiem rozslawili naukę polską, determinowały – interesujące pod względem formy lub treści – odznaczenia, medale i dyplomy. Przyznawane polskim geografom w kraju i za granicą nie tylko za szczególne osiągnięcia, ale także okolicznościowe, ofiarowane z różnych okazji, były wyrazem szacunku i uznania dla ich zasług i osiągnięć w rozwoju nauki geografii.

Ekspozycję rozpoczynał cytat: „Nauka geografii wkracza we wszystkie prawie gałęzie pracy ludzkiej: tak jak w szkole nie ma przedmiotu, który by nie wiązał się ściśle, a nawet koniecznie z nauką geografii, tak w życiu codziennym nie ma zajęcia, w którym by wiadomości, rozumowania i metody geograficzne nie mogły przynieść dużo pożytku i korzyści. Nic w tym dziwnego: nauka ta bowiem opiera się z natury rzeczy na materiałach bardzo różnorodnych, posiada charakter w wysokim stopniu syntetyczny i w każdym ze swych działów styka się z przedmiotami właśnie w szkole i w życiu najważniejszymi – z ziemią martwą, z przyrodą żywą i z człowiekiem. Tu tkwi źródło wielkiego znaczenia wychowawczego, jako też praktycznego nauki geografii” (Ludomir Sawicki, *Zakłady państwowe a geografia ojczysta*, „Przegląd Geograficzny” 1918, t. 1, z. 1–2). Na siedmiu planszach,

obok skanów medali i dyplomów, którymi zostali uhonorowani i wyróżnieni profesorowie geografii, przedstawiono również krótkie biografie uczonych.

Franciszek Uhorczak – geograf, kartograf, profesor Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Założyciel i redaktor czasopism geograficznych, m.in. „Z Bliska i z Daleka”, „Przegląd Krajoznawczy”, „Ziemia”, „Polski Przegląd Kartograficzny”. Współtwórca lubelskiego ośrodka uniwersyteckich studiów geograficznych. Krajoznawca znany z działalności w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym i Polskim Towarzystwie Turystyczno-Krajoznawczym. Działacz i członek honorowy Polskiego Towarzystwa Geograficznego. Wyróżniony wieloma odznaczeniami i uhonorowany dyplomami, m.in. za działalność na niwie turystyczno-krajoznawczej. Na wystawie zaprezentowano: Złotą Odznakę Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego przyznaną Franciszkowi Uhorczakowi w 1956 r., Medal pamiątkowy Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego przyznany za zasługi na polu krzewienia krajoznawstwa w 1967 r., Odznakę za zasługi dla Lubelszczyzny przyznaną w 1969 r., Dyplom za zasługi w rozwoju ruchu turystyczno-krajoznawczego przyznany w 1970 r., Złotą odznakę honorową Towarzystwa Urbanistów Polskich przyznaną w 1973 r., Złotą Odznakę za zasługi w dziedzinie geodezji i kartografii przyznaną w 1974 r., Medal jubileuszowy 30-lecia Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie przyznany za zasługi dla Uniwersytetu w 1974 r., Dyplom nadania Franciszkowi Uhorczakowi członkostwa honorowego Lubelskiego Towarzystwa Naukowego w 1977 r., Dyplom w uznaniu zasług dla Polskiego Towarzystwa Geograficznego przyznany w 1979 r. oraz Medal jubileuszowy 75-lecia Polskiej Akademii Umiejętności 1873–1948 ofiarowany Franciszkowi Uhorczakowi.

Mieczysław Klimaszewski – geograf, geomorfolog, twórca krakowskiej szkoły geomorfologicznej. Profesor Uniwersytetu i Politechniki we Wrocławiu, profesor i rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego. Członek Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności oraz wielu zagranicznych Akademii Nauk: Niemieckiej Akademii Przyrodników „Leopoldina”, Akademii Saksońskiej, Akademii Fińskiej, Akademii Jugosłowiańskiej, Królewskiej Szwedzkiej Akademii Nauk. Członek towarzystw geograficznych w Polsce, Holandii, ZSRR, Belgii, Finlandii i na Węgrzech. Prezes Towarzystwa Łączności z Polonią Zagraniczną „Polonia”. Odznaczony m.in. Krzyżem Oficerskim, Krzyżem Komandorskim z Gwiazdą i Krzyżem Wielkim Orderu Odrodzenia Polski. Na ekspozycji przedstawiono wybrane ze spuścizny odznaczenia: Medal pamiątkowy Uniwersytetu w Liège przyznany Mieczysławowi Klimaszewskiemu w 1966 r. w uznaniu zasług w dziedzinie geografii i geomorfologii, Zawiadomienie o przyznaniu Mieczysławowi Klimaszewskiemu medalu honorowego Karla Sopera przez Towarzystwo Geograficzne w Würzburgu w 1961 r., Medal jubileuszowy 130-lecia Politechniki Krakowskiej 1834–1964, Medal pamiątkowy 600-lecia Uniwersytetu w Wiedniu 1365–1965, Francuskie odznaczenie Grand Officier l'Ordre du Merita przyznane w 1967 r. za zasługi w dziedzinie geografii i geomorfologii, Medal jubileuszowy 550-lecia Uniwersytetu w Rostocku 1419–1969, Medal jubileuszowy 50-lecia służby hydrologicznej i meteorologicznej w Polsce 1919–1969, Dyplom honorowego członkostwa Fińskiej Akademii Nauk przyznany w 1970 r., Medal pamiątkowy ofiarowany Mieczysławowi Klimaszewskiemu za zasługi w organizacji obchodów 500-lecia urodzin Mikołaja Kopernika 1473–1973, Medal Społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa ofiarowany Mieczysławowi Klimaszewskiemu w 1978 r., Plakietę jubileuszową

80-lecia Liceum im. Jana Kochanowskiego w Krakowie 1906–1986 przyznana w 1986 r. Mieczysławowi Klimaszewskiemu – absolwentowi szkoły, Medal jubileuszowy 70-lecia Akademii Górniczo-Hutniczej im. Stanisława Staszica w Krakowie 1919–1989 oraz dyplom członka honorowego Stowarzyszenia Geomorfologów Polskich przyznany w 1993 r.

Antoni Wrzosek – geograf, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, specjalizował się w geografii turystyki. Wicedyrektor Instytutu Śląskiego w Katowicach, wykładowca geografii ekonomicznej na Uniwersytecie Wrocławskim i w Wyższej Szkole Ekonomicznej we Wrocławiu. W 1965 r. utworzył w Instytucie Geografii Uniwersytetu Jagiellońskiego w ramach kierowanej przez siebie Katedry Geografii Ekonomicznej – seminarium specjalizacyjne z geografii turystyki. Poza geografią turystyki, w centrum zainteresowań naukowych Antoniego Wrzosa, znajdowały się również: geografia regionalna, geografia przemysłu, geografia transportu. Członek polskich i zagranicznych towarzystw naukowych, wyróżniony wieloma medalami i dyplomami honorowymi, z których na wystawie zaprezentowano: Medal pamiątkowy Polskiego Towarzystwa Geograficznego przyznany w 1971 r., Medal pamiątkowy Międzynarodowego Kongresu Speleologicznego w Ołomuńcu wybitny w 400-lecie Uniwersytetu w Ołomuńcu, ofiarowany Antoniemu Wrzosi w 1973 r., Dyplom nadania Antoniemu Wrzosi członkostwa honorowego Czechosłowackiego Towarzystwa Geograficznego w 1975 r., Medal jubileuszowy z okazji 50-lecia Akademii Ekonomicznej w Krakowie 1925–1975 przyznany za zasługi dla Uczelni, Dyplom nadania Antoniemu Wrzosi w 1976 r. członkostwa honorowego Polskiego Towarzystwa Geograficznego, Medal jubileuszowy z okazji 30-lecia Akademii Ekonomicznej im. Oskara Lanego we Wrocławiu 1947–1977 przyznany w 1977 r. za zasługi dla Uczelni, Dyplom członka honorowego Koła Geografów 1881–1981 Uniwersytetu Jagiellońskiego im. Ludomira Sawickiego wraz z Medalem pamiątkowym przyznany z okazji 100-lecia Koła w 1981 r. za wybitne zasługi.

Prezentowane na wystawie odznaczenia, przyznawane w dowód wdzięczności i uznania, miały pokazać choć niewielki wycinek dokonań polskich uczonych i rozkwitu nauki polskiej, wryty w formie medalu symbolizującego trwałość, tradycję i pamięć o zasługach polskich badaczy. Mamy nadzieję, że przedstawione ekspozycje przyczyniły się do przypomnienia postaci, które zasłużyły nie tylko na okazywane im wyrazy szacunku, ale też na naszą pamięć.

Bernadeta Wilk

Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie

Sprawozdanie z prac w Bibliotece Polskiej w Paryżu

Wyjazd do Paryża w 2013 r. był moim czwartym z kolei (poprzednie w latach 2008–2012) w ramach programu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego „Dziedzictwo Kulturowe”, priorytet „Ochrona dziedzictwa kulturowego za granicą”, zadanie „Porządkowanie zbiorów archiwalnych za granicą”.

Podczas tego pobytu (3.09–30.10.2013) rozpocząłem prace nad drugą serią map: „Mapy XIX w.”, liczącą ponad tysiąc jednostek. Mapy w tej serii są częściowo ułożone i zinwentaryzowane według autorów lub wydawców, a częściowo (ok. 200 map) zinwentaryzowane z natury.

Do inwentaryzacji wykorzystałem formularz opisu mapy w programie MS Excell (utworzony do inwentaryzacji pierwszej serii „Mapy dawne”), składający się z następujących rubryk: sygnatura mapy, hasło geograficzne, hasło rzeczowe, tytuł mapy, data powstania/wydania, miejsce wydania, autor, wydawca, skala, filiacje, opis zewnętrzny, uwagi. Podczas dwumiesięcznej pracy wprowadziłem 307 rekordów (litery A–F). Starałem się określić na podstawie dostępnych źródeł datę powstania mapy lub jej wydania i dzieło, w jakim była zamieszczona. Wymagało to przeprowadzenia kwerendy naukowej.

Oprócz inwentaryzowania map, wraz z dr Anną Czarnocką, prowadziłem prace redakcyjne nad katalogiem Map Dawnych (redakcja wstępu, korekta opisów katalogowych).

W czasie mojego pobytu w Bibliotece Polskiej odbywało się wiele imprez kulturalnych (zob. http://www.bibliotheque-polonaise-paris-shlp.fr/medias/programme_2013_2.pdf), w których wziąłem udział. Były to m.in. Europejskie Dni Dziedzictwa Narodowego, CHOPIN, SOURCE D’INSPIRATION – koncert fortepianowy Pawła Wakarecego i wystawa nagrodzonych w międzynarodowym konkursie plastycznym dla dzieci i młodzieży prac inspirowanych muzyką Chopina, zorganizowany pod patronatem marszałka województwa kujawsko-pomorskiego; wernisaże wystaw: VILNIUS-WILNO DANS LES PHOTOGRAPHIES DE JAN BULHAK (Muzeum Narodowe w Gdańsku), À TRAVERS LA GRANDE POLOGNE VERS PARIS, DE PARIS VERS LA GRANDE POLOGNE z okazji 160. rocznicy urodzin Władysława Zamoyskiego; KAROL MONDRAL (1880–1957) – MAÎTRE GRAVEUR ET ARTISTE PEINTRE.

Zbigniew Dyrdoń
Archiwum Narodowe w Krakowie

Sprawozdanie z wyjazdu do Archiwum Instytutu im. gen. Sikorskiego w Londynie

W trakcie pobytu w Londynie w 2013 r. (28.10–20.12) kontynuowano pracę z dopływami do zasobu Archiwum. Materiały te były porządkowane już podczas dwóch poprzednich wyjazdów w latach 2010 i 2012, po tym ostatnim pozostało do opracowania i włączenia jeszcze ok. 3,5 mb archiwaliów. W czasie wyjazdu w 2013 r. akta te zostały uporządkowane w całości.

Metoda pracy była identyczna, co zrozumieliśmy, jak wcześniej. Identyfikacja akt, sprawdzanie, czy znajdują się już w zasobie, ustalenie przynależności zespołowej i dodanie do właściwego zespołu/podzespołu, kolekcji, czy też jednostki. Jako dublety wyłączono ok. 1 mb akt. Jako nowe zespoły wyodrębniono tylko dwie niewielkie kolekcje: Eugenii Maresch (Kol. 728) i płk. Jana Rzepeckiego (Kol. 725). Do trzeciej kolekcji gen. Władysława Andersa (Kol. 11 /KGA/) dodano 40 jednostek. Do tzw. Działu B (Dział rękopisów i maszynopisów) dołączono 21 pozycji.

Pozostałe opracowane akta dołączono do istniejących już zespołów. W olbrzymiej większości były to akta jednostek i dowództw wojskowych. Najwięcej dodano do dużego zespołu akt Sztabu Naczelnego Wodza i Ministerstwa Spraw Wojskowych/Ministerstwa Obrony Narodowej (numer: A.XII). Łącznie 16 podzespołów uzupełniono o 56 jednostek: Gabinet Naczelnego Wodza – A.XII.1, Wydział spraw Rodzin Wojskowego Biura Opieki nad Żołnierzem MON – A.XII.6, Wydział Prac Kulturalno-Oświatowych – A.XII.7, Szef Służby Zdrowia – A.XII.10, Szef Administracji PSZ – A.XII.21, Oddział I Organizacyjny Sztabu NW – A.XII.22, Oddział III Sztabu NW – A.XII.23, Oddział II Sztabu NW – A.XII.24, Oddział Planowania Sztabu NW – A.XII.26, Oddział Personalny Sztabu NW – A.XII.27, Kolekcja materiałów gen. K. Sosnkowskiego – A.XII.34, Szefostwo Łączności – A.XII.36, Attaché Wojskowy Londyn – A.XII.42, Oddział VI Sztabu NW – A.XII.78, Inspektorat do Spraw Zarządu Wojskowego – A.XII.83, Min. Obrony Narodowej/Spraw Wojskowych (emigracyjne) A.XII.89. Inne zespoły, które wzbogaciły się o nowe jednostki, to: Załączek Sztabu Głównego – Polski Instytut Historyczny (A.XIX), Armia Polska na Wschodzie (A.VIII), Armia Polska w ZSRR (A.VII), 1 Dywizja Pancerna (A.V), I Korpus Polski (A.VI), Komisje Historyczne (A.XIV), II Korpus Polski (A.XI i A.XI a), Akta z Obozów Internowanych (A.III), Armia Polska we Francji (A.IV), Polski Korpus Przysposobienia i Rozmieszczenia (A.XVIII), Polskie Siły Powietrzne w Wielkiej Brytanii (Lot.A.V).

Jak widać, akta nie były jednorodne. Dopływy doszły do wielu zespołów, w ich obrębie też do kilkudziesięciu podzespołów, często jedna jednostka do jednego podzespołu. Zdarzało się, że pojedyncze dokumenty dodawano do już istniejących jednostek, gdy stwierdzono, że danego dokumentu w ciągu np. rozkazów, brakuje. Łącznie dołączono 195 j.a. (2,68 mb). Akta te zostały przepakowane i pozbawione elementów metalowych. Porządkując akta Oddziału Operacyjnego Sztabu (A.XII.23), natrafiono na oryginalne teczki aktowe z wklejonymi spisami spraw i ułożonymi wewnątrz dokumentami. W jednej brakowało tylko kilku pozycji, poza tym był komplet spraw. Oczywiście stare teczki zostały zabezpieczone. Stan zachowania porządkowanych materiałów ocenić można jako dobry, nie natrafiono na akta

zagrzybione. Na pewno w niektórych przypadkach obawy budzić może stan zakwaszenia papieru produkowanego w czasie wojny, nie zawsze najwyższej jakości. Dużym zagrożeniem były skorodowane zszywki, spinacze i inne metalowe elementy, które usunięto.

Dużą satysfakcję daje świadomość zakończenia opisywanego etapu prac. Uporządkowanie i włączenie do zasobu dużej ilości materiałów nie posiadających żadnej ewidencji było żmudnym zajęciem, jednak ważnym, co podkreślił Kierownik Archiwum p. Andrzej Suchcitz, planując kolejne zadania do wykonania.

Mariusz Kluczewski
Archiwum Narodowe w Krakowie

Sprawozdanie z prac w Archiwum Instytutu Literackiego w Maisons-Laffitte

W dniach od 1 do 31 sierpnia 2013 r. po raz czwarty gościłam w Archiwum Instytutu Literackiego w Maisons-Laffitte w ramach wspólnego projektu Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych, Biblioteki Narodowej i Stowarzyszenia Instytut Literacki Kultura. Kontynuowałam, rozpoczęte w 2012 r., prace porządkowo-ewidencyjne nad korespondencją Redaktora Jerzego Giedroycia.

Pierwszym etapem tych prac było alfabetyczne ułożenie korespondencji w ramach danego roku. Następnie listy jednego autora z poszczególnych lat łączono w układzie chronologicznym. Na kopiach odpowiedzi Jerzego Giedroycia w nawiasie kwadratowym dopisywano ołówkiem – w przypadku ich braku – roczne daty napisania listu, wynikające z oryginalnych skoroszytów i segregatorów.

Kolejną czynnością było sprawdzenie, czy dla danej instytucji lub osoby korespondującej z Jerzym Giedroyciem, w Kartotece Hasel Wzorcowych (KHW), przygotowane zostało już hasło wzorcowe: formalne lub przedmiotowe. W przypadku braku, opracowywano je. Hasło wzorcowe zawiera wszystkie wersje nazwiska, informacje o pseudonimach używanych przez daną osobę oraz krótką notkę biograficzną. W rekordzie umieszczane są również dane o źródle, z którego pozyskano informacje. Hasła tworzone dla instytucji posiadają wszystkie wersje nazwy, pod którymi dana instytucja funkcjonowała i została zarejestrowana. Podawane są także informacje o siedzibie instytucji, jej zasięgu działania, dacie założenia oraz źródle uzyskania informacji. Następnie dane o opracowywanej korespondencji wprowadzane są do bazy danych „Inwentarz Archiwum Instytutu Literackiego »Kultura«”.

Rekordy tworzone w bazie dla poszczególnych autorów korespondencji zawierają m.in. informacje: o autorze, miejscu napisania listu, datach skrajnych dokumentacji, językach, w których prowadzona była korespondencja, ewentualnych załącznikach, np. rysunkach, zdjęciach, wycinkach z gazet, dołączonych drukach lub maszynopisach. Rekordy mieszczą także dane na temat liczby kart (z wyszczególnieniem liczby oryginalnych listów i kopii odpowiedzi Jerzego Giedroycia) oraz ewentualne uwagi o wyjątkowej formie listu (np. listy na blankietach korespondencyjnych, kartach pocztowych itd.).

Na 2014 r. zaplanowano dokończenie prac rozpoczętych w 2013 r., przede wszystkim opracowanie Korespondencji Redakcji Zeszytów Historycznych z lat 2000–2010, dokończenie opracowania i włączenie do Korespondencji Redakcji listów wybranych autorów oraz zbioru życzeń świątecznych. Pełnego opracowania wymagają również zbiory papierów mieszkańców Domu i spuścizn powierzonych, papierów zastrzeżonych oraz tek redakcyjnych Archiwum Kultury.

Grażyna Spyrka
Archiwum Narodowe w Krakowie

Sprawozdanie z wyjazdu naukowego do Rzymu

W dniach 31 sierpnia–28 września 2013 r., w ramach pomocy instytucjom polonijnym, przebywałam ponownie w Papieskim Instytucie Studiów Kościelnych w Rzymie (PISE). W trakcie pobytu kontynuowałam porządkowanie spuścizny po Karolu Kleszczyńskim, żołnierzu II Korpusu Polskiego, dziennikarzu, działaczu emigracyjnym, publicyście i założycielu wielu organizacji polonijnych i międzynarodowych. Ponadto wprowadzałam na bieżąco do bazy IZA 6.01 rekordy dla uporządkowanej dokumentacji.

W związku z tym, że materiały liczą ponad 11 mb (dokumentacja aktowa, fotografie, dyplomy, odznaczenia) i obejmują lata 1861–1996, w bieżącym roku prace skupiały się na ułożeniu alfabetycznym korespondencji prowadzonej w szerokim zakresie przez K. Kleszczyńskiego zarówno z instytucjami, jak i z osobami prywatnymi włoskimi i polskimi (m.in. z Wandą Póltawską) oraz dokumentacji Związku Inwalidów Wojennych PSZ, którego był prezesem i czasopisma „Oltrecortina”, którego z kolei był wydawcą. Ze względu na bardzo duże przemieszanie materiałów, sporo czasu zajmowało także dołączanie pojedynczych dokumentów do wcześniej uformowanych teczek oraz wyłączenie znalezionych dubletów.

Spuścizna podzielona jest na grupy rzeczowe. W pierwszej znajdują się artykuły, teksty audycji radiowych, korekty własnych prac, materiały warsztatowe w postaci wycinków prasowych, broszur oraz zapiski, notatki, bruliony. Kolejna grupa składa się z materiałów dot. działalności wydawniczej, redakcyjnej, politycznej, społeczno-kulturalnej Kleszczyńskiego (m.in. wydawał „Est-Press”, „Polska w Europie”). W trzeciej grupie występują materiały biograficzne i rodzinne Kleszczyńskiego (m.in. informacje dot. jego żony Teresy Martinozzi Belli i brata Ignacego Kleszczyńskiego). Następną grupą to wspomniana wyżej korespondencja. Bardzo interesujące są zachowane fragmentarycznie w spuściznie akta dot. masonerii włoskiej (listy członków, wycinki prasowe, instrukcje przyjęcia do wolnomularstwa, broszury, suche pieczęcie itp.).

Na podstawie pozostawionych materiałów można stwierdzić, że Karol Kleszczyński był barwną postacią, która odegrała nietuzinkową rolę w życiu społeczno-kulturalnym i politycznym ówczesnej emigracji polskiej we Włoszech.

*Mariola Szaleniec
Archiwum Narodowe w Krakowie*

WYKAZ SKRÓTÓW

A.	Anno
AGAD	Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
ANK	Archiwum Narodowe w Krakowie
APKOŹ	Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Żywcu
APK-P	Archiwum Parafii Rzymsko-Katolickiej w Krakowie-Podgórzcu
APL	Archiwum Państwowe w Lublinie
APP	Archiwum Państwowe w Poznaniu
APR	Archiwum Parafii Rzymsko-Katolickiej w Radziszowie
BCzart.	Biblioteka Czartoryskich w Krakowie
BJ	Biblioteka Jagiellońska w Krakowie
BK	Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku
BL	Biblioteka Instytutu Badań Literackich PAN w Warszawie
BN	Biblioteka Narodowa
Dz.U.	Dziennik Ustaw
il.	ilustracja
j.a.	jednostka archiwalna
k.	karta
ks.	ksiądz
maszyn.	maszynopis
mb	metr bieżący
N°	Numero
oprac.	opracował/a
p.	Pan/Pani
PAN	Polska Akademia Nauk
par.	parafia
PAT	Papieska Akademia Teologiczna w Krakowie
PAU	Polska Akademia Umiejętności
pow.	powiat
przyp.	przypis
PSB	Polski Słownik Biograficzny
pw.	pod wezwaniem
PZL	Polskie Zakłady Lotnicze

R.	rocznik
red.	redakcja/redaktor
rkps	rękopis
RP	Rzeczpospolita Polska
SARP	Stowarzyszenie Architektów Polskich
SPbB ARAS	Petersburg Branch of the Archive of the Russian Academy of Sciences
sygn.	sygnatura
t.	tom
UJ	Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
ur.	urodzony/a
wyd.	wydał
zm.	zmarły/a
ZNiO	Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu
zob.	zobacz

SPIS ILUSTRACJI

1. Plan parteru budynku przy ul. Siennej 16 z zaznaczonymi numerami opisywanych pomieszczeń zamieszczony w inwentarzu kamienicy z 1841 r. (AKN, sygn. BM 19, s. 1)
2. Plan piętra budynku przy ul. Siennej 16 z zaznaczonymi numerami opisywanych pomieszczeń zamieszczony w inwentarzu kamienicy z 1841 r. (AKN, sygn. BM 19, s. 2)
3. Ambona w kościele Mariackim w Krakowie (fot. Małgorzata Niechaj)
4. Ambona w kościele Mariackim w Krakowie – podpis Wita Wisza (fot. Małgorzata Niechaj)
5. Ołtarz główny w kościele Świętej Trójcy w Krakowie (fot. Małgorzata Niechaj)
6. Figura Archanioła Michała w ołtarzu głównym w kościele Świętej Trójcy w Krakowie (fot. Małgorzata Niechaj)
7. Ołtarz św. Franciszka w kościele SS. Sercanek w Krakowie (fot. Małgorzata Niechaj)
8. Ołtarz Matki Boskiej Nieustającej Pomocy w kościele SS. Sercanek w Krakowie (fot. Małgorzata Niechaj)
9. Ołtarz główny w kościele Świętego Józefa w Krakowie-Podgórzu (fot. Małgorzata Niechaj)
10. Ołtarz Matki Boskiej Nieustającej Pomocy w kościele Świętego Józefa w Krakowie-Podgórzu (fot. Małgorzata Niechaj)
11. Ołtarz Matki Boskiej Częstochowskiej w kościele Świętego Józefa w Krakowie-Podgórzu (fot. Małgorzata Niechaj)
12. Ambona w kościele Świętego Józefa w Krakowie-Podgórzu (fot. Małgorzata Niechaj)
13. Figura św. Stanisława Kazimierczyka w klasztorze Kanoników Regularnych w Krakowie (fot. Małgorzata Niechaj)
14. Ołtarz główny w kościele Świętego Jakuba w Myślenicach (fot. Małgorzata Niechaj)
15. Ambona w kościele Świętego Jakuba w Myślenicach (fot. Małgorzata Niechaj)
16. Nota copyright Wita Wisza w kościele Świętego Jakuba w Myślenicach (fot. Małgorzata Niechaj)
17. Nagrobek Eugenii Klakurkowej i jej córeczki na cmentarzu w Myślenicach (fot. Małgorzata Niechaj)
18. Nagrobek Wawrzyńca Syrka na cmentarzu w Mogilanach (fot. Małgorzata Niechaj)
19. Ołtarz główny w kościele Świętego Wawrzyńca w Radziszowie (fot. Małgorzata Niechaj)
20. Ołtarz Matki Boskiej Różańcowej w kościele Świętego Wawrzyńca w Radziszowie (fot. Małgorzata Niechaj)
21. Nagrobek Andrzeja Pająka na cmentarzu w Radziszowie (fot. Małgorzata Niechaj)
22. Prezentacja aktu lokacyjnego miasta Krakowa z 1257 r. w siedzibie Archiwum Narodowego w Krakowie przy ul. Siennej 16 w dniu 8 czerwca 2013 r. Na zaproszenie dyrektora

- Archiwum dr Barbary Berskiej inauguracji dokonał Prezydent miasta Krakowa profesor Jacek Majchrowski (fot. Anna Seweryn)
23. Profesor Jerzy Wyrozumski, wybitny znawca średniowiecznych dziejów Krakowa oraz dr Rita Majkowska, dyrektor Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie podczas prezentacji aktu lokacyjnego (fot. Anna Seweryn)
 24. Akt lokacji miasta Krakowa z 5 czerwca 1257 r. prezentowany w gablocie przeznaczony do bezpiecznego eksponowania obiektu (fot. Anna Seweryn)
 25. Goście oglądający akt lokacyjny miasta Krakowa (fot. Anna Seweryn)
 26. Posiedzenie Zespołu Ekspertów do spraw określenia zakresu badań, konserwacji zabezpieczającej oraz sposobu przechowywania i prezentacji aktu lokacyjnego miasta Krakowa. Siedzą od lewej: Barbara Berska, Anna Czajka, Monika Bogacz-Walska, Małgorzata Bochenek, Tomasz Łojewski, Zenon Piech, Barbara Kalfas (fot. Anna Seweryn)
 27. Oględziny sznura mocującego pieczęć do dokumentu pergaminowego wykonywane przez specjalistów z Zespołu Ekspertów (fot. Anna Seweryn)
 28. Oględziny pieczęci znajdujących się przy dokumencie wykonywane przez specjalistów z Zespołu Ekspertów (fot. Anna Seweryn)
 29. Profesor Małgorzata Omilanowska, Podsekretarz Stanu w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego, profesor Jacek Majchrowski, Prezydent miasta Krakowa oraz Władysław Stępiak, Naczelny Dyrektor Archiwów Państwowych w Sali Obrad Rady Miasta Krakowa, gdzie 11 października 2013 r. odbyła się konferencja prasowa, podczas której zaprezentowane zostały koncepcja i wstępne założenia budowy nowej siedziby dla Archiwum Narodowego w Krakowie (fot. Anna Seweryn)
 30. Wystąpienie profesora Władysława Stępiaka na konferencji prasowej w dniu 11 października 2013 r. (fot. Anna Seweryn)
 31. Księga sądowa związana z działalnością hutmana ratusznego obejmująca lata 1564–1565, do opracowania której użyto kart pergaminowych pochodzących z X w. (fot. Anna Seweryn)
 32. Oprawa rękopisu nr 899 wykonana z pochodzącego z X w. pergaminu, zawierającego fragment II księgi komentarza Gajusza Mariusza Wiktoryna do *Retoryki* Marka Tulliusza Cicerona (fot. Anna Seweryn)
 33. Grzbiet rękopisu nr 899, do wzmocnienia którego wykorzystano niewielkie paski pochodzącego z X w. pergaminu, zawierające fragment V i VII księgi *Metamorfóz* Owidiusza (fot. Anna Seweryn)
 34. Otwarcie wystawy „Reakcja na modernizm – architektura Adolfa Szyszko-Bohusza” w Głównym Gmachu Muzeum Narodowego w Krakowie 22 października 2013 r. (fot. Anna Seweryn)
 35. Oryginalne rysunki autorstwa A. Szyszko-Bohusza prezentowane m.in. w specjalnych gablotach z szufladami (fot. Anna Seweryn)
 36. Fragment wystawy „Reakcja na modernizm – architektura Adolfa Szyszko-Bohusza” (fot. Anna Seweryn)

INDEKS NAZWISK

*Hasła indeksowe wyróżnione kursywą dot. informacji bibliograficznych
Indeks nie obejmuje spisu i podpisów pod ilustracjami*

Adamczewska Teresa zob. Stanisławska-

-Adamczewska Teresa

Adamczewski Jan 90–97

Adamowicz Bolesław 99

Adamowicz Józef 99

Aleksander I, król 181

Anders Władysław 186

Ankwicz Franciszek Ksawery 140

Arct Bohdan 100, 101

Autenrieth Johanne 168

Babiański 73

Badurski, złotnik 18

Baer von Karl Ernest 180

Bajan Jerzy 81, 85, 87, 96, 101–104

Bańkowski Piotr 137

Bańkowski Piotr 137

Barasiński Sławomir 137

Barasiński Sławomir 137

Bardach Juliusz 138

Barwiński Eugeniusz 19

Batowski Henryk 180, 182

Bąk Celina 19

Bąkowski Klemens 180

Belli Martinozzi Teresa 189

Bem Józef 177

Bennett James Gordon 101

Benoe Ignacy 139

Berska Barbara 164

Bestuzhev 73

Białokozowicz Bazyli 70

Biały Jan 99

Biborski 51

Bielak Włodzimierz 17

Bieńkowski Wiesław 25

Bierówka Janusz 56

Bill Piotr 21

*Birkenmajerowa Maria zob. Borowiej-
ska-Birkenmajerowa Maria*

Blum 51

Bober Ludwik 46

Bochenek Małgorzata 163

Bochnak Adam 25, 44

Bodnicki Stanisław 51

Bogacz-Walska Monika 163

Bogdanowski Janusz 26

Bogucki Jakub 16

Bokareva L.E. 65

Bolesław Wstydlivy, książę 161

*Borowiejska-Birkenmajerowa Maria 45,
46*

Brendler Antoni 14

Brendler Magdalena zob. Wunzam Mag-
dalena

Brendlerowa 14

Broda Jan 39

- Brodnicki 52
Bruce Frederick F. 168
Bruździński Andrzej 17
Brzoza Czesław 83
Buczek Karol 19
Budrewicz Zofia 60
 Bulich Sergei Konstantinovich 74
 Bułhak Jan 185
 Bunsch Alojzy 49
Bury Krystyna 113
 Burzyński Zbigniew 101–103
 Bzowski Jacek 139
- Campo del Scipio Michał 102
 Chałupa Stanisław 99
 Chałupnik Kazimierz 93
 Chmiel Adam 24
Chmiel Adam 15
Chmieleńska Aniela 113
 Chodecki Jan 25
 Chopin Fryderyk 185
 Chorzewski Kazimierz 104
Chytkowski Andrzej 82, 91
Ciesielski Tomasz 137
 Cieślewski Ernest 97
 Ciołkosz Zbysław 103
 Cooper Merian C. 101
Cooper Stephen Andrew 168
 Courtenay de Jan Baudouin 63–80
Courtenay de Jan Baudouin 63, 65, 66, 68, 69, 72, 73, 77–79
Cumft Olgierd 91, 92
 Cycleron Marek Tulliusz 168
Cycleron Marek Tulliusz 167
 Cywiński Stanisław 103
 Czajka Anna 163
 Czarnocka Anna 185
 Czech Bronisław 96, 103, 104
Czech Józef 21, 22, 25, 48, 60
 Czeppe Zdzisław 97
Czort Tadeusz 19
- Daczko Paweł 21
 Dąbrowska Anna 16
- Dąbrowski Jerzy 104
 Delpace Piotr 140
 Dembowski Sebastian 139
 Deresz Orlicz Gustaw 101
 Dettloff Paweł 57
Dettloff Paweł 42, 52, 57, 59
Dębicka Konrada Mariola 50
 Dobrowolski Henryk 27
 Doskoczowicz Wojciech 17
 Drewaczyński Angelik 45
 Droszkowicz Bartosz 15
Drożdż Mateusz 85, 100
 Druszkiewiczowa 16
 Drzewiecki Jerzy 83
 Drzewiecki Stefan 101–104
 Dudajew Dżohar 98, 101
 Dudkiewicz 17
Dukowicz-Downar Maciej 172
 Duns Jan 167
Duns Jan 167
Dutkova Renata 109
 Działowski Mieczysław 90
 Działowski Stanisław 90
- Enderle Ignacy* 20
 Evstifeev N.P. 68, 69
- Fabiańska Maria zob. Stęczyńska Maria
 z d. Fabiańska
 Falniowska-Gradowska Alicja 143
Falniowska-Gradowska Alicja 143
 Fenn Sereno 85
 Fiedler Arkady 93
Filipczak-Kocur Anna 137
 Flame Henryk 96
 Flank Leopold 91
 Florer Roman 91, 104
 Follprecht Kamila 137, 142
Follprecht Kamila 13, 19, 28, 29, 138
 Fortunatov Philip F. 74
 Franciszek Józef I, cesarz 109, 181
 Franciszek, kichlarz 15
 Franko Iwan 92
 Friedberg Marian 26

- Gagarin Jurij 90, 95, 101–103
Gajda Zdzisław 18
Gajek Stanisław 94, 99
Garcia Fernandez Mariano 167
Garlicki Jan 28
Giedroyć Jerzy 188
Gieltens, piekarz 16
Gieysztor Aleksander 168
Głuszyński Andrzej 50
Gnyś Władysław 100
Gondkova Barbara 45, 50, 53, 57
Gordziejew Jerzy 129, 137
Gordziejew Jerzy 129, 137
Gorszulak Bazyle 21
Gotwała Jerzy 82
Góra Tadeusz 104
Góralik Małgorzata zob. Wisz Małgorzata z d. Góralik
Górecki Jan Józef 52, 53
Grabowski Ambroży 25
Gradowska Alicja zob. Falniowska-Gradowska Alicja
Grigorjevich Ivan 74
Grodzicki Jan Michał 139
Grodzicki Stanisław 109
Gruszecki, ksiądz 46
Gruzenberg 74
Grzech Jan 91
Gumińska Henryka 43
Guzikowicz 17
- Habela Adam 91
Helvetius Daniel Crispinus 169
Hitler Adolf 86
Holewiński Mirosław 86
Horbaczewski Eugeniusz 101, 102
Hoyer Henryk Ferdynand 180
Hoyer Henryk senior 180
Hynek Franciszek 92, 101–104
- Idzikowski Ludwik 81, 84, 86, 101, 102
Ippolito Antonella 168
Ippolito Antonella 168
Iżycki Mateusz 98
- Jabłońska Elżbieta 163
Jaffé Philipp 168
Jan Paweł II, papież 86
Jan, słodownik 15
Janik Jan 113
Janik Stanisława 113
Janiszewski Mikołaj 136
Jankowska Jadwiga 135
Janus Stefan 99
Jarosz Karol 43
Jarosz, słodownik 15
Jaskuła Michał 40
Jawornicki Gozdawa Marceli 21
Jelonek-Litewka Krystyna 26
Jelonek-Litewka Krystyna 15, 18–20, 22, 23
Jercyzek Jan 42
Jeziorkowski Stanisław 140
Jędrzejewski Przemysław 138
Jędrzejewski Przemysław 138–140, 148
Jordan Jakub 140
Jordan Józef 139
Józef, strzelec 14
- Kaczmarczyk Kazimierz* 14
Kaczmarski Władysław 49
Kalfas Barbara 163
Kalfas Franciszek 25
Kalinka Walerian 137
Kalinka Włodzimierz 137
Kalinowski Ludwik 140
Kalka Jan 140
Kania Marcin 60
Kareev Nikolai Ivanovich 74
Karoński Amon 140
Karpiański Stanisław 99
Kasper, kichlarz 15
Kasprzycki Adam 87–89, 92–94
Kasprzycki Remigiusz 82, 97
Kasprzyk Bogdan 14
Kazarinov M.G. 72
Kazimierczyk zob. Sołtys Stanisław Kazimierczyk
Kern 51

- Kęder Iwona* 13, 18–20, 22, 24
Kiełbicka Aniela 22, 23, 26, 28
Kiryk Feliks 143
 Klakurkowa Eugenia 44
 Klakurkowa Maniulka 44
 Kleszczyński Ignacy 189
 Kleszczyński Karol 189
 Klimaszewski Mieczysław 182–184
 Kłosowski Stanisław 92
 Kmita Jakub 140
 Knap Marcin 22
 Kocjan Antoni 101, 102, 104
Kocur Anna zob. *Filipczak-Kocur Anna*
Kogut Jolanta 86
Koliński Izydor 90
 Kołłątaj Hugon 180
 Komorowski Bronisław 178
Komorowski Waldemar 13, 14, 18–20, 22, 24
 Koneczny Feliks 137
Koneczny Feliks 138
Konieczny Jerzy R. 83–85, 92, 93, 100
 Kopernik Mikołaj 183
 Korepta Jan 91
 Korzon Tadeusz 137
Korzon Tadeusz 137
 Kosiński Józef 140
 Kościuszek Tadeusz 134
 Kowalski Józef 104
 Koźmiński Piotr 140
 Krashennikov (Kraszennikow) Nikolay S. 71, 73
 Krasieński Zygmunt 181
 Kremer Karol 44
 Kremski Jan 92
 Król Wacław 97
Król Wacław 82, 96
 Krupka Piotr 15
 Krzemiński Józef 46
 Krzyk Maksymilian 52, 53
 Krzywoń Aniela 89
 Krzyżanowski Stanisław 24
Krzyżanowski Stanisław 23, 24, 167
Krzyżanowski Tomasz 18
Kujawa Hubert Kazimierz 91, 92
 Kuklo Cezary 143
Kuklo Cezary 143
Kulecki Michał 135
Kutaś Paweł 42
 Kutrzeba Stanisław 180
Kutzner Jacek 82
 Langman Zygmunt 52, 57
 Laškiewicz T. 103
 Latwis Stanisław 102
 Lavrov Pyot A. 74
Leontjev Alexei A. 65
Lepiarczyk Józef 18, 57
 Leszek Biały, książę 161
 Leśnodorski Bogusław 137
Leśnodorski Bogusław 138
 Lewandowska Janina 97
Lichończak-Nurek Grażyna 18
 Like Karol 147
 Linowski Wojciech 140
Litewka Aleksander 15
Litewka Krystyna zob. *Jelonek-Litewka Krystyna*
 Lombard Piotr 167
 Łaskiewicz Stefan 99
Łaskiewicz Stefan 82
 Łepkowski Józef 46
 Łętowski Aleksander 139
 Łojewski Tomasz 163
 Łomnicki Tomasz 173
 Łopacki Jacek 18, 36, 37
Łopacki Jacek Augustyn 18
 Łoś Jan 180
 Łuszczkiewicz Władysław 46, 48, 49, 60
Łuszczkiewicz Władysław 45
 Łydźba Łukasz 82
 Majchrowski Jacek 161, 164
 Makula Edward 102
Malinowski Tadeusz 83–85, 90, 92, 93, 100
 Marchocki Jan Kanty 140

- Marcin, stolarz 15
Mardoszewicz Kasper 16
Marek Jan 21
Maresch Eugenia 186
Markowski Marian 95
Marr Nikolay Y. 74
Marszałek Jakub 40
Matejko Jan 46, 85
Mazur Tadeusz 53
Mazur Zofia zob. Wisz Zofia z d. Mazur
Mazurek Stanisław 25
Mądry Marcin 25
Medwecki Mieczysław 92
Meissner Andrzej 109
Meissner Janusz 93, 101–104
Meissner Janusz 82
Michałowski Jan Nepomucen 140
Mickiewicz Adam 161, 181
Mielżyński Maksymilian 136
Mioszowski Józef 140
Mikkola Joosepp 78
Mikkola Joosepp 63, 78
Mikolajska Ewa 45, 46, 49, 53
Mirek Franciszek 52
Mioszowski Stanisław 140
Misiewski Jacek 140
Mizia Tadeusz 137
Mizia Tadeusz 137
Mond Bernard 95
Mondral Karol 185
Morsztyn Joachim 139
Możdżeń Stanisław 110
Mrowicki Franciszek 17
Mulczyński Jarosław 25
Münch Henryk 20
Murilla Bartolomeo Estebano 49
Muśnicki Dowbor Józef 97
Myakinin 71
- Nagórski Jan 101–104
Narutowicz Gabriel 84
Nazarkiewicz Stanisław 99
Nikitin Pyotr Vasilievic 74
Nitsch Kazimierz 180, 181
Noga Zdzisław 14, 167
Nowolecki Aleksander 20, 21
Nurek Grażyna zob. Lichończak-Nurek Grażyna
- Ogorzałkiewicz Wawrzyniec 15
Ograbek Genowefa zob. Zań-Ograbek Genowefa
Okarmus Jan 50
Okarmus Maciej 50
Okulski 144
Oldenburg Sergey F. 74
Olivier-Martin François 180
Olkowicz Tomasz 40
Olszański Michał 93
Omilanowska Małgorzata 164
Orliński Bolesław 81, 82, 100, 102
Oszustowski Wincenty 94
Owidiusz 169
Owidiusz 167, 169
Ożóg Tadeusz 56
- Paderewski Ignacy Jan 85
Pająk Andrzej 56
Pająk Benedykt 149
Pająk Wojciech 40
Pajęcki Marcin 19
Palarczykowa Anna 9
Pańków Stanisława 26
Paszkievicz Ludwik 101
Pavoni Marian 45
Pawlak Jerzy 82, 93, 97, 98, 100
Paździor Marian 45
Petrazhitsky Lev Iosifovich 74
Piech Zenon 163
Pieradzka Krystyna 25
Pierożyński Konstanty 110, 111
Pieszczkowiec 17
Pietrzak Michał 137
Pietrzak Michał 138
Piłsudski Józef 85
Pisarek Marian 99, 101, 104
Pius IX, papież 182
Piwarski Kazimierz 180, 181

- Placidi Franciszek 18, 36
Placidi Franciszek 18
 Plage E. 103
 Pochwańska Lilianna 176
 Podebrański Adam 147
 Pokrzywka Gustaw 85, 96
 Polesiński Władysław 98
Poniatowski Stanisław August, król 137
 Popiel Paweł 44
 Poręba Marian 27
 Porębowie 27
 Potocki Aleksander 140
 Półtawska Wanda 189
 Prazmowski-Belina Władysław 83
Prokesch Władysław 18
 Prorok Władysław 40, 59
Przybyszewski Bolesław 19
 Puchła Michał 42
Pullat Raimo 63
 Puławski Zygmunt 104
- Radlov Vasily Vasilievich 70, 71, 73, 74
 Radoń Sławomir 29, 142
 Rayski Ludomił 97, 103
Rejduch-Samkowa Izabela 50
 Riabinin Jan 132
Riabinin Jan 132
 Richthofen von Lothar 86
 Richthofen von Manfred 86
 Rogalski Stanisław 83
 Rogowski Jerzy 104
 Romanov Konstantin Konstantinovich
 75–78
Romeyko Marian 85
 Romiszewski Antoni 140
 Romiszowski Aleksander 149
 Rostovtsev Mikhail I. 74
 Rottermund Andrzej 140
 Rozwadowski Jan 180
 Rożek Michał 57
Rożek Michał 45, 50, 53, 57, 59
 Rudlicki Jerzy 103
Rudolf, arcyksiążę 86
 Rzepecki Jan 186
- Salwiński Jacek* 54
Samek Izabela zob. *Rejduch-Samkowa Izabela*
 Samek Jan 50
Samek Jan 44, 50
 Samek Wojciech 44
 Sarna Sebastian 19
Sawicki Ludomir 182
 Schindler Rudolf 92
 Schindler Wincenty 92
 Schwalbe Gustav 180
 Seip Piotr 52
 Serwa Edward 28
 Seweryn Anna 176
 Shakhmatov Aleksiei Aleksandrovich 63,
 69, 74–78
 Shcherba Lev Vladimiriievich 63, 74
 Shcherbatsky Fyodor I. 74
 Siedlarski Karol 21
Siekański Apoloniusz Z. 100
 Sierakowski Sebastian 140
 Siewierski Marcin 42
Sikora Maciej 28
 Sikorski Wojciech 17
Sitko Halina 19
 Skalski Stanisław 98, 101, 103
 Skarżyński Stanisław 81, 91, 101–104
 Skorupka Jan Kanty 140
 Słowik Antoni 21
Smoczyńska Magdalena 63
Sobolew Władimir Semionowicz 78
 Sobolowa Barbara 137
Sobolowa Barbara 137
 Sokołowski Marian 46
 Sołtyk Stanisław 140
 Sołtys Stanisław Kazimierz 50
 Sosnkowski Kazimierz 186
Spustek Irena 79
 Sreznevsky Izmail I. 63
 Stalin Józef 86
 Staniec Franciszek 85, 87, 99
Stanisławska-Adamczewska Teresa 90–
 97
Starzyński Marcin 14, 167

- Staszewska Hanna 173
Stec Stefan 99
Sternschuss Adolf 19
Stęczyńscy 23
Stęczyńska Maria z d. Fabiańska 22
Stęczyński Maciej Bogusz Zygmunt 22
Stęczyński Maciej Bogusz Zygmunt 22, 23
Stępień Józef 91
Stępnia Władysław 164
Stryjeński Tadeusz 46
Stwosz Wit 58, 60
Suchcitz Andrzej 187
Sudacka Aldona 14, 46, 47
Supranowicz Elżbieta 84
Supranowicz Elżbieta 13, 84, 88, 89
Syrek Wawrzyniec 56
Syrkowa Anna 56
Szablowski Jerzy 42, 57
Szadek Józef 14
Szaja Wiesław 137
Szaja Wiesław 137
Szałas Kazimierz 102
Szczudło Jan 19
Szumański Adam 19
Szykowski Jan 140
Szyszko-Bohusz Adolf 177, 178
Szyszko-Bohusz Stefania 177
- Ścibor Szczepan 104
Śląski Bogusław 140
Śliwiński Jan 172
Śłószarz Władysław 26
Świewkowski Emmanuel 48, 60
- Tański Czesław 91, 101–104
Teliga Leonid 90, 103, 104
Tombiński Jan 51
Tomkowicz Stanisław 46, 47
Tomkowicz Stanisław 13, 14, 19
Trelińska Barbara 14
Turski Feliks 136
Tylus Stanisław 17
- Uhoreczak Franciszek 182, 183
Urbanowicz Witold 96, 103, 104
- Vetulani Adam 180–182
Victorinus Marius 168
Viollet-le-Duc Eugène Emmanuel 46
Vitte Sergey Y. 70
- Wachholz Leon* 14, 18-20
Wakarecy Paweł 185
Wakulski Kazimierz 49, 59, 60
Walczy Łukasz 15
Walska Monika zob. Bogacz-Walska Monika
Wasilewski Leon 69
Wasilewski Leon 64, 69, 72, 73
Wasyl Halina 54, 56, 58
Waszkiewicz Jerzy 19
Wattenbach Guilelmus 168
Waynaga Stanisław 20, 21
Weigel Ferdynand 21
Wielebska Zofia 137, 142
Wielebska Zofia 137, 140
Wielgus Krzysztof 82
Wielowiejski Józef 140
Wieszczeczyńska Teresa 100
Wigura Stanisław 81, 83, 84, 87, 88, 101–104
Wiktor Emanuel II, król 109
Wiktoryn Gajusz Mariusz 168, 169
Wis Adam 41
Wis Andrzej 41
Wis Bolesław 39-41
Wis Danuta 41
Wis Halina 41
Wis Małgorzata z d. Góralik 39, 40, 55
Wis Maria 41
Wis Marian 40, 41
Wis Maryla 41
Wis Ryszard 55
Wis Stanisław 39, 40
Wis Wit (Walenty) 39–61
Wis Wit 60
Wis Wojciech 39

- Wisłz Zbigniew 41
Wisłz Zofia 41
Wisłz Zofia z d. Mazur 39
Wiśniewski Wojciech W. 22, 23
Witkowski Jan 140
Włodarczyk Bronisław 92
Włyński Haber Adam 102
Wnęk Konrad 170
Wodzicki Jan Kanty 139
Wojtulanis Stefania 99
Wolińska Wanda 86
Wołodkowiczowa Zofia 49
Wołodziejowska Krystyna 173
Wołodziejowski Jerzy 173
Woźniak Filip 48
Woźniak Hieronim 110
Wójcik Stanisław 15, 16, 51
Wroński Tadeusz 86
Wrzosek Antoni 182, 184
Wunzam Agnieszka 13
Wunzam (Wonson, Wanzam) Erazm 13, 14, 36
Wunzam Jakub 13
Wunzam Jan 13, 14
Wunzam Jan jr. 13
Wunzam Magdalena z d. Brendler 13, 14
Wunzam Marcin 13
Wunzam Sebastian 13
Wunzam Stanisław 13
Wypychowicz Stanisław 15
Wyrobek Stanisław 84
Wyrozumski Jerzy 109
Wyspiański Stanisław 23, 55
Wyspiański Stanisław 18–20, 23
Zagórski Włodzimierz 103
Zahajkiewicz Marek Tomasz 17
Zahorski Andrzej 129
Zahorski Andrzej 129
Zaleman Karl G. 74
Zamoyski Władysław 185
Zań-Ograbek Genowefa 51
Zaręba Henryk 46
Zauss Marceli 40, 50, 58
Zdziechowski Marian 70
Zdziechowski Marian 70
Zeńczak Anna 13, 18–20, 22, 24
Zhizhilenko Aleksandr Aleksandrovich 74
Zielińska Teresa 135
Zieliński Antoni 140
Zieliński Józef 98
Ziemiński W. 46
Zołotow Paweł 102
Zubrzycki-Sas Jan 51, 52
Zubrzycki-Sas Jan 51
Żebrawski Teofil 44, 45
Żeleński Marcjjan 140
Żołdani Stefan 23
Żwirko Franciszek 81, 83, 84, 87–89, 101–104

INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH

*Hasła indeksowe wyróżnione kursywą dot. informacji bibliograficznych
Indeks nie obejmuje spisu i podpisów pod ilustracjami*

- Afryka 93
Arktyka 97
Atlantyk 81, 84, 86, 91, 93, 99
Auschwitz 93
Austria 63, 109
Azory, wyspy 84, 86
- Babice 155
Balice (obecnie część Krakowa) 92
Belgia 183
Belgrad 182
Bełz – województwo 136
Berlin 181
Będzin 155
Biała 156
Biała – powiat 110
Biała Podlaska 101, 103
Biały Kościół 155
Biecz 60
Bielany (obecnie część Krakowa) 94
Bieńczyce (obecnie część Krakowa) 89, 96
Bierna 115
Biezanów (obecnie część Krakowa) 82, 91, 99, 105
Biórków 156
Biskupie (obecnie część Krakowa) 148
Błonie (obecnie część Krakowa) 148
- Bobin 156
Bobrek 155
Bochnia 44
Bolechowice 156
Borek 136
Bratysława 180
Bronowice (obecnie część Krakowa) 90
Brześć Kujawski 131
Brześć Kujawski – województwo 131
Brzezie 144
Brzuśnik 115
Bug, rzeka 152
Bystra 115
- Cambrai 82*
Charków 177
Chechło 155, 156
Chełm 96, 131
Chełm – ziemia 131, 132, 152
Chlewice 156
Chlina 155
Chodów 155
Chrosna 92
Chrzanów 155
Ciągowice 156
Ciechanów – powiat 135
Cierno 155
Cięcina 115

- Cisiec 116
Coverty 82
Cudzynowice 156
Czapla 155
Czechosłowacja 182
Czernichów 116, 155
Częstochowa (Jasna Góra) 135, 151, 156, 177
Czubrowice 155
Czulice 156
Czyżyny (obecnie część Krakowa) 86, 88, 89, 91–93, 97, 98, 100, 105
Czyżyny (obecnie część Krakowa) 82, 97
- Dąbie (obecnie część Krakowa) 85
Dęblin 85, 91, 101, 104, 105
Dorpat 180
Drochlin 156
Dubienka 152
Działoszyce 156
Działoszyn 60
Dzierzgow 156
- Estonia 98
Europa 93, 99
- Finlandia 183
Francja 85, 91, 93, 94, 100, 181, 186
Francja 82
- Gaj 145, 155
Galicja 39, 109, 110, 113, 126, 145, 149, 150
Galicja 109, 111, 113
Gdańsk 101–103, 181
Gdynia 177
Giebło 156
Giebułtów 155
Gilowice 116
Głupczów 154, 155
Goleniowy 156
Gołaczów 155
Gołcza 154, 155
Gołonóg 155
- Gorenice 155
Gorzków 156
Goszcza 155
Górka 155
Graz 79
Grodno 129
Grodno – powiat 134
Grudziądz 101, 103
Grudzyń 155
Grzegórzki (obecnie część Krakowa) 88
- Holandia 183
Hucisko 116
- Igołomia 156
Imbramowice 155
Inowrocław – województwo 131, 152
Irządze 156
Isep 116
Iwanowice 155
- Jangrot 155
Janowiczki 155
Jaworzno 155
Jeleśnia 113, 116
Jemielno 155
Jerzmanowice 155
Jędrzejów 152–155
Jugosławia 181
Juriew 79
Juszczyna 117
- Kalina 155
Kalisz – powiat 132
Kalisz – województwo 132
Kamesznica 117
Katowice 101, 102, 184
Katyń 98
Kazań 79
Kazimierz (obecnie część Krakowa) 27, 50, 135, 144, 146–148, 150
Kazimierz (obecnie część Krakowa) 50
Kazimierza Wielka 156
Kidów 156

- Kielce – województwo 93
Kijów – województwo 135
Kleparz (obecnie część Krakowa) 27, 147, 148, 150, 155
Kłobuck 156
Kłoniów 155
Kocierz 117
Kocoń 117
Kolonia 168
Konin – powiat 136
Kopenhaga 79
Korbielów 117
Korzkiew 155
Kossów 155
Koszarawa 117
Koszarów 112
Koszyce 156
Kościan – powiat 132, 136
Kościejów 155
Kościelec 155, 156
Kozłów 155
Kórnik 133, 134, 136
Kraków 9, 13, 14, 18, 20, 21, 26–30, 36, 37, 39, 40, 44, 46, 49, 50, 57–61, 65, 66, 79, 80, 81–91, 93–95, 99–105, 129, 130, 133, 135, 139, 142, 144–150, 153–157, 161, 163–165, 167, 169, 170, 172–181, 184
Kraków (Krakau) 13, 14, 19–22, 24–26, 28, 44–46, 48–54, 57, 59, 60, 82–93, 95, 97, 100, 146, 167
Kraków – księstwo 110
Kraków – księstwo 111, 113
Kraków – powiat 133, 135–138, 139, 142, 143, 145–155, 157
Kraków – powiat 42, 57, 138, 140
Kraków – województwo 93, 135, 136, 138, 139, 142, 143, 148, 152
Kraków – województwo 42, 57, 138, 140, 141, 143
Kraków – ziemia 139
Krasne 39, 40, 61
Krasnystaw 131
Krasnystaw – powiat 131, 132, 152
Kroczyce 156
Kromołów 156
Kruszwica – powiat 131
Krzemień – powiat 135
Krzepice 156
Krzyszowice 155
Krzyszów 118
Krzęcice 155
Krzyżowa 118
Książ – powiat 133, 138–140, 142, 157
Książ – powiat 138, 141
Książ Mały 155
Książ Wielki 155
Książnice 156
Książnice Wielkie 155
Kuków 118
Kurów 118
Lachowice 112, 118
Las 118
Lelów 141, 142
Lelów – powiat 133, 138–140, 142, 143, 146, 147, 150–154, 156, 157
Lelów – powiat 138, 141
Lenino 89
Lesna 118
Lida 85, 91, 102
Lida – powiat 134
Liège 183
Lipowa 112, 118
Lipsk 79
Liszki 155
Litwa (Wielkie Księstwo Litewskie) 129, 130, 133, 138, 157
Litwa (Wielkie Księstwo Litewskie) 137, 148
Lodomeria 110, 113
Lodomeria 111, 113
Lombardia 109
Londyn 186
Londyn 82
Lubiń 136
Lublin 101, 103, 129, 131, 136, 183
Lublin – województwo 131, 135, 152

- Lublin – ziemia 131
Luborzycza 155
Lwów 41, 60, 102, 110, 111, 177, 180
- Łany Wielkie 156
Łękawica 119
Łętkowice 156
Łodygowice 112, 113, 115, 119
Łuków 131
Łuków – ziemia 131
Łysina 119
- Magenta 109
Maisons-Laffitte 188
Małoszów 156
Marchocice 155
Mazowsze – księstwo 152
Miechów 155
Mielec 90, 101, 103, 104
Międzybrodzie 119
Międzyrzecz – powiat 132
Milówka 113, 119
Minoga 155
Mińsk 129
Mironice 155
Miroszów 155
Mistrzejowice (obecnie część Krakowa) 90
Modlnica 155
Mogilany 40, 56, 59, 61
Mogiła (obecnie część Krakowa) 98, 155
Mokrsko 155
Monachium 45
Morawica 155
Moskwa 65, 79, 129, 135
Moszczanica 117, 119
Mrzyglód 155, 156
Mstów 156
Mstyczów 155
Mutne 119
Mykanów 156
Mysłowice 155
Myślenice 39, 40, 42, 57, 59, 61
Myślenice 43
- Nagłowice 156
Nakło 156
Nancy 180, 181
Nasiechowice 155
Nawarzyce 155
Niedźwiedź 156
Niegardów 156
Niegowa 156
Nieledwia 120
Niemcy 55, 93
Nowa Góra 155
- Obichów 155
Oczków 120
Ogrodzieniec 156
Okrajnik 120
Olkusz 144, 155
Olsza (obecnie część Krakowa) 84
Olsztyn 156, 163
Ołmuniec 184
Opawa 51
Ostre 120
Ostrzeszów – powiat 130
Oświęcim – powiat 110
Owruć 136
- Paczółtowiec 155
Pałacznica 156
Paryż 45, 79, 181, 185
Pécs 181
Petersburg 63, 64, 68, 73, 79, 80, 134
Pewel 120
Pewel Mała 120
Pewel Wielka 120
Pewelka 120
Pędzichów (obecnie część Krakowa) 148
Piemont 109
Pietrzykowice 120
Pilica 156
Piotrkowice 155
Piotrków – gubernia 39, 40
Pleszów (obecnie część Krakowa) 57
Pleszów 155, 156
Płaza 155

- Pobiednik 155
Pobiednik Mały 95
Poborowice 156
Poczesna 156
Podgórze (obecnie część Krakowa) 39, 40, 51, 52, 54, 57, 59, 61, 92
Podgórze (obecnie część Krakowa) 51, 52, 54, 57, 60
Podlasie 156
Podlasie – województwo 152
Polska (Rzeczpospolita, Królestwo Polskie, Korona) 39, 40, 79, 81–83, 91, 93, 96, 100, 101, 104, 129, 135, 138, 145, 152, 156, 157, 164, 170, 180, 181, 183
Polska (Rzeczpospolita, Królestwo Polskie, Korona) 27, 42, 44, 46, 49, 50, 57, 129, 135, 137, 138, 143, 148
Poręba 155
Poręba Dzierżna 155
Potok 156
Poznań 25, 101, 104, 129, 132, 136, 173, 179, 180
Poznań 25
Poznań – powiat 132
Poznań – województwo 132
Północne Morze 92
Praga 181, 182
Prandocin 156
Prądnik Biały (obecnie część Krakowa) 85–89, 92
Prądnik Biały (obecnie część Krakowa) 86
Prądnik Czerwony (obecnie część Krakowa) 87, 98
Prokocim (obecnie część Krakowa) 82, 85, 87, 88, 91, 99, 105
Prokocim (obecnie część Krakowa) 82, 91
Proszowice 135, 139, 156
Proszowice – powiat 133, 135–139, 142, 143, 145–151, 153, 154, 156, 157
Proszowice – powiat 138, 140
Prusy 109, 181
Przemyków 156
Przyborów 120
Przyłęk 156
Przyłęków 120
Przyrów 156
Przystań 156
Pызdry – powiat 136
Rachwałowice 156
Raciborowice 155
Raclawice 155
Radom 179
Radomsko – powiat 40
Radziechowy 120
Radziejów – powiat 131
Radziemice 156
Radziszów 39–41, 50, 51, 54–59, 61
Radziszów 54, 56
Rajcza 121
Rakoszyn 155
Rakowice (obecnie część Krakowa) 82–89, 91, 93, 97, 98, 100, 105
Rakowice (obecnie część Krakowa) 82, 97
Ratyzbona 14
Regulice 155
Rędziny 156
Rokitno 156
Rosja (Związek Radziecki) 70, 79, 98, 109, 183
Rostock 183
Rudawa 155
Ruszcza 155
Rybna 155
Rycerka Dolna 121
Rycerka Górna 121
Rychwałd 112, 117, 121
Rychwałdek 121
Rzeszów 39
Rzym 189
Sachsenhausen 93
Sandomierz – powiat 134
Sandomierz – województwo 134, 148, 152
Sankt Gallen 14

- Sąspów 155
 Sidzina 90
 Sieciechowice 155
 Sienna 122
 Siewierz 149
 Siewierz – księstwo 139
Siewierz – księstwo 139
 Skalbmierz 156
 Skawina 41, 60
Skawina 42, 55
 Słaboszów 155
 Sławice 155
 Sławków 155
 Słomniki 156
 Słotwina 122
 Słowacja 66
 Słupia 156
 Smardzowice 155
 Solferino 109
 Sopotnia Mała 122
 Sopotnia Wielka 122
 Sosnka 155
 Sól 123
 Sporysz 123
 Spytkowice 28
 Stany Zjednoczone 99
 Stradom (obecnie część Krakowa) 148
Stradom (obecnie część Krakowa) 50
 Strasburg 180–182
 Stryszawa 123
 Strzegowa 156
 Sucha 112, 113, 123, 149
 Sułoszowa 155
 Syberia 68
 Szare 124
 Szczecin 101, 103
 Szczekociny 141, 142, 156, 157
 Szklary 155
 Szlak (obecnie część Krakowa) 148
 Szreniawa 155
 Szwajcaria 14
 Szydłów 134

 Śląsk 149, 181
 Śląsk – województwo 93
 Ślemień 113, 122
 Św. Marcin Turczyński (St. Martin of Tours) 66, 80
 Świdnik 101, 103, 104
 Świnna 123

 Tarnów 60, 177
Tatry 22
 Tczyca 155
 Tokio 81, 100
 Toruń 101, 163
 Tresna 124
 Troki – powiat 134
 Truskolasy 156
 Trzebinia 124, 155

 Ujsoły 124
 Uniejów 155
 Urzędów – powiat 131

 Wadowice 113
 Wadowice – powiat 110
 Warszawa 27, 79, 81, 83, 84, 93, 100, 101, 104, 129, 130, 134–136, 138, 161, 177, 179, 180, 182
Warszawa 135, 137
 Warszawa – księstwo 20, 130
 Wawrzeńczyce 156
 Węgry 66, 109, 183
 Wiedeń 79, 109, 183
 Wielka Brytania (Anglia) 82, 87, 90, 91, 93, 94, 96, 99, 100, 186
Wielka Brytania (Anglia) 97
 Wielkopolska 137
Wielkopolska 137
 Wieluń – ziemia 130
 Wieprz 124
 Więclawice 155
 Wilkowiecko 156
 Wilno 129, 185
 Wilno – powiat 134
 Wisła 177
 Wisła, rzeka 96, 152

- Wiślica – powiat 134
Wiśnicz 143
Witów 156
Włochy 55, 63, 109, 189
Włodowice 156
Wodzisław 155
Wojkowice 147
Wola Duchacka (obecnie część Krakowa)
85, 87, 88
Wolbrom 153, 155
Wolica 95
Wrocieryż 155
Wrocimowice 156
Wrocław 101, 102, 104, 130, 134, 161,
183, 184
Wschowa – ziemia 132
Würzburg 183
Wysocice 155

Zabłocie 124
Zadroże 155
Zadziele 124

Zakliczyn 139, 140
Zalas 155
Zarzecze 124
Zawada 155
Zdziemierzycy 155
Zielenice 156
Zielonki 155
Zrębice 156

Żabnica 124
Żagań 99
Żarki 156
Żarnowiec 155
Żegiestów 177
Żębocin 156
Żuraw 156
Żytno 39, 40
Żywiec 110, 112, 113, 115, 116, 124–126
Żywiec 113
Żywiec – powiat 110, 112, 115, 126
Żywiec Stary 125

ZASADY PUBLIKOWANIA

TEKST ARTYKUŁU:

Wymogi techniczne:

- a) teksty prosimy przysyłać na adres emailowy Redakcji w wersji elektronicznej w formacie MSWord 97 lub MSWord 2000;
- b) teksty artykułów powinny zawierać streszczenie zawartości publikacji (ok. 0,5 strony) oraz 5 słów kluczowych;
- c) tekst winien być przygotowany czcionką Times New Roman 12 pt, z zachowaniem interlinii (1,5) i marginesu po lewej stronie;
- d) strona znormalizowanego maszynopisu zawiera 30 wersów tekstu z ok. 60 znakami w wersji (1800 znaków na stronie).

Przypisy bibliograficzne prosimy dostosować do przedstawionego poniżej wzoru:

Książka:

S t e f a n K i e n i e w i c z, *Spółczesność polska w Księstwie Poznańskim 1848 roku*, Warszawa 1935, s. 50.

Ibidem, s. 51.

S . K i e n i e w i c z , *Spółczesność ...*, s. 55.

Fragment książki:

J a n u s z T a z b i r , *Nietolerancja wyznaniowa i wygnanie arian*, [w:] *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660*, t. 1, Warszawa 1957, s. 277.

Ibidem, s. 275.

J . T a z b i r , *Nietolerancja ...*, s. 655.

Artykuł w czasopiśmie:

K r z y s z t o f C h ł a p o w s k i , *Alienacje dóbr królewskich w latach 1578–1668*, „Przegląd Historyczny” 1978, t. 69, z. 4, s. 649.

Ibidem, s. 650.

K . C h ł a p o w s k i , *Alienacje ...*, s. 655.

Rękopis biblioteczny:

BJ, rkps 2274, k. 59-60.

Rękopis archiwalny:

ANK, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, sygn. AMCh 1122, s. 20.

Imię i nazwisko autora rozstrzelonym drukiem należy sformatować poprzez zwiększenie odległości między znakami o 4 pt, a nie przez wstawianie spacji.

MATERIAŁ ILUSTRACYJNY:

- Autor/wydawca powinien być właścicielem praw autorskich do wykorzystywanych ilustracji;
- Należy podać miejsce przechowywania oryginału i ewentualną sygnaturę (przy reprodukcjach);
- Należy podać imię i nazwisko autora zdjęcia;
- Skany zdjęć należy wykonywać w naturalnej wielkości (bez skalowania) w rozdzielczości 300 dpi;
- Skanowanie zdjęć kolorowych należy wykonywać w trybie CMYK;
- Skanowanie zdjęć czarno-białych należy wykonywać w skalach szarości;
- Zdjęcia cyfrowe powinny być w formacie nie mniejszym niż 2560 x 1920 pikseli;
- Format *.tiff;
- Ilustracje powinny być opisane w sposób umożliwiający jednoznaczną identyfikację.

ISBN 1233-2135
Nakład: 300 egz.

Na okładce wykorzystano następujące pieczęcie znajdujące się w zasobie Archiwum Narodowego w Krakowie (od góry):

- 1. Pieczęć większa koronna króla Kazimierza Jagiellończyka z 1454 r. (Perg. 250). Używana za panowania króla w latach 1447–1492.*
- 2. Pieczęć Zbigniewa Oleśnickiego biskupa krakowskiego w latach 1423–1449 (ze zbioru luźnych pieczęci – nr 66). Zbigniew Oleśnicki w latach 1449–1455 jako kardynał używał innej pieczęci.*
- 3. Pieczęć mniejsza miasta Krakowa (mniejsza radziecka) z 1465 r. (Perg. 288). Pieczęć używana od początku XIV do XVII w.*

Redakcja techniczna: Kamila Follprecht

Opracowanie tekstu i korekty: Zofia Wyżlińska

Projekt graficzny: Łukasz Kocój

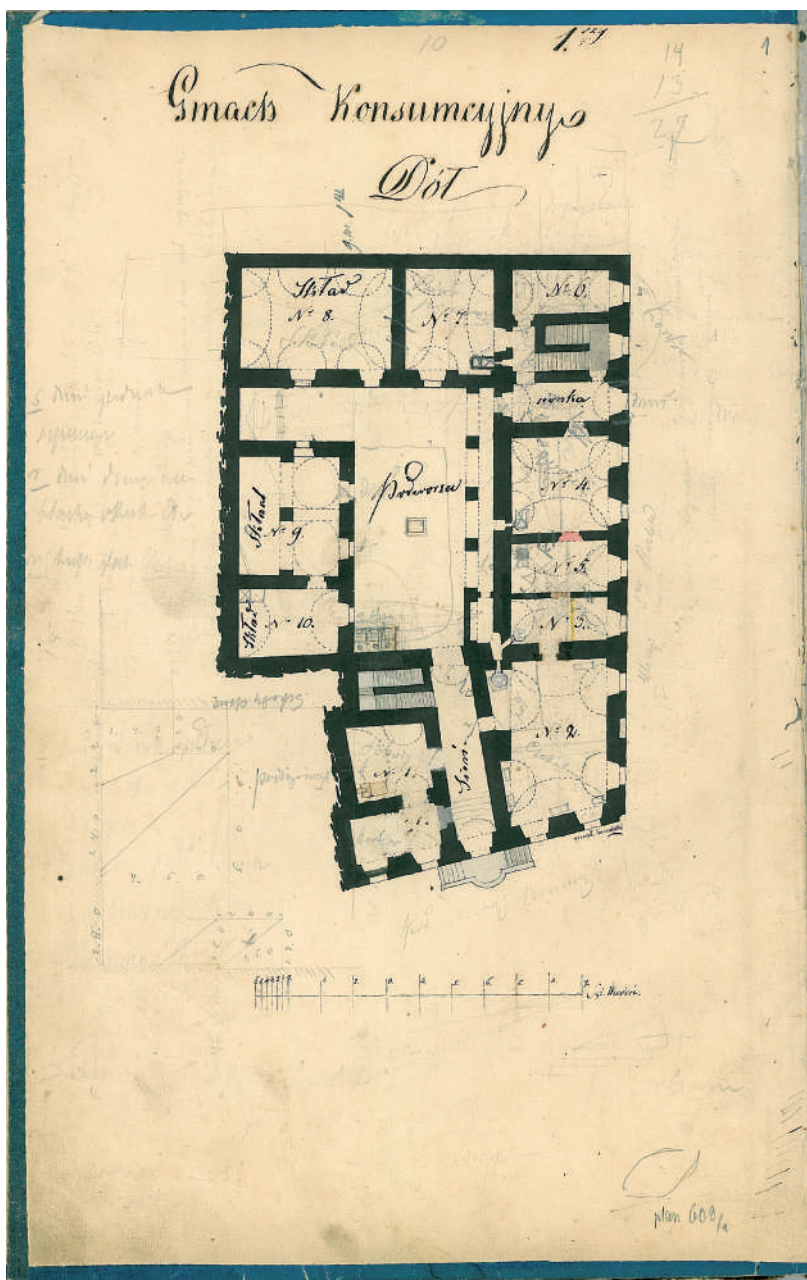
Opracowanie graficzne i DTP: Monika Andrasz-Mrozek, Studio Aida (Tomasz Filip)

Tłumaczenie: Ian Corkill

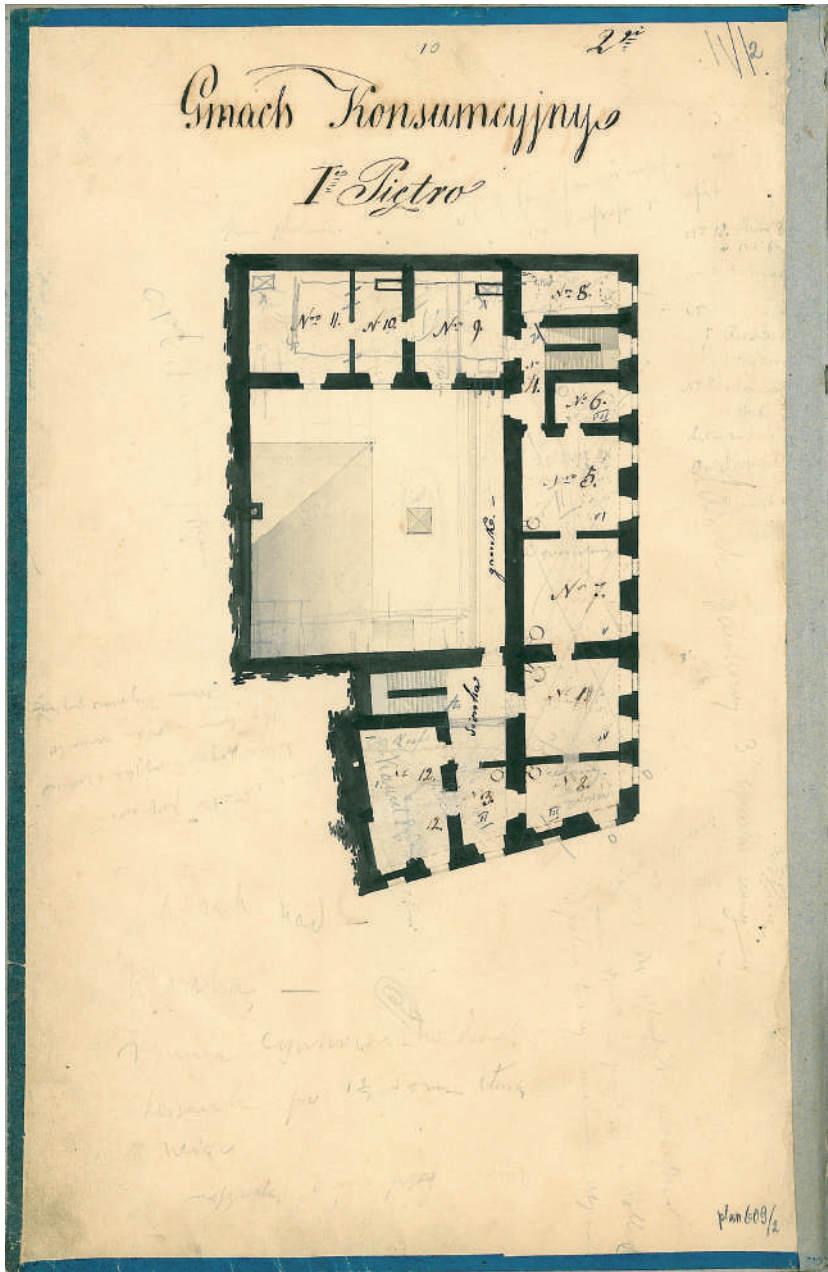
Druk i oprawa:

Drukarnia Leyko Sp. z o.o.
ul. Romanowicza 11, 30-702 Kraków
www.leyko.pl

Ilustracje

1. Plan parteru budynku przy ul. Siennej 16 z zaznaczonymi numerami opisywanych pomieszczeń zamieszczony w inwentarzu kamienicy z 1841 r. Z zasobu Archiwum Narodowego w Krakowie, sygn. BM 19, s. 1

2. Plan piątra budynku przy ul. Siennej 16 z zaznaczonymi numerami opisywanych pomieszczeń zamieszczony w inwentarzu kamienicy z 1841 r.
Z zasobu Archiwum Narodowego w Krakowie, sygn. BM 19, s. 2

3. Ambona w kościele Mariackim w Krakowie. Fot. Małgorzata Niechaj

4. Ambona w kościele Mariackim w Krakowie – podpis Wita Wisza.
Fot. Małgorzata Niechaj

5. Ołtarz główny w kościele Świętej Trójcy w Krakowie. Fot. Małgorzata Niechaj

6. Figura Archaniola Michała w ołtarzu głównym w kościele Świętej Trójcy w Krakowie.
Fot. Małgorzata Niechaj

7. Ołtarz św. Franciszka w kościele SS. Sercanek w Krakowie. Fot. Małgorzata Niechaj

8. Ołtarz Matki Boskiej Nieustającej Pomocy w kościele SS. Sercanek w Krakowie.
Fot. Małgorzata Niechaj

9. Ołtarz główny w kościele Świętego Józefa w Krakowie-Podgórzu.
Fot. Małgorzata Niechaj

10. Ołtarz Matki Boskiej Nieustającej Pomocy w kościele Świętego Józefa w Krakowie-Podgórzu. Fot. Małgorzata Niechaj

11. Ołtarz Matki Boskiej Częstochowskiej w kościele Świętego Józefa w Krakowie-Podgórzu. Fot. Małgorzata Niechaj

12. Ambona w kościele Świętego Józefa w Krakowie-Podgórzu. Fot. Małgorzata Niechaj

13. Figura św. Stanisława Kazimierczyka w klasztorze Kanoników Regularnych w Krakowie. Fot. Małgorzata Niechaj

14. Ołtarz główny w kościele Świętego Jakuba w Myslenicach. Fot. Małgorzata Niechaj

15. Ambona w kościele Świętego Jakuba w Myślenicach. Fot. Małgorzata Niechaj

NASŁADOWNICTWO ZASTRZEGA SOBIE
AUTOR TYCH OŁTARZY W.W.

16. Nota copyright Wita Wisza w kościele Świętego Jakuba w Myślenicach.
Fot. Małgorzata Niechaj

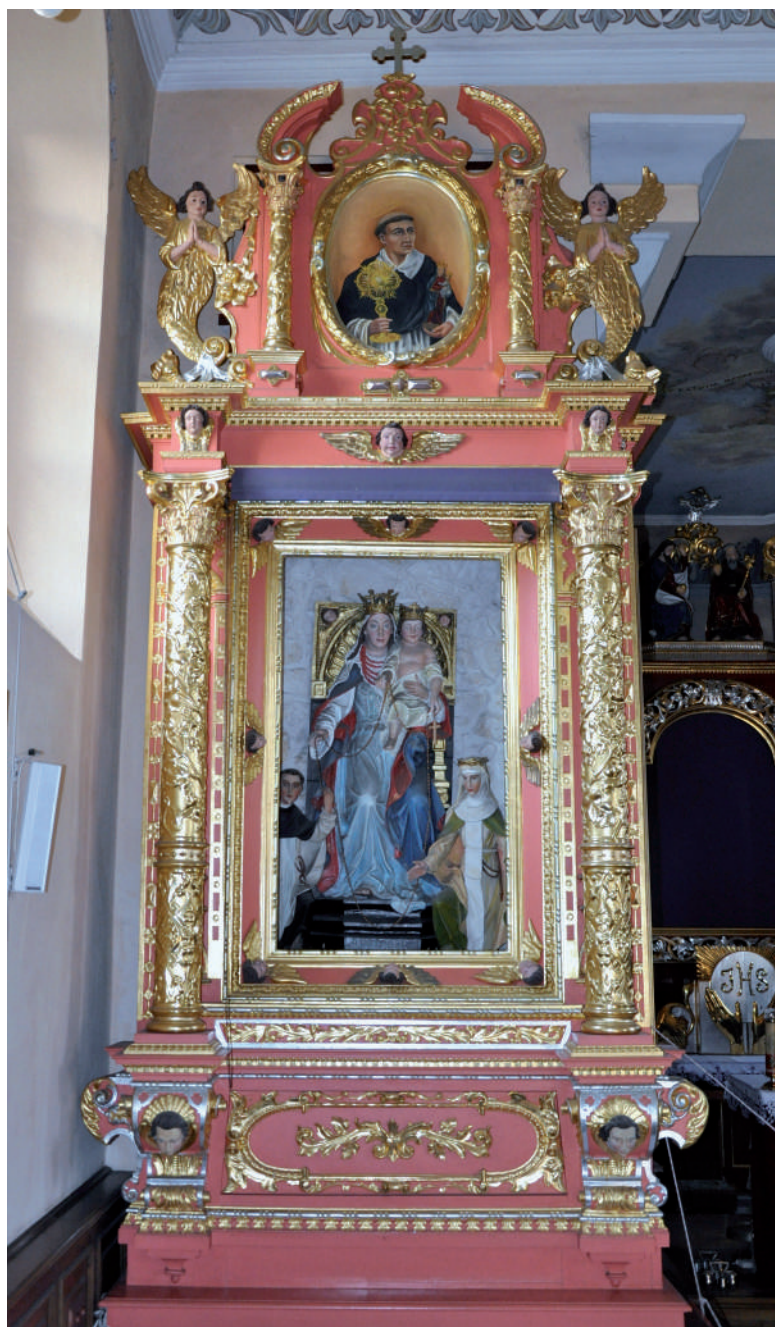
17. Nagrobek Eugenii Klakurkowej i jej córki na cmentarzu w Myślenicach.
Fot. Małgorzata Niechaj

18. Nagrobek Wawrzyńca Syrka na cmentarzu w Mogilanach. Fot. Małgorzata Niechaj

19. Ołtarz główny w kościele Świętego Wawrzyńca w Radziszowie.
Fot. Małgorzata Niechaj

20. Ołtarz Matki Boskiej Różańcowej w kościele Świętego Wawrzyńca w Radziszowie.
Fot. Małgorzata Niechaj

21. Nagrobek Andrzeja Pajaka na cmentarzu w Radziszowie. Fot. Małgorzata Niechaj

22. Prezentacja aktu lokacyjnego miasta Krakowa z 1257 r. w siedzibie Archiwum Narodowego w Krakowie przy ul. Siennej 16 w dniu 8 czerwca 2013 r. Na zaproszenie dyrektora Archiwum dr Barbary Berskiej inauguracyjnie dokonał Prezydent miasta Krakowa profesor Jacek Majchrowski. Fot. Anna Seweryn

23. Profesor Jerzy Wyrozumski, wybitny znawca średniowiecznych dziejów Krakowa oraz dr Rita Majkowska, dyrektor Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie podczas prezentacji aktu lokacyjnego. Fot. Anna Seweryn

24. Akt lokacji miasta Krakowa z 5 czerwca 1257 r. prezentowany w gablocie przeznaczony do bezpiecznego eksponowania obiektu. Fot. Anna Seweryn

25. Goście oglądający akt lokacyjny miasta Krakowa. Fot. Anna Seweryn

26. Posiedzenie Zespołu Ekspertów do spraw określenia zakresu badań, konserwacji zabezpieczającej oraz sposobu przechowywania i prezentacji aktu lokacyjnego miasta Krakowa. Siedzą od lewej: Barbara Berska, Anna Czajka, Monika Bogacz-Walska, Małgorzata Bochenek, Tomasz Łojewski, Zenon Piech, Barbara Kalfas. Fot. Anna Seweryn

27. Oględziny sznura mocującego pieczęć do dokumentu pergaminowego wykonywane przez specjalistów z Zespołu Ekspertów. Fot. Anna Seweryn

28. Oględziny pieczęci znajdujących się przy dokumencie wykonywane przez specjalistów z Zespołu Ekspertów. Fot. Anna Seweryn

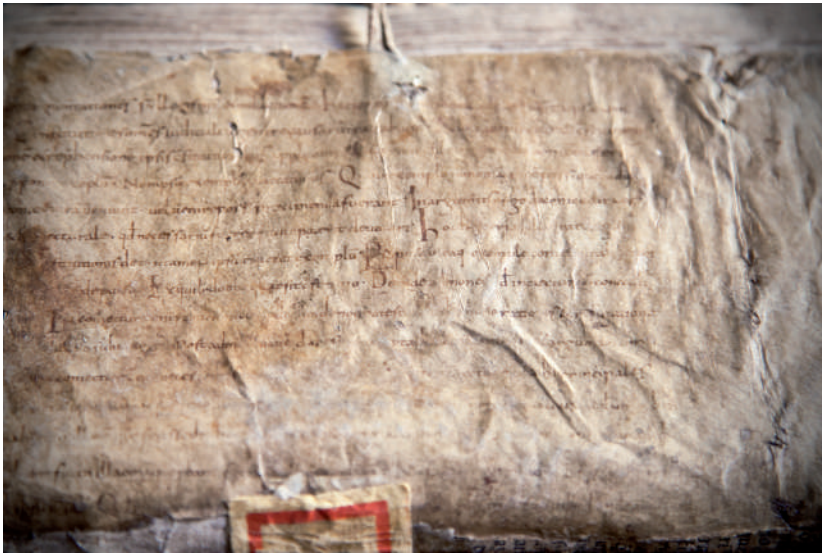
29. Profesor Małgorzata Omilanowska, Podsekretarz Stanu w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego, profesor Jacek Majchrowski, Prezydent miasta Krakowa oraz Władysław Stępniaak, Naczelny Dyrektor Archiwów Państwowych w Sali Obrad Rady Miasta Krakowa, gdzie 11 października 2013 r. odbyła się konferencja prasowa, podczas której zaprezentowane zostały koncepcja i wstępne założenia budowy nowej siedziby dla Archiwum Narodowego w Krakowie. Fot. Anna Seweryn

30. Wystąpienie profesora Władysława Stępnia na konferencji prasowej w dniu 11 października 2013 r. Fot. Anna Seweryn

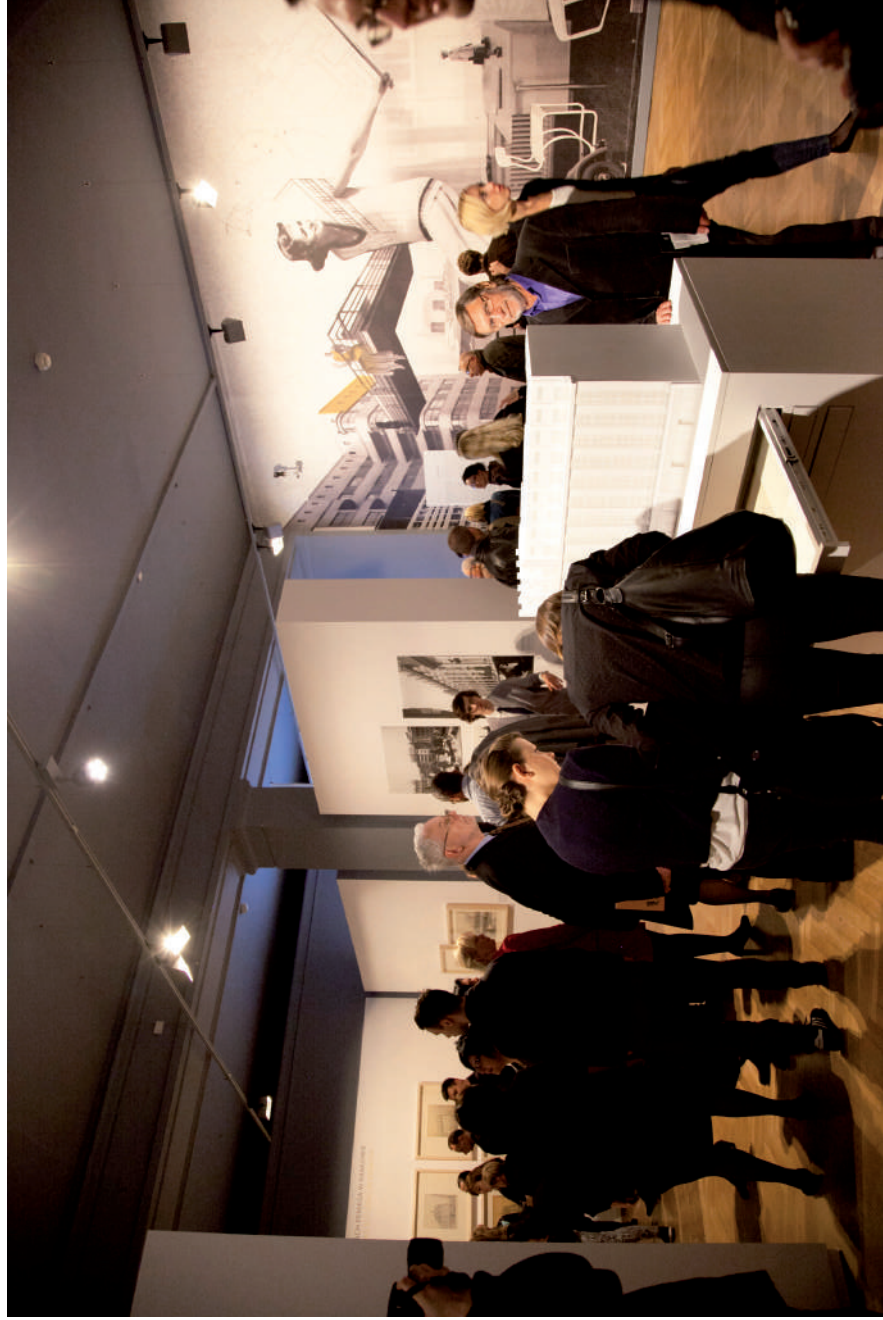
31. Księga sądowa związana z działalnością hutmana ratusznego obejmująca lata 1564–1565, do oprawienia której użyto kart pergaminowych pochodzących z X w. Fot. Anna Seweryn

32. Oprawa rękopisu nr 899 wykonana z pochodzącego z X w. pergaminu, zawierającego fragment II księgi komentarza Gajusza Mariusza Wiktoryna do *Retoryki* Marka Tulliusza Cyncerona. Fot. Anna Seweryn

33. Grzbiet rękopisu nr 899, do wzmocnienia którego wykorzystano niewielkie paski pochodzącego z X w. pergaminu, zawierające fragment V i VII księgi *Metamorfoz* Owidiusza. Fot. Anna Seweryn

34. Otwarcie wystawy „Reakcja na modernizm – architektura Adolfa Szyszko-Bohusza” w Głównym Gmachu Muzeum Narodowego w Krakowie 22 października 2013 r. Fot. Anna Seweryn

35. Oryginalne rysunki autorstwa A. Szyszko-Bohusza prezentowane m.in. w specjalnych gablotach z szufladami. Fot. Anna Seweryn

DOM WŁASNY ADOLFA SZYSZKO-BOHUSZA
W PRZEGORZALACH
ADOLF SZYSZKO-BOHUSZ'S
OWN HOUSE IN PRZEGORZALY

36. Fragment wystawy „Reakcja na modernizm – architektura Adolfa Szyszko-Bohusza”. Fot. Anna Seweryn

„KRAKOWSKI ROCZNIK ARCHIWALNY”

Podejmując decyzję publikowania własnego rocznika pragniemy nawiązać do świetnych tradycji wydawniczych archiwów krakowskich, sięgających schyłku XIX w. Szczególnie środowisko naukowe skupione wokół Archiwum Akt Dawnych m. Krakowa, w okresie przed I wojną światową i w dwudziestoleciu międzywojennym, może poszczycić się imponującym dorobkiem w zakresie publikacji: pomocy archiwalnych, źródeł, monografii i artykułów opartych o bezcenny zasób przechowywany w budynku przy ul. Siennej 16. Tu powstało Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, wydające „Rocznik Krakowski” i „Bibliotekę Krakowską”. Składając hołd licznym wybitnym poprzednikom, pragniemy kontynuować ich zamysł uczynienia z Archiwum poważnego ośrodka badań naukowych.

[Ze wstępu do pierwszego tomu rocznika, *Sławomir Radoń*]

**Adres redakcji:
Archiwum Narodowe w Krakowie
30-960 Kraków, ul. Sienna 16
Tel. +48 12 422-40-94 wewn. 21
e-mail: redakcja@ank.gov.pl
www.kra.ank.gov.pl**